

ӘДЭБИЕТ

Жалпы орта білім беретін мектептің
б-сыныбына арналған оқулық

Өңделіп, толықтырылған үшінші басылымы

*Өзбекстан Республикасы Халыққа білім
беру министрлігі ұсынған*

«SHARQ» БАСПА-ПОЛИГРАФИЯ
АКЦИОНЕРЛІК КОМПАНИЯСЫНЫҢ
БАС РЕДАКЦИЯСЫ
ТАШКЕНТ — 2013

УЎК: 821.512.122(075)

КБК 7426я72

Ә – 22

**Е. АБДУВАЛИТОВ, А. БЕКТАЕВ,
Д. ДҮЙСЕБАЕВА, С. ДОСЫМБЕТОВА**

Пікір жазғандар:

Өсербай Байқабылов

*Низами атындағы Ташкент Мемлекеттік Педагогика
Университетінің қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы*

Мукаррам Темірбаева

Орта Шыршық ауданы, № 28 орта мектептің оқытушысы

Шартты белгілер:

— *сұрақтар*

— *тапсырмалар*

— *сұрақтар мен тапсырмалар*

Әдебиет: Жалпы орта білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық / Е. Абдувалитов, А. Бектаев, Д. Дүйсебаева, С. Досымбетова. — Т.: «Sharq», 2013. — 240 б.

УЎК: 821.512.122(075)

КБК 7426я72

ISBN 978-9943-00-376-7

© «Sharq» баспа-полиграфиялық акционерлік компаниясының
Бас редакциясы, 2005, 2009, 2013 ж.

ЎЗБЕКСТАН – ӨЗ ЕЛИМ

1 қыркүйек күні Өзбекстан халқы ұлы Тәуелсіздік мерекесін атап өтеді.

Тәуелсіздік – кімге болса да, елге де, жерге де барлық тіршілік атаулыға, әсіресе, адамзат баласына, бірден-бір қажетті ұғым.

1991 жылдан бастап аз уақыт ішінде Өзбекстан мол табыстарға қол жеткізді. Бұл – қайта құрылған қалалар, ауылдар, кең көшелер мен жүйрік темір жол тораптары және компьютер сыныптарымен жабдықталған мектептер.

Тәуелсіз Өзбекстан халықаралық майданда да абыройлы орынға ие. Әлемнің 120 дан астам мемлекеттерімен тығыз байланыс жасайды. Біздің күшіміз халықаралық спорт майдандарында айқын көрініс тапқан. Егеменді Өзбекстан Бежін Олимпиядасында да жалауын аспандата көтерген күресші және боксшыларымен мақтаныш етеді.

Өзбекстан халқы демократиялық қоғам құру жолында батыл қадам жасап жатқан мемлекет.

Құрметті оқушылар! Сендер де мемлекетіміз және халқымыз үшін аянбай еңбек етіп, Отанымызды берік қорғай білулерің керек.

Ерікті елім

Ерікті елім жаңа ашылған гүлдей боп,
Көктемде жапырақ жарған бүрдей боп.
Терезесі тең елдермен теңесті,
Желбіреген ту мен туы бірдей боп.

Ерікті елім қолдан бермей бәйгені,
Ай секілді болды әлемге әйгілі.
Қайта оралды қара түнді қақ жарып,
Түркілердің әдет-ғұрпы, бай тілі...

Ерікті елім балауса өскен құрақтай,
Тасты жарып шыққан таза бұлақтай.
Жайқалып өс, сарқырап ақ бір тынбай,
Зымырай түс батыр мінген пырақтай.

Ерікті елім көкке самғап қыраның,
Әнге ұласып бір әніңмен бір әнің.
Мың жасай бер рухы қолдап бабаның,
Достық, бірлік... болып ізгі ұраның!

(Бердібек Тұрғынбаев)

1. Өленді мәнерлеп оқындар. Ақынның ел бірлігі мен достыққа шақырған идеяларын суреттендер.
2. «Түркілердің әдет-ғұрпы, бай тілі»... деген сөйлемнің мағынасын түсіндіріңдер.
3. «Қымбат маған туған жердің сай тасы» тақырыбына шағын шығарма жазындар.

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНЕН

Ауыз әдебиеті – халықтың ғасырлар бойы ауызша шығарып, сақтап келген әдебиеті, рухани асыл қазынасы.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті өзінің көркемдік-идеялық нәрімен, эстетикалық қуат тегеурінімен, түрі мен жанрларының молдығымен, тақырыптық және сюжеттік құрамының алуан сипатымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мән мазмұнымен ерекшеленеді.

Бұл рухани мұра бізге байырғы ата-бабаларымыздың наным-сенімдерінен, тарихынан, тұрмыс-тіршілігінен, жақсы мен жаман туралы түсініктерінен, асыл армандарынан, биік аңсарынан жан-жақты мағлұмат береді.

Ертегі, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, батырлар жыры, аңыз әңгімелер, түрлі өлең-жырлар есте жоқ ескі замандардан бермен қарай жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған. Сол ұзақ тарих бойында олардың алғашқы шығарушылары – авторлары да ұмыт болып, өздері де өзгерістерге ұшыраған. Сондықтан халық ауыз әдебиеті туындыларының әлденеше нұсқалары бар. Мысалы, басқа халықтардағыдай, қазақ ауыз әдебиеті туындыларының әрқайсысының бір-бірінен азды-көпті айырмасы бар нұсқалары кездеседі.

Ауыз әдебиетінен халықтың тарихын, тұрмыс тіршілігін, салт-санасын, ой-арманын т.б. білеміз. Ол – халықтың бай әрі шұрайлы тілінің қазынасы да.

Сондықтан жазушылар, суретшілер мен композиторлар халық шығармашылығына ерекше ынта қойып, одан үйреніп отырған. Абай, Шәкәрім, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ахмет Жұбановтар ауыз әдебиеті үлгілерін көп біліп, жинап қана қоймай, өз шығармаларына арқау да еткен.

ЕРТЕГІЛЕР

Ертегілер – адам баласының жазу өнері болмаған кезде ауызша шығарған көркем әңгімесі. Оның қызметі кең әрі тәрбиелік, әрі көркем-эстетикалық роль атқарады. Сондықтан ертегі оқиғаны барынша ғажайып етіп, көркемдеп, әсерлеп баяндайды. Шындықты шынайы суреттеуді емес, керісінше, әсірелеуді міндет тұтады.

Ертегілер қиял-ғажайып ертегілері, тұрмыс-салт ертегілері, жануарлар жайындағы ертегілер, шыншыл ертегілер болып бөлінеді. Олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Тұрмыс-салт ертегілері халықтың көне замандағы тұрмысын, әдет-ғұрпын, салтын

баяндаса, шыншыл ертегілері өткен ғасырдағы қоғамның, халықтың өмірін, тұрмысын шындық тұрғыда суреттеген. Шыншыл ертегілерде басқа ертегілердегідей қиялдан, ойдан туған ғажайып кейіпкерлер (жеті басты дәу, мыстан, таусоғар, саққұлақ т.б.) болмайды.

Шыншыл ертегілердің басты кейіпкерлері – қарапайым адамдар. Мұндай ертегілерде кейбір атқамінерлердің жағымсыз іс-әрекеттері әшкереленеді. Оларды халық өкілі – қарапайым адам жеңіп отырады.

АЯЗ БИ

Ертеде Мадан деген хан болыпты. Оның ақылы, тапқырлығы өзінің заманындағы көп хандардан артық екен. Ханның қырық уәзірі бар екен. Бір күні хан уәзірлерімен мәжілісте болып отырып:

– Уәзірлерім! Сендер қырқың да асып тұрған ақылды, данышпан едіңдер. Мен сендерді бір жұмысқа жұмсаймын, сендер маған дүниедегі адамның жаманын, құстың жаманын және шөптің жаманын тауып әкеліңдер. Он бір ай уақыт беремін. Сол он бір айдың ішінде тауып әкелмесендер, жазалы боласындар, – депті.

Хан бұйырған соң амал жоқ, уәзірлері өзара ақылдасып, іздеуге кіріседі.

Көп іздеп, азап шегіп, шеңгел деген шөпті тауып: «Өзі – тікен, арасынан жүрсе киім жыртады, мал жемейді екен, шөптің жаманы осы ғой», – деп шеңгелді алады. Қырғауыл деген құсты тауып: «Үстінде жүні жоқ, ұсқыны келіссіз, құстың жаманы осы екен», деп қырғауылды атып алады. Енді адамның жаманын таба алмай, қырық уәзір келе жатса, таудың етегінде үстінде жыртқық тоны, басында тері тымағы бар, ұсқынсыз бір адам бес-он қойды бағып жүр екен. Уәзірлер таңырқап: «Адамның жаманы, сірә, осы болар-ау», – деп тұрғанда, әлгі адам:

– Уа, мырзалар, неге таңырқайсындар? – депті.

Уәзірлер ханның сондай бір жұмысқа жұмсағанын, шөптің, құстың жаманын тауып, енді адамның жаманын таба алмай, ол адамның ұсқынын көріп таңданып, «Адам жаманы осы болар», – деп таңырқап тұрғандарын айтты.

Жаман тұрып:

– Болды, адамның жаманы керек болса, мен боламын. Ханға мені алып барсаңыз, сіздердің жұмысыңыз бітеді, – дейді.

Уәзірлер:

– Олай болса, жарайды, – деп Жаманды аттың артына мінгестіріп алып, ханға жөнеледі. Ханға келе жатып, Жаман:

– Адамның жаманын тауып алдыңыздар, бірақ шөптің, құстың жаманын таба алмаған екенсіздер. Шөптің жаманы – қара қоға, құстың жаманы сауысқан еді, – деп уәзірлерге қырғауыл мен шеңгелді тастатып, олардың орнына қара қоға мен сауысқанды алдырады. Уәзірлер мәнісін сұрайын деп еді ол:

– Хан алдында айтам, – деп сөйлемеді. Уәзірлер келген соң, хан әкелген адамның ұсқынына қарап:

– Әкелген адамың жарайды. Мұнан жаман кісі дүниеде жоқ шығар. Қазір аспазшыға апарындар, көже мен нан берсін, сыйласын. Ертең ортаға алып тамаша етеміз, – деп Жаманды ас үйге жіберді.

Бірақ, құстың жаманы мен шөптің жаманын таба алмаған екенсіңдер. Құстың жаманы – қырғауыл, шөптің жаманы шеңгел еді. Осыны көре, бұларды әкелулеріңнің не мәні бар еді? – деп хан уәзірлеріне қатулана бастады.

Сонда уәзірлер:

– Тақсыр, айтқаныңыз дұрыс. Біз шөп жаманы деп шеңгелді, құс жаманы деп қырғауылды алып едік. Бірақ жолшыбай әлгі Жаман: «Шөптің жаманы – қара қоға,

құстың жаманы – сауысқан», деп, бізге оларды тастатып, қара қоға мен сауысқанды алдырды, – деп жауап берді.

Хан аз кідіріп:

– Е, Жаманның не білгені бар екен?! Шөптің жаманы – қара қоға, құстың жаманы сауысқан екенін қайдан білді? Алып кел, сұралық! – деп бұйрық етті. Жаманды ханға алып келді.

Хан Жаманның бетіне қарап:

– Мен құстың жаманы – қырғауыл, шөптің жаманы – шеңгел деп ойлаушы едім, сен оларды уәзірлерге тастатыпсың. Сен шөптің жаманы – қара қоға, құстың жаманы сауысқан екенін қайдан білдің? – деді.

– Тақсыр хан, елу жасқа келіп жаман болған жоқпын, жасымнан-ақ жаман едім. Өмірімде отын су тасып, еткенім кісінің құлшылығы болды. Сол уақытта шеңгелді әкеліп, отқа жақсам, кешке жаққан отым ертеңге дейін сексеуілдің шоғындай жайнап жататын еді. Сол уақытта: «Киім жыртып, мал жемейтін шеңгел отын ретінде пайдаға асады екен-ау», – деп ойлаған едім. Ал енді қара қоғаны алып отқа жақсам, отқа жанбайтын еді, үрсем, жалыны мен шоғы бірге сөніп, күлі бұрқырап, үйдің ішін алып кететін еді. Отқа жанбаған соң, апарып малға салсам, мал жаманы сиыр екеш, сиыр да мұрнын шүйіріп жемейтін. Сонан соң қара қоға тіпті пайдаға аспайтын шөп қой деп ойлаушы едім. Қара қоғаның жамандығын содан білдім, – деді Жаман.

– Сауысқанның жаман екенін қайдан білдің? – деді хан.

– Қырғауылдың жүні жоқ болса да, қанаты бар, адамның пайдасына жарайтын адал құс еді. Біреудің сиықсыз болуы – Тәңірдің ісі. Қырғауылдың айыбы – тек сиықсыздығы. Ал сауысқанның жүні ала болғаны сияқты,

өзі де ала, бірлігі жоқ. Екеуі бірігіп ұшпаған, екеуі бірігіп қонбаған, адам пайдасына аспайтын арам құс еді. Сондықтан құс жаманы сауысқан деймін.

– Хош, сауысқан мен қара қоғаның жамандығын білдің. Енді өзіңнің жамандығыңды қайдан білдің? – деді хан.

– Уа, тақсыр! Менің жасым елуге келді. Мен қатарлылар әйел алып, бала көрді, келін жұмсап, қызық көріп отыр. Мен қайда болса сонда, әлі күнге дейін әркімнің артына мінгесіп, басқа біреудің құлшылығында жүрмін. Енді мен жаман емей, жақсымын ба? – деп Жаман ханға қарады. Хан басын шайқап:

– Апыр-ай, сен жаман болсаң жарар еді... Құстың, шөптің, өзіңнің жамандығыңа дәлел айттың, жарайды. Енді менің бір тұлпарым бар, соны сынап бересің бе? – деді.

– Жақсы, сынап берейін.

Тұлпарды алып келген соң, Жаман тұлпардың алды-артына қарап:

– Тұлпарыңыздың сипатына мін таба алмадым. Енді мініп қарар едім, – деп ханнан рұқсат сұрап алып, тұлпарға мініп, есік алдындағы өзеннен әрі-бері өтті де, қайтып келіп:

– Тақсыр! Тұлпарыңыздан басқа мін таба алмадым. Тұлпарыңыз тек сиырға шатыс екен, – деді.

Хан таңданып:

– Апыр-ай, залым, оны қайдан білдің? Айтқаның рас. Менің Ақша хан деген құдам бар еді. Соның тұлпар табатын бір буаз биесін қалап алдырған едім. Бие күні жетіп, құлынды туа алмай, өлер болған соң: «Бие өлсе, құлын қалсын», – деп биенің ішін жарып, құлынды алғанмын. Сол құлын осы еді. Әбден отығып кеткенше, сиырдың сүтімен асырап едім. Ал енді сен

мұның сиырға шатысы бар екенін қайдан білдің? – деді хан.

– Тұлпардың одан басқа мінін таба алмадым. Бірақ тұлпарыңыз судан әрі-бері өткенде аузын суға малып, артқы аяғын сілкіп өтті. Сиырды күніне қырық суарсам да, судан айдағанда, аузын суға малмай, артқы аяғын сілікпей өтпеуші еді. Тұлпардың сиырға шатыс екенін содан білдім, – деді.

Отырған жұрт таң калып, бір-біріне қарасты.

Хан біраз ойланып отырып:

– Енді менің бір гауһар тасым бар. Сол тасымның қандай қасиеті бар екенін тап, – деп қазынасындағы тасты алдырып берді.

Жаман тасты қолына алып салмақтап, шайқап қарап отырды да:

Сіздің тасыңыз, рас, қасиетті тас екен, бірақ екі жылдан соң қасиеті бітеді. Тасыңыз көзіккен екен. «Адам тілі тас жарар, тас жармаса, бас жарар» деген. Тастың ішінде көз тиіп түскен екі қара бас құрт бар. Тасыңыздың пышақ сыртындай ғана қалыңдығы қалыпты. Сол құрт екі жылдан соң тесіп шығады. Тесіп шыққан соң тасыңыз пайдаға аспайды», – деді.

Бірсыпыра жұрт не дерін білмей: «Бәрібір екі жылдан соң пайдаға аспайтын болса, тасты жаралық», – десті. Бірсыпырасы: «Жаманның сөзіне бола тастан айрылмалық», – десті. Ақырында, тасты жармақшы болды. Тасты жарып қараса, ішін екі ақ қара бас құрт кеулеп, тесуге жақындап қалған екен.

– Тастың ішінде құрт бар екенін қайдан білдің? – деді хан.

– Тастың өз қасиетіндей салмағы болуы керек. Тас жеңілдеген екен. Құрт бар екенін содан білдім, – деп Жаман жауап берді.

– Апырым-ай, сен жаман болмадың ғой, тіпті бір

данышпан болып жүрме! Ал сен менің өзімді сынашы? Мен неше атамнан бері хан екенмін? – деді хан. Жаман:

– Жақсы, – деп таққа отырған ханның алды-артына шығып, алдына келіп, ханның бетіне тіке қарап тұрып:

– Жоқ, тақсыр, сіздің басыңыздан басқа тегіңізде хандық жоқ екен, хандық қара басында екен. Қарадан туып хан болғансың, атаңда хандық жоқ екен! – деді. Жаманның сөзін бітірмей, хан оның сөзін бөліп:

– Жоқ, қате айтасың, мен жеті атамнан бері ханмын. Өзімді қойғанда да алты атамды қайда жібересің, – деп Жаманға жекірді. Жаман саспады.

– Жоқ, тақсыр, сіздің қара басыңыздан басқа тегіңізде хандық жоқ сіз, нағыз наубайдың баласысыз, – деді.

Хан не дерін білмей, халыққа қарап:

– Апырым-ау, мына Жаман не дейді? Халқым, мен хан баласымын деп жүр едім, шақырыңдар анамды! – деді. – Ақыретке біреудің қанын жүктеп барып, Тәңірі алдында қара бет болмасын, не де болса шынын айтсын. Әйтпесе ашумен мына Жаманның басын кесермін, – деді.

Шешесі келген соң, хан шешесіне Жаманның сөзін айтты. Шешесі терең күрсініп, сөзге кірісті:

– Е, шырағым, жасым сексенге келгенде, біреудің қанын жүктеп не қылайын. Бір сыр бар еді, оны Тәңірдің өзі ғана білетін еді, мен білетін едім. Мынау Жаманың біліпті, енді айтайын:

– Атаң сенің Зэрлі хан еді. Менен бұрын 19 әйел алып, кілең қыз тапқаны үшін бәрінің ішін жарып өлтірген екен: Соның үшін де «Зэрлі хан» деп, халық ат қойып еді. Жиырмамыншы әйелге мені алды. Мен де екі қабат болған соң, жалғыз жанымнан қорқып, тәуіптерге қаралып едім: «Сенің ішіндегі қыз», – деді. «Қыз тапсам, мені де өлтіреді ғой» – деп көп қайғы жедім. Сол күндерде бас аспазшы-наубайдың әйелі де екі қабат екен.

Оның да тамырын ұстатып қаратып едім: «Мұның ішіндегі ұл», – деді. Жалғыз жаным үшін маған сол жерде ой келді. Әйелді оңаша шақырып алып, барлық мұнымды айттым, қазынадан табақтап алтын беріп: «Ақыреттік дос болайық, ұл тапсаң, ұлыңды маған бер, менің қызымды ал. Бірақ бұл сырды ешкім білмесін!» – деп жалындым. Әйел табақтап алтын алып, бір жағынан мені аяп, сол жерде уәдесін берді. Туар кезімізде Зәрлі хан аңда еді, екеуіміздің толғағымыз бір күнде келіп, бір сағатта босандық. Сырды ешкім білмесін деп, басқа біреуді де жолатпай, біріміздің баламыздың кіндігін біріміз кесіп, сол қолыммен қызымды беріп, оң қолыммен сені алған едім, шырағым!.. Енді бұл күнде мына Жаманың соны біліпті. Сыр ашылуға Тәңірі жазса, не шарам бар? – деп сөзін аяқтай алмай, шешесі жылап жіберді.

– Сөз тапқанға қолқа жоқ! Олай болса, мен таққа лайық емес екенмін, осы оқиғаны оймен білген сіз лайықты екенсіз, – деп хан тағынан түсіп, тақты Жаманға береді.

Жаман:

– Жоқ, тақсыр, кешегі күні, «Жаман кісі керек», – дегенде ат артына салып келген Жаман едім, бүгін таққа отырмаймын. Сіздің көлеңкеңізде жүрсем де жарар. Тағыңызға өзіңіз отырыңыз, – деп болмайды.

Хан таққа отырып:

– Апырмай-ай, тақсыр, менің наубайдың баласы екенімді қайдан білдіңіз? – дейді.

Сонда Жаман:

Мен жаман-жақсы болсам да, үйіңізге келген қонақ едім. Хандардың ішер асы – жал мен жая аузыңызға түспей, нан көже түсіп, келісіммен аспазшыға жібердіңіз. Салтыңызға тарттыңыз. Сіздің аталы хан емес екеніңізді содан байқадым, – деді.

Жиылған жұрт таң қалды.

Сол күйінше хан тағы да хандық құрды. Жаман оған жақсы уәзір болды. Жаман ханға ақылымен, тапқырлығымен жақты. Содан былай қарай уәзір елеусіз боп шетте қалды.

* * *

Күндердің бір күні Жаман сыртқа шығып тұрса, қаланың ортасында тігулі алты қанат ақ боз үй тұр екен. Төңірегінде қаптаған кісі, үйге кіруге кезек күтіп тұр екен. Жаман қайтадан үйге кіріп, ханнан:

– Бұл не жиын? – деп сұрады. Хан сонда:

– Қалада қара болса да, байлығымен елдегі ханға пара-пар Уәлі дейтін бай бар. Сол Уәлі байдың Меңді дейтін қызы 15 жастан күйеу таңдап: «Өзімнен ақылы артық кісіге тиемін», – деп жиырма жылдай отырды, қазір отыз бесте. Осы күнге дейін қыздың өзінен асып, ешкім оған күйеу бола алған жоқ. Бәрі де барып, қызға жауап қайтара алмай, қайтып кетеді. Ол жиын – қызды жеңіп аламыз деп жүрген бай, мырзалардың жиыны, – деді.

Жаман: «Мен де барып көрсем қайтеді», – деп ойлап, кешке жұрт орынға отырған соң, жайлап қыздың үйіне барады. Есікті қағып еді, бір әсем келіншек шығып:

– Не жұмысыңыз бар? – деп сұрады.

– Менің жұмысым сенде емес, қызда. Бар қызға айт! – деді. Келіншек күліп қызға барып:

– Бикеш-ау, күйеу таңдаймын деп, сен де жұртты басындырып болдың-ау! Адам көргісіз бір жаман кісі сенде жұмысым бар дейді. Сенен ол дәме етіп келген білем! – деп қалжыңдады. Қыз жымып күліп:

– Ол қарауға жаман болғанмен, қандай кісі екенін қайдан білесің? Мынаны алып барып бер, – деп жеңге-

сінен гауһар тас, пышақ, тәрелке және қайрақ тас беріп жіберді. Жеңгесі ол заттарды апарып берген соң, Жаман қолына алып қарап тұрды да:

– Бар, мұның құралын әкел, – деді.

– Ойбай, әлгі Жаманың: «Мұның құралын әкел», – дейді деп, жеңгесі қызға қайтып барды.

Қыз:

– Жарайды, – деп жеңгесіне балға мен төс берді. Жаман балға мен төсті алған соң қайрақты төске қойып, балғамен ортасынан бөлді, тәрелкені уатты, пышақты жетесінен сындырды, гауһар тасты қақ жарды да:

– Мә, бикешке алып бар! – деп келіншектің қолына берді. Сынған заттарды көрген соң, қыз ұшып түрегеліп:

– Сол адам – шайтан болмай адам болса, менің тап баратын кісім. Шақыр мұнда! – деді. Жеңгесі не дерін білмей, Жаманды шақырып келді. Қыз оны құрметтеп қарсы алды.

– Бұған талай бай балалары, хан балалары келеді екен. Бәріне де қыз манағы заттарды береді екен. Бәрі де: «Менің үйімде пышағым жоқ па, болмаса қазынамда гауһар тасым жоқ па, я тіпті қайрақ таба алмай жүрмін бе?» деп ашуланып қайтып кетеді екен.

Тап сол күні қыздың ағалары ақылдасып: «Бұл қалай болды? Осы қыз отыз беске келді. Күйеу тандап әлі біреуге тиген жоқ. Сірә, оның басқа бір сүйгені бар шығар. Ондай адам болса ұстап алсын», – деп қарауылшы қойыпты. Таң атқан соң, Жаман қыздың үйінен шығып кетіп бара жатса, қарауылшылар оны ұстап, байдың балаларының қолдарына апарып береді. Бай балалары Жаманды дірдектетіп ханға апарып:

– Мына уәзірді ұстап алдық. Бізді келмей жатып басынды! – дейді. Хан Жаманды оңаша алып сұрайды.

– Қыздың үйіне бардың ба?

– Жоқ.

– Мыналар: «Ұстап алдық», – деді ғой?

– Олар өтірік айтып, бәле жауып жүр, мені даладан ұстап алды.

– Мен сенің ақылыңды сыйлап, астымдағы тағымды да беріп едім, Тақты өзің алмаған соң, ең жақын уәзірім қылып едім. Уәлі маған олардан қымбат емес. Шыныңды айт. Қызды алып берем, – десе де, Жаман ханға тіпті шынын айтар болмады. Хан ашуланып, жендеттерге Жаманды дарға асуға әмір қылды.

Жендеттер, хан бұйырған соң, Жаманды дарға апарып, мойнына тұзақ салып, дардың жібін тартып, жоғары көтерді. Жаман иманын айтып, қырылдап, енді демі бітуге айналғанда көпті жарып, ақ боз атты, ақ киімді, бетіне перде жапқан бір кісі келіп, қылышпен дардың жібін кесіп жіберді де, сұлап жатқан Жаманның көкірегіне қылышын көлденең тастап, жайына кетті. Жаман біраз қырылдап жатып, есін жиған соң, жендеттер тағы да дарға тартайын деп ыңғайланғанда:

– Мені енді ханға апарындар, – деп өтінді ол.

Жендеттер ханға Жаманды алып келген соң, хан:

– Осы уақытқа дейін неге өлтірмедіндер? Менің бұйрығымды неге екі етесіндер?! – деп ақырды.

Жендеттер тұрып оқиганы айтып беріп, ас десе, әлде де дарға асуға дайын екенін білдірді. Енді хан Жаманға:

– Маған барам деп неге айттың? Әлде манағы айтпаған шыныңды айтайын деп келдің бе? – деді.

– Е, тақсыр, шынымды айтайын деп келдім!

– Онда Уәлі байдың қызының үйіне барғаның рас па еді?

– Рас еді.

– Алам деп уәде беріп пе едің?

– Беріп едім.

– Ендеше мана неге айтпадың?

– Тақсыр, мана айтпаған себебім мынау еді: Мен

барып, Уәлі байдың қызына сырттан хабарласқанда, ол маған бір тәрелке, бір қайрақ, бір пышақ, бір гауһар тас беріп жіберді. Онысы: «Қайрақтай болып үгітілгенше, тәрелкедей болып уатылғанша, пышақтай болып басы кесілгенше сыр айтпайтын кісі мына гауһар тастай жарып мені алады», – дегені еді. Сол сырды: «пышақтай болып басым кесілгенше айтпаспын!» – деп пышақты жетесінен сындырып, «қайрақтай үгітілгенше», – деп қайрақты уатып, «тәрелкедей уатылғанша», – деп тәрелкені қиратып, сыр ашпаймын, «гауһар тастай жарып сені алам», – деп гауһар тасты қақ бөліп, уәде беріп едім. Сол себепті мана шынымды айтпап едім. Қыздың өзі мені аяп, ақ боз атқа мініп, бетіне перде жауып келіп, дардың жібін қиып, көкірегіме қылышын көлденең тастап кеткені: «мен үшін кінәсіз өлме, ерлігінді көрдім. Қылыш үстінде серт жүрмейді деуші еді, антыңды қайтып ал» дегені, – деп Жаман сөзін аяқтады.

Хан Жаманның сөзінің шындығына көзі жетіп, ел жинап отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, қызды Жаманға алып береді. Жаман тапқырлығымен ханға жағып, екеуі дос болыпты.

Бір күні қырық уәзір кеңесіп отырып:

– Бұл Жаман біздің жаман кісі іздегенде, ат артына мінгестіріп алып келген жаманымыз еді. Бұл күндерде хан оны өзіне жақын дос қылды. Қыз да әперді, бізді есепке алмай тастады. Қой, бүйтіп жүріп болмас! Біз бұл екеуін араздастырайық. Ханға Жаманның әйелін мақтайық, үйіне қонаққа апарып көрсетелік. Сөйтіп, екеуінің арасына от жағалық, – деседі. Уәделері бойынша Жаманның әйелін ханға мақтайды.

– Тақсыр, шынында, ол әйел – сізге лайық әйел! – деп ханды азғырды.

Хан Жаманның үйіне барып, өз көзімен әйелді, оның тәрбиесін көрген соң: «Шынында, маған лайық әйел

екен», – деп ойлап, үйге қайтып келіп, қырық уәзірмен кеңеседі.

– Ойда жоқта ой салған сендер едіңдер. Енді сол әйелді алуға маған қандай айла тауып бересіңдер? – дейді. Уәзірлері кеңесіп:

– Жақсы, тақсыр! Жаманды шақыр. Біз оны «Барса келмеске» жұмсайық. Сонда ол өлер, өлген соң, бос әйелді сіз алмай, кім алар дейсіз, – дейді.

Жаманды шақыруға хан бір жігітті жібереді. Жіберген жігіті барып, үйден сығалап қараса, төрде төсек үстінде Жаман жатыр. Әйелі төрдегі айнаға қарап, өз көркіне таң қалып отыр екен...

Әйел Жаманның сөзіне күліп, артына қарағанда есіктен кіріп келе жатқан жігіт әйелдің жүзін көріп, есінен танып, құлап қалыпты. Сол жерде бетіне су бүркіп, жігітті тұрғызып алып, жұмысын сұрайды. Жігіт келген жұмысын айтып, ханға қайтып келген соң, хан:

– Сен кеткелі көп уақыт болды, мұнда жұртты сен неге иіріп, отырғызып кеттің? – деді.

Жігіт басынан өткен оқиғасын айтқан соң, әуелде әйелге ғашық хан онан сайын ынтық бола түсті.

Жігіт кеткен соң, Жаман:

– Ханға барайын ба? – деп әйеліне ақылдасты. Әйелі:

– Бар, сені «Барса келмеске» жұмсарын көптен-ақ сезгенмін. Разы бол, бірақ жолға жұлқынған жүйрік, жылжыған жорға мінбе, жылқыдағы ең семізді мін. Қырық уәзір сені үш күншілік жерге шығарып салар. Олардың қарасы үзілген соң, сен де қайт. Орман ішіне апарып, атыңды сой да, етін алып кел. Соны қорек қылып, жата береміз, – дейді.

Жаман ханға келген соң, хан сөз бастайды:

– Мен сені бір ұзақ сапарға жұмсаймын, жұмсағанда, сенің ерлігіңнен үміт етпеймін, ақылыңнан үміт етемін. Барсаң айтамын, – деді.

– Жақсы, барайын, – деп Жаман разылығын білдірді.

– «Барса келмес – дейтін жерде «інжілі қой» дейтін қой бар деп айтады. Бір түгі-алтын, бір түгі – күміс, сойса терісі – бір адамға тон, – дейді. Соның терісін үстіме кигім келеді. «Інжілі үйрек» деген үйрек бар, «қанаты – күміс, басқа жері – алтын», – дейді. Соны тәж қып кигім келеді. «Дәудің інжілі қара арғымағы» бар, бір шапқанда жүз шақырым шабады, – дейді. Соны мінгім келеді. Міне, осы жұмыстарға барасың, – деп Жаманды хан кілең өтірікке жұмсайды.

Жаман ханның жылқысынан бір семіз атты таңдап мініп, жолға шығады. Қырық уәзір үш күншілік жерге шығарып салып қайтады. Уәзірлердің артынша Жаман да кейін қайтып, «Қараторғай» дейтін орманға апарып атын сойып, үйінен көлік әкеліп етті тасып, тұздап алады. Төсегінің астынан қол бойы жер қазып, күндіз сонда, түнде әйелінің қасында жата береді. Ай өтеді, жыл өтеді. Бір күні Жаманның үйіне жеңгесіне, көңіл хош айтуға хан келеді. Қонақасы жеп болған соң, хан сөз бастайды:

– Адамның, шөптің, құстың жаманын әкел дегенде, уәзірлерімнің алып келген Жаманы еді. Жаман болса да, ақылына разы болып, тағымды да ұсынып едім. Ақылының арқасында сені де алып еді. Сол ақылынан үміт, бір жұмысқа жұмсай қойып едім, келер уақыты өтті. Құдайдың әмірі болды ма деймін... Сені қор қылып, жалғыз тастамаспын, «Аға өлсе, іні – мұра» деген, қолыма алып бағармын, – деп үгіт айтады. Әйел отырып:

– Е, құдайдың әмірі болса, не шара?! Ол келгенде, сенің қолыңда қадірлі тас бар еді, соның тілімен сен ол тасты жарып едің, жарылған соң ол тас пайдаға аспады ғой. Сол секілді әр заттың пайдалы уақыты бар еді. Кешегі қыз күнімде болса, біресе әрі, енді мен жарылған тас сияқтымын. Саған қызмет етіп жаға алмаспын, әуре болма! – дейді.

Хан әйелден жеңіліп, үйіне қайтады. Хан шығып кеткен соң, әйел күйеуін шығарып алып:

– Бар, енді ханның жауабын өзің бер, – деп қоя береді.

Хан да барып тағына отырып еді, Жаман да сәлем беріп, кіріп келді. Хан сасып қалып:

– Уа, қашан келіп қалдың? Ал, әңгіменді айтып бер, – деді. Жаман тұрып:

– Әңгіме ұзақ емес. Уәзірлер шығарып салған соң, бір аш арыстан соңымнан қалмады. Мен: «Барса келмеске» барып, жауды мұқатайын!» – деп қылышымды суырып алып, қуып кеттім. Өз ауылыма келіп, қамап едім, онан шығып кетті. Осы сіздің ордаға кірді ме деп отырмын, – дейді.

Хан не дерін білмейді, бір қызарды, бір бозарды, жерге кіріп кеткендей болды, ақырында:

– Мен айыптымын, менен бір қате болды, шайтанның азғырғанына ердім, оған себеп – мына уәзірлер. Енді я саған, я маған бір қатер қылар, сен енді іргенді көтер, бөтен елге көш, – деді. Жаман разы болып, көшетін болады. Хан бірнеше түйеге жасау, асыл зат арттырып, Жаманды Ақша ханның еліне көшіріп салады. Жаман Ақша ханның елінде қадірлі адам болып тұра береді.

Күндердің күнінде хан Жаманның сөзі көкейінен кетпей, шалқасынан шаңыраққа қарап, ойланып жатыр еді, қырық уәзір кіріп келді. Хан басын көтеріп алып:

– Жау шапты, ел бүлінді, апат соқты. Осыны ойлап табындар. Болмаса жазалаймын, – деді.

Уәзірлер ақылдасып, өздері таба алмайтын болған соң, Жаманды іздеп барып, оған ханның айтқанын айтады.

Жаман қырық уәзірді құрмет етіп болған соң:

– Жақсы, мен жауабын берейін. Хан мені ойлап,

қапаланып жатқан шығар, қай-қайдағы есіне түскен шығар, сендерге де өкпесі болса керек. Сөйтіп жатқанда ханның ордасының күлдіреушінің бір басы шыққан болар. «Жаман болса, осыған бір нәрсе айтар еді» – деп сынайын деп, сендерге айтқан қызметі тамам болады, – деп кеңес береді.

Уәзірлер ханға келіп:

– Тақсыр, мына бір күлдіреуішіңіздің басы шығып кеткен екен, соны салып берейік, – деп рұқсат сұрады.

Хан рұқсат берген соң, күлдіреуішінің басына салып берді.

Хан күліп:

– Мұны кім үйретті сендерге? – деп сұрады. Уәзірлер шынын айтты, хан уәзірлеріне:

– Ол Жаман болса да, қысылғанда айла табатын ақылды, данышпан еді. Әркімнің пайдасына жарайтын еді. Сендер күндеп, ақырында, екеумізді айырдындар. Егер де ол сендерге ақыл таппаса, сендер өлетін едіңдер. «Біреуге ор қазба, өзің түсерсің» деген мақал бар, – деді.

* * *

Қырық уәзір ханға жағамыз деп, ханның көңілін аулап, күнде ойын-тойын жасап жатса да, ханның көңілі сергімеді. Жаманды сағынды. Бәрі де Жамандай бола алмайды. Бір күні хан ерігіп, уәзірлерімен аңға шықты. Аң іздеп келе жатып, таудың етегінде қой жайып жүрген бір шалға кездесіп, сәлем беріп:

– Уа, ата, мына таудың басын қырау шалғалы неше жыл болды? – деп сұрады.

– Бір жиырма жыл болған шығар, – деді шал.

– Бұл таудың етегін қырау шалғалы неше жыл болды?

– Он бес жыл болды.

– Бұл таудың басынан бұлақ аққалы неше жыл болды?

– Оған да бір он жыл болған шығар.

Хан ойланып тұрып, тағы да:

– Ата, өзіңіз нешеусіз? – деді.

– Ой шырағым-ай, жатқанда екеуміз, тұрғанда төртеуміз!

– Баба менің қырық асыранды қазым бар, соны білдірмей жүнін жұлып күйдірмей пісіріп кан шығармай сойып беретін кісі бар ма? – деп сұрады хан. Сонда шал:

– Адамына тап болсаң айтқаныңнан да артық етер, – деді.

Хан шалдың сөзіне қанағат етіп, атының басын бұрып, үйге қайтты. Хан үйіне келген соң, уәзірлеріне:

– Мен не дедім, шал не деді? Соны айтыңдар, оны айыруға он бір ай уақыт берем. Айыра алмасандар, қырқың да өлесіндер, – деді.

Уәзірлер сасып, өздері таба алмайтын болған соң, бәрі де баяғы Жаманға барып, ханның айтқанын айтты. Сонда Жаман:

– Бұл оңай жұмыс емес. Бастарың өлімге байланған екен. Жақсы енді болмас, тағы да амал табайын. Сендер бір ат қалдырып, басқа аттарыңды сойыңдар, киімдеріңді өртеп, сонымен бір аттың етін пісіріңдер, мен мына қалған атқа мініп, сендерді ханға жалаңаш айдап барам. Егер де сендер арланып, қастық етпейтін болсаңдар, мен сендерді хан алдында құтқарып алам, – деді.

Уәзірлер бір ауыздан:

Ойбай, тақсыр, арланбаймыз! Жанымыз қалса болды, ханымыз бізге өкпелеп жүр, – деп разы болып, сол жерде отыз тоғыз атты қалдырып, сойған аттардың біреуінің етін, өздерінің киімін жағып пісіріп, етін жеп алады. Етті жеп болған соң, соймай қалдырған ала шолақ атқа Жаман мінеді, қолына құрық алып, жалаң аяқ, жалаң бас уәзірлерді ханға айдап жөнеледі.

Жаман келе жатыр дегенді естіп, хан қырық жігіт ертіп, жібек кілем, жібек шатыр алып, түстік жерден

алдынан шығып, Жаманды жер бастырмай құрметтеп, жібек кілемге түсіріп алады. Хан уәзірлерді ұмытып кетті. Отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап жата берді.

Бір күні уәзірлердің арасында:

– Бұл хан өз қызығы өзінде жата береді. Түнеугі сөзін ұмытып кетті білем, – деген күңкіл шықты. Жаман оны естіп, уәзірлерді шақыртып алып, жиылған халық алдында:

– Ол шал жұрттан асқан дана еді. Хан оның даналығын сезіп: «Қырық уәзірімді жөнге салып, ақыл айтпас па екен?» – деп сәлем беріп, тілдесіп еді. Ханның: «Мына таудың басын қырау шалғалы неше жыл болды?» дегені – «Сенің шашыңа ақ кіргелі неше жыл болды?» – дегені еді. Шал: «Шашыма ақ кіргелі жиырма жыл болды», – деді. Ханның: «Бұл таудың етегін қырау шалғалы неше жыл болды?» дегені – «Сақалына ақ кіргелі неше жыл болды – дегені еді. Шал: «Оған да он бес жыл болды», – деді. Ханның: «Бұл таудың басынан бұлақ аққалы неше жыл болды?» – дегені – «Көзіңнен жас аққалы неше жыл болды», – дегені еді. Шал: «Оған да бір он жыл болды» – деді. Ханның: «Ата, өзің нешеусің?» дегені – «Үйінде неше жаның бар?» – дегені еді. Шалдың: «Жатқанда екеуміз, тұрғанда төртеуміз» дегені – «Менің әйелім өліп еді, қазіргі әйелімнің күйеуі өлген. Түнде жатқанда екеу болғанмен, күндіз қойда жүргенде, мен өлген әйелімді сағынам, әйелім үйде отырып, өлген күйеуін ойлайды», – дегені, «жатқанда екеу, тұрғанда төртеуміз дегені, – сол еді. Ханның: «Қырық асыранды қазым бар, соны қан шығармай сойып, білдірмей жүнін жұлып, күйдірмей пісіріп беретін кісі бар ма?» дегені – «Менің ақылсыз қырық уәзірім бар, соларды ұрмай, соқпай жөнге салып беретін кісі бар ма?» – дегені еді. Шалдың: «Адамына тап болсаң, айтқа-

нынан асырар» дегені – оның шешуін маған жолдаған еді. Сендер мені іздеп барған соң, үстеріндегі киімдерінді алып отқа жаққаным-білдірмей жұлғаным, аттарынды сойғаным-күйдірмей пісіргенім. Сендерді алдыма салып жалаңаш, жаяу-жалпы айдап ханға әкелгенім – қан шығармай сойғаным еді. Ал енді осымен ханның жұмысы біткен шығар, – деп Жаман сөзін аяқтады.

Хан:

– Уәзірлерімнің күнәсін кешірдім. Неше рет екеу-міздің арамызға от салып, сенің қоныс аударып, көшіп кетуіңе себеп болып еді. Сонысына ызаланып, өздері әбден жеңілсін, кінәларын мойнына алсын, – деп едім. Менің тілегім орындалды. Ал, халық, мен де біраз хан болып, қызық көрдім. Ендігі хандығымды мынау досыма берем. Сіз де енді тартынбаңыз, таққа отыруыңызға уақыт жетті. Қалған өмірді сізге қызмет етіп, сіздің хан болған қызығыңызды көрейін, – деп Жаманды қолтықтап әкеліп, хан тағына отырғызды.

Елі отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, Жаманды ақ киізге салып, хан көтерді. Жаман Ақша ханның еліндегі үйін көшіріп алды. Жаман таққа мінген соң, соғыспай, ақылмен бес хандықты өзіне қаратты дейді.

Әр ханның адамдары өз елінен әділдік таппаса бұған келіп, теңдік тауып кетіп жүріпті. Сол уақыттан бастап, әділдігі үшін бес ханның елі Жаманға «Аяз би» деп ат қойып, сол аты өле-өлгенше қалыпты. Аяз би әділ болды. Тура билік ететін еді. Нашарларға қарасты. Баяғы өзінің жыртық тоны мен жаман тымағын ордасының маңдайшасына шегелеп қойды. Кейде хандықпен көңілі ауытқып, тура жолдан таяйын десе, шегелеулі тымағы мен тонына қарап: «Ай, Аяз, баймын деп аспа, ханмын деп таспа! Аяз, әліңді біл, құмырсқа жолынды біл!» – деп көңілін басушы еді дейді.

1. Уәзірлер құстың, шөптің, адамның жаманын қандай белгілеріне қарап таңдады? Жаман таңдауының айырмашылығы неде?
2. Жаманның таңдауы ханға қалай әсер етті? «Апыр-ай, сен жаман болсаң жарар еді!» – деген хан күдігі неден туды.
3. Менді сұлу Жаманды не себептен басқалардан артық санады?
4. Жаман мен Мендінің бойындағы адамгершілік қасиеттерді атаңдар.
5. Жаман мен Мендіге мінездеме беріңдер.
6. Ханның Жаманды «Барса келмеске» жұмсауына не себеп болды? Оған ой салған кімдер?
7. Сөзден тосылу деген сөз тіркесі қандай мағынада қолданылған?
8. Уәзірлерінің білместіктерін хан қалай мойындатты? Қырық уәзірдің бір Жаманға татымайтынын мысалмен дәлелдендер.
9. «Біреуге ор қазба, өзің түсерсің» деген мақалдың мағынасы қандай? Соны уәзірлердің қылықтарын мысал келтіре отырып әңгімелеңдер.
10. Жаманды хан болуға лайық деу мен оған «Аяз би» деп ат қоюда қандай мән бар?
11. Ертегіде тұспал, ишара, жұмбақ сөздерге көңіл аударып, олардың шешуін, мағынасын түсініңдер.
12. «Ай, Аяз, баймын деп аспа, ханмын деп таспа! Аяз, әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл», – деген сөзді қандай мақал-мәтелдермен ауыстыруға болады?
13. Ертегінің жай мінеземелік жоспарын жасаңдар.
14. «Аяз би» ертегісінің «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісіне ұқсастығы мен айырмашылығына көңіл бөліңдер.
15. Ертегіні оқығанда, мазмұндағанда оның баяндау тәсілін ескеріңдер.

ЖҰМБАҚ

Жұмбақ – барлық туысқан халықтардың ауыз әдебиетіне тән ескі мұралардың бірі. Жұмбақ әрқашан болжал түрінде айтылады. Жұмбақ адамның дүние тану жолындағы ой-өрісінің, адам қиялының белгілі бір сатысын көрсететін, ой тапқыштығының бір түрі.

Сондықтан жұмбақтың жалпы мазмұны да өте бай болып, оларды бірнеше тақырыптарға бөлуге болады: жаратылыс, адам және оның дене мүшелері, еңбек құралдары, білім, техника жаңалықтары т.б.

Жұмбақ өлеңнің ұшқырлары құрастырушы адамның ой-өрісіне, білім дәрежесіне байланысты. Жұмбақталатын нәрсенің мағынасы екінші бір заттың қасиетімен, белгілерімен ұқсастырылып беріледі.

Мысалы:

*Ақ сандығым ашылды,
Ішінен жібек шашылды, –*

деген, «ақ сандық» – күн ұғымын бейнелеген. Мұндай бейнелеу **метафора** делінеді.

Жұмбақ үлгілерінен

Адам және адамның дене мүшелері

1. Таңертең төрт аяқты,
Түсте екі аяқты.
Кешке үш аяқты. (*Еңбектеу, жастық, кәрілік*)
2. Қаудыр-қаудыр жарғағым қартайғанша тозбайды. (*Құлақ*)
3. Ти десем, тимейді,
Тиме десем, тиеді. (*Ерін*)
4. Көсеуім басы – ақ күміс. (*Тырнақ*)
5. Үлкен үй, үлкен үйдің ішінде кіші үй, кіші үйдің ішінде балуан би. (*Үлкен үй – ерін, кіші үй – тіс, балуан би – тіл*)

Жазу және кітап оқу

1. Бес жанды бір жансызға мінгеседі,
Үстінен ақ тақырдың із кеседі. *(Бес саусақ пен қалам)*
2. Жапанда бір нәрсе бар аузы жабық,
Ашылар мезгілінде бауырын жазып;
Ішінде толып жатқан қазынасы бар,
Қорек қып пайдаланар тамам халық. *(Кітап, оқу)*

Тұрмыс заттары мен құралдар

1. Қара сиырым қарап тұр,
Қызыл сиырым жалап тұр. *(Қазан, от)*
2. Судан шығады, –
Судан қорқады. *(Сабын)*
3. Таң қаларлық бір ит бар,
Үй бағады, үрмейді.
Аяғы жоқ, жүрмейді,
Көмейіне тықсаң, сөйлейді,
Адам тілін білмейді,
Рұқсатсыз сол иттен
Адам үйге кірмейді. *(Құлын)*
4. Өзі тоқ,
Көлеңкесі жоқ. *(Құдық)*
5. Ұзын құйрық сауысқан,
Бір көлдің суын тауысқан. *(Қауға)*
6. Ақылы бар, басы жоқ,
Аузы бар, денесі жоқ,
Қолы бар, аяғы жоқ. *(Қақпан)*
7. Өмірді өлшейді,
Ешкімнен сұрамай,
Тілінді алмайды,
Тетігін бұрамай. *(Сағат)*
8. Табаныма байладым,
Қос таяқпен айдадым. *(Шаңғы)*
9. Өмір-өмір, өмірден,
Жаққан оты көмірден,

Зымыран деген бір құс бар,
Жұмыртқасы темірден. *(Мылтық, оқ)*

10. Бұлбұлдың екі құлақ, бір басы бар,
Салдырған сегіз жерден таңбасы бар;
Бұлбұлды жолға салып айдағанда,
Салатын әрбір түрлі жорғасы бар. *(Домбыра)*

Жаратылыс пен жаратылыс құбылыстары

1. Бір түкті кілем,
Бір түксіз кілем. *(Аспан, жер)*
2. Алты қаз, жеті үйрек, бір бөдене,
Кейде орта, кейде толы сары тегене;
Лайдың тұнықпенен арасынан
Бір аққу ұшып шықты құсқа төре.
Жұмбақшы кісі болсаң, осыны тап,
Шығардым өз ойымнан, бұл немене?
(Алты қаз – үркер, жеті үйрек – жеті қарақшы, бір бөдене – шолпан, бір аққу – күн)
3. а) Үй үстінде ұсақ тас. *(Жұлдыз)*
- ә) Тақиям толған сөк,
Ерте тұрсам, жоқ. *(Жұлдыз)*
- б) Көп моншақ үй үстіне қойдым шашып,
Қарасаң, толып жатыр, көзіңді ашып,
Үйіме сәулеленіп түссе жарық,
Кетеді әлгі моншақ бәрі қашып. *(Жұлдыз)*
- в) Біз, біз, біз едік,
Біз арбалы қыз едік,
Таң атқанша жайылдық,
Таң атқан соң жойылдық. *(Жұлдыз)*
4. Бір нәрсе жердің бетін шыр айналған,
Мақұлық, біз білмейміз, қайда барған,
Арасын жер мен көктің мекен қылып,
Байлаусыз бір арада тұра алмаған. *(Жел)*
5. Бір нәрсе көрінбейді бар ғой өзі,
Адамзат ол нәрсені көрмес көзі,
Жансызды қимылдатып жанды қылар,

Ызылдап ызынданар айтқан сөзі. *(Жел)*

6. Қуып едім, – мойнын бұрмады,
Ұстайын деп едім, – қолға тұрмады. *(Боран)*

Техника

1. Бір кісі бар дүниеде,
Шемішке шағып тұрады.
Бұл кісіден ар уақыт,
Әркім мезгіл сұрады. *(Сағат)*
2. Сом дене табаны бар қанша тісті,
Бір өзі бітіреді сонша істі. *(Трактор)*
3. Бір құсым бар жаны жоқ,
Қанатының саны жоқ.
Кісіге өзі тым жақын,
Сөйлесуге дамыл жоқ. *(Телефон)*
4. Өздігінен жүрмейді, жарыспайды,
Кісі мінсе, жарыстан қалыспайды.
Аяғы екеу болғанмен, ізі жалғыз,
Сағатта талай жерді қарыштайды. *(Велосипед)*

1. Жұмбақтарды оқып, олардың тақырыбын, нені танытатындығын айтыңдар. Оларды өздерің білетін жұмбақтармен толықтырыңдар.
2. Жұмбақтың қысқа да, ұзақ та болатынын, оны біреу айтып, біреу шешуді керек ететінін ескеріңдер.
3. Жұмбақ болған нәрселер, оның белгілері өзге нәрселерге ауыстырылып, ұқсата бейнелеу екенін байқаңдар, мысал келтіріңдер.
4. Жұмбақ болған нәрселерді екінші бір затқа теңеп ұқсатып, қарсы қойып айтқан сөздерге мысал келтіріңдер.
5. Жұмбақтардың өлең түрінде құрылатынын, өлең жолдарының аяғы ұйқасты болатынын ескертіңдер. Дауысты және дауыссыз дыбыстардың қайталануын көрсетіп, мысал келтіріңдер. Кайталау арқылы үндесіп тұрған дыбыстарды, сөздерді оқып, атап көрсетіңдер.
6. Өздерің жұмбақ құрастырыңдар.

МАҚАЛ-МӘТЕЛ ТУРАЛЫ

Мақал – түйінді ойды білдіретін, тура мағынасына орай астарлы мағынада орын алатын ықшамды нақыл сөз. Мақалдар ойды ұтымды, ұтқыр, тілге орамды, жарасымды етіп жеткізуімен құнды. Мақал қоғамдық өмірдің сан алуан құбылыстарын кеңінен қамтиды, тақырыбы мейлінше бай, жан-жақты келеді. Адамгершілік, әділдік, еркіндік, еңбек сүйгіштік, өнерді, білімді, Ана тілін жоғары бағалау секілді аса маңызды әлеуметтік идеялар, халықтың мүддесі, тілек-талаптары мақалдарда айқын көрініс тапқан.

Мәтел – мақалға жақын, алайда өзіндік сипат, айырмасы да жоқ емес. Мәтелде көбінесе айтылатын ойдың ұшығы, тұспалы ғана болады, ол нақышты сөйлемше түрінде келеді. Мақал-мәтелдерде сөздер өзара үндесіп, үйлесіп келеді. Кейде **ассонанс** тәсілімен (Бірыңғай дауысты дыбыстардан басталса), кейде **аллитерациямен** (бірыңғай дауыссыз дыбыстардан басталады) айтылады.

Мысалы:

*Жапа шегіп жай жату,
Жасқыншақтың белгісі.
Ерте жатып кеш тұру,
Еріншектің белгісі.*

Мақал-мәтелдер ықшамды, мағыналы, тілі көркем, бейнелі және мейлінше қарапайым, көңілге қонымды болғандықтан есте сақтауға, айтуға жеңіл келеді.

Ердің екі сөйлегені өлгені.

Екі кемеңнің құйрығын ұстаған суға кетер.

*Сөзің тәтті болсын,
Ашуың қатты болсын.*

Мақал-мәтел үлгілерінен

Тіл, сөз, білім туралы

1. Ақыл – тозбайтын тон,
Білім – таусылмайтын кен.
2. Өнер алды – қызыл тіл.
3. Сөз анасы – құлақ,
Су анасы – бұлақ.
4. Жақсы сөз жан сүйсіндіреді,
5. Өз білмегенінді кісіден сұра,
Кісі білмесе, кішіден сұра.
6. Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле.
7. Біле тұрсаң да, сұрап біл.
8. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі,
9. Аз сөз-алтын.
10. Сөздің көркі-мақал.
11. Асыл тастан шығады,
Өнер жастан шығады.
12. Өнерлі өрге жүзер.
13. Өнерлінің өрісі ұзақ.
14. Оқу-білім азығы,
Білім – өнер қазығы.
15. Өзің жетпеген жерге
Сөзің жетер.
16. Өнер табу –
Өрге шабу.

Достық, жолдастық, шыншылдық, адалдық, адамгершілік туралы

1. Жолдасы жаманды жау алады.
2. Жауға жаныңды берсең де, сырынды берме.
3. Емен ағаштың иілгені – сынғаны,
Ер жігітің екі сөйлегені – өлгені.
4. Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам.
5. Жеңілдік жарға жығар.
6. Ұрлық түбі – қорлық.
7. Ала жіпті аттамағанның абыройы биік.
8. Дос басқа қарар,
Дұшпан аяққа қарар.
9. Дос сыртыңнан мақтар,
Дұшпан көзіне мақтар.

10. Кең пейілді кем болмас.
11. Есер ақылы түстен кейін кіреді.
12. Жығылған сүрінгенге күлер.
13. Арғымақтың белгісі,
Аз оттар да көп жусар.
Асыл жігіт белгісі,
Аз сөйлер де көп тындар.

Отан, ана, халық туралы

1. Халық айтса, қалып айтпайды.
2. Ел іші-алтын бесік.
3. Ерден аспақ болса да,
Елден аспақ жоқ.
4. Елді сөкпе, кенді төкпе.
5. Отанды сүю – от басынан басталады.
6. Егілмеген жер жетім,
Елінен айрылған ер жетім.
7. Бала – ананың бауыр еті,
Көз нұры.
8. Ана алақанының аясы-
Ақ шынардың саясы.
9. Ананың сүті – бал,
Баланың тілі – бал.
10. Туған үйдің түтіні жылы,
Туған ананың күтімі жылы.
11. Анаңа ауыр сөз айтпа!
Атаңа ауыр жүк артпа!

Еңбек, бірлік туралы

1. Көптік қайда болса – тоқтық сонда,
2. Қызмет қыл да, міндет қыл.
3. Еңбек қылсаң – емерсің.
4. Еңбегі аздың – өнімі аз.
5. Ексең егін – ішерсің тегін.
6. Бейнетсіз рақат жоқ.
7. Жан қиналмай, жұмыс бітпес,
Талап қылмай, мұратқа жетпес.
8. Еңбектен қашқан еңбекке жолығар.
9. Бірлік болмай, тірлік болмас.
10. Тірліктің күші бірлікте.
11. Еріншекке бүгінгіден ертеңгі оңай.

12. Жер – анасы, мал – баласы.

13. Жер иісе, мал иір.

14. Жері семіздің – малы семіз.

Ерлік пен ынтымақ туралы

1. Ел үмітін ер ақтар,
Ер атағын ел сақтар.
2. Ерлік білекте емес, жүректе.
3. Ерді намыс өлтірер,
Қоянды қамыс өлтірер.
4. Айлалы батыр алдырмас.
5. Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі.
6. Батыр туса, ел ырысы,
Жаңбыр жауса, жер ырысы.
7. Ырыс алды – ынтымақ.
8. Қосылып еккен ағаш – орман.
Ынтымақ – бұзылмайтын қорған.

1. Мақал мен мәтелдер неліктен халық даналығы деп аталады?
2. Мақалдап, мәтелдеп сөйлеудің ұтымдылығы неде?
3. Мақал халықтың тұрмыс тәжірибесімен жинақталып, тапқырлықпен берілген тұжырымды ақыл-кеңес, өсиет орайында айтылатын сөз екенін ескеріңдер.
4. Келтірілген мақалдарды оқып шығып, қай мақалдың қандай жағдайда қолдануға болатындығын түсіндіріңдер.
5. Өздерің ата, әжелерің, ата-аналарыңнан естіген мақал-мәтелдерді жазып келіңдер. Жазып алған мақал-мәтелдерінді тақырыптық тұрғыдан ажыратыңдар.

БАТЫРЛАР ЖЫРЫ

Батырлар жыры – көлемі жағынан да, мазмұн-мәні жағынан да қазақ фольклорында ауқымды орын алатын аса көрікті жанрдың бірі.

Батырлар жырының басты тақырыбы – ерлік, батырлық, елді сыртқы жаулардан қорғау. Елді, жерді сүю, Отанды қорғау мәселесі – қай жырдың болмасын алтын

арқауы. Онда ел басынан өткен елеулі оқиғалар нақты бейнеленбегенмен де, тарихи кезеңдердің табы айқын байқалып отырады. Елдің әрідегі ескілігін жырға қосатын көне эпостарда («Құламерген», «Жоямерген», «Дотан батыр», «Құбығұл» т.б.) тарихи оқиғалар тым көмескі тартып, қиял-ғажайыптық сипат басым болса, одан беріректе туған қаһармандық эпостарда («Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Едіге», «Қамбар» т.б.) тарихи оқиғалар сілемі нақтырақ көрініс береді. Ал аты мәлім тарихи тұлғаларды (Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Кенесары, Наурызбай, Ағыбай, Есет, Жанқожа т.б.) жырға қосатын шығармаларда тарихи деректілік тіптен басым. Яғни батырлар жыры – елдің азаттыққа ұмтылған күрес жолының ерлік шежіресі. Халықтың ерге қорған болған айбынды адал ұлдарына сөзден соққан ескерткіші.

Батырлар жыры елдің сан ғасырлық тарихын, ерлік дәстүрін, кезеңдік оқиғаларға деген халық бағасын, алдан күткен үміті мен аңсар-мұратын көркем жинақтап бейнелейді. Ол тарихтың салқар көшінде жиі қайталанатын соғыстар мен шайқастардың жылнамасы емес, ел есінде ерекше қалған елеулі оқиғаларды жинақтай бейнелейтін көркем туынды. Халықтың оны ерекше қас-терлеп, сүйсіне жырлап, ұрпақтан-ұрпаққа мұра етуінің тағы бір сыры ондағы отаншылдық идеяның ерекше асқақтығында. Халықтың арман-мұңының үнемі алдыңғы кезекте тұратындығында.

Батырлар жырын фольклордың басты эпикалық жанрларынан өзгешелейтін өзіне тән белгілері бар.

Ең алдымен оның басты қаһарманы – батыр. Батырлар жырының барлығында ол әдеттен тыс жағдайда дүниеге келеді. Бір балаға зар болған ата-анасы оны тәңірінен тілеп алады. Қайыптан туған ол жастайынан алып күштің иесі және тез ер жетеді. Алғашқы ерлігін өзіне жар таңдау сапарында көрсетеді. Оның жары да

өзіне сай ер мінезді, ақыл-парасатқа бай, сезімтал, айнымас жолдас болып келеді. Жырда батырмен ажырамастай бірлікте сипатталатын бейненің бірі – оның аты. «Ат – ердің қанаты» деген нақылға берік халық жырларында ат – батырдың ең жақын серігі. Батырдың аты жырда ерекше әсірелене суреттеледі. Ол «алты ай жорытса арымайтын» жауға мінетін тұлпар емес, қысылған жерде батырға ес қосатын ақыл иесі де болып көрінеді. Сол сияқты батырлар жырында «Қобыланды сонда сөйлейді, сөйлегенде бұй дейді», «Қорамсаққа қол салды, бір салғанда мол салды» деген сияқты тұрақты қайталаулар болады.

Батырлар жырының сюжеттік желісі батырдың балалық шағынан басталып, түрлі жорықтарын, ерлік істерін баяндайтын қызғылықты оқиғаларға құрылады. Олардың жаумен шайқасы аса тартысты, жау батырлары кейде оның өзінен де қайратты болып келеді. Бірақ азаттық, әділдік жолындағы батыр күресі әрқашан жеңіспен аяқталады. Жыр ағымымен келетін батырлық эпостардың тілі аса көркем, айшықты қолданыстарға бай. Онда, әсіресе, шектен тыс ұлғайтып немесе шектен тыс кішірейтіп суреттейтін әсірелеулер мол. Батырлар жырын жыршылар сазды мақаммен апталап жырлайтын болған. Қазақ батырлар жырының ішінде «Алпамыс», «Қобыланды» сияқты жеке жырлармен қоса, «Қырымның қырық батыры» сияқты батыр ұрпақтарын бірінен-бірін туындата жырлайтын циклді жырлар да бар. Мұндай жырларды жыраулар күнді-күнге, таңды-таңға ұрып жырлайтын болған, ондай жырлардың әлемдік үлгісі – қырғыз халқының «Манас» эпосы. Оны манасшылар айлар бойына тынбай жырлаған. Халық арасында батырлар жырын айтуды өнер тұтқан талантты адамдар көп болған. Оларды «жыршы» деп атап халық ерекше құрметтеген. Бүгінгі сендер сүйсіне оқып жүрген батырлар жырының нұсқалары Марабай, Мұрын Сеңгірбайұлы,

Майкөт Сандыбайұлы, Сұлтанқұл Аққожаев, Әбдірайым Байтұрсынов, Рахмет Мәзхожаев сияқты жыршылардан жазылып алынған қастерлі мұралар.

1. Ертегілер мен батырлар жырын салыстырындар, қандай айырмашылықтар байқайсындар?
2. Батырлар жырында ерлік, батырлық, ел қорғау мәселесінің алдыңғы кезекте болатындығы неліктен деп ойлайсындар?
3. Батырлар жырына тән сипаттар қандай?
4. Батырлар жырының кейіпкерлеріне айналған қандай тарихи тұлғаларды білесіндер? Олар тарихта қандай ерліктер көрсеткен?

Қобыланды батыр

Қарақыпшақ Қобыланды –
Атасы мұның Тоқтарбай,
Халықтан асқан болды бай.
Байлығында есеп жоқ,
Айдалып бағып жайылды
Төрт түлік малдың бәрі сай.
Жаз жайлауы Көздікөл,
Көздікөлді жайлаған
Қалың Қыпшақ жағалай.
Тоқтарбайдың дәулеті –
Ішкені мас, жегені тоқ,
Бай-кедейдің көңілі жай.
Қыс қыстауы – Қараспан,
Қараспан көкке таласқан,
Ат үйірінен адасқан.
Қалың Қыпшақ тізіліп,
Қонса қоныс жарасқан.
Әліп таңба Қыпшақтың
Атағы озған алаштан.

Сексенге жасы келгенше
Бір бала көрмей Тоқтарбай,
Қайғыменен қан жұтып,
Ақылынан адасқан.
«Шөл иесі сұңқар қияқсыз,
Еш нәрсе көрмей дүниеден
Өткенім, - деген, - тұяқсыз»
Тоқтарбайдың зарына
Қалың Қыпшақ қайысқан.
Әулие қоймай қыдырып,
Етегін шеңгел сыдырып,
Жеті пірге танысқан.
Әулиеге ат айтып,
Қорасанға қой айтып,
Қабыл болған тілегі,
Жарылғандай жүрегі,
Аналықтай бәйбіше
Қабырғасы майысқан.
Елуге жасы келгенде,
Көзім ашпай дүниеден
Өтемін бе дегенде,
Сонда көрген арыстан.
Бір ұл, бір қыз атадан:
Қыздың аты Қарлығаш,
Қобыландыға қарындас.
Алты жасқа келгенде
Арыстан туған Қобылан
Қазынадан қамқа киеді.
Өзімнің еншім болсын деп,
Тобылғы менді тор атты
Енші қылып мінеді.
Қобыландының тілегін
Бүкіл Қыпшақ тіледі.
Өзі алты жасында

Кездесе жауын жаулайды,
Жылқыда жатып Қобыланды
Екпіні оттай қаулайды.
Қаршығасы қолында,
Құмай тазы соңында.
Естеміс пен екеуі
Қонып жатса бір тауда,
Намазшамнан өткенде,
Құптан мезгіл жеткенде,
Құлағына батырдың
Бір дауыс кеп шулайды.
Арғы астында сол таудың
Бұрқыраған бу шықты,
Шуылдаған шу шықты.
«Бұл не қылған дауыс?» деп,
Естемістен сұрайды,
Айтпасына қоймайды.
Сонда Естеміс сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
«Арғы астында бұл таудың
Қызылбастың елі бар.
Жасыл байтақ жері бар,
Айдынды шалқар көлі бар,
Көктім Аймақ ханы бар,
Неше мың сан жаны бар,
Қанша жиған халқына
Көрсетіп тұрған сәні бар.
Құртқа деген қызы бар,
Жұртына жиған назы бар.
Ай астына аспанға
Құрды бақан қақтырып,
Алтын теңге аттырып,
Теңгені атып түсірген
Құртқаны сұлу сол алар.

Соның даусы бұл дауыс,
Көптен шыққан бұл хабар.
Көңілің ауып, шырағым,
Бұған болма ынтызар,
Шарға салып басыңды,
Бола көрме сен құмар».
Қанша айтса да Естеміс,
Барғысы келді баланың
Түсірем деп атып дәл,
Кәміл пірлер болса жар.
Естеміс тағы сөйлейді:
«Қой шырағым, жассың ғой,
Қабырғаң сенің қатқан жоқ,
Омыртқаң өсіп жеткен жоқ,
Жіберуге қорқамын,
Тілімді алсаң, рұқсат жоқ.
Барғанмен кезек келмес-ті,
Баланы көзге ілмес-ті,
Бағып жатқан Құртқаны
Қырық бес кез Қызыл ер
Шырағым, теңдік бермес-ті»
Ерлігін кәміл білгізді.
Тобылғы менді торы атпен,
Дөңгелентіп жөнелді,
Атып жатқан жеріне
Іркілместен келеді.
Келгендігін баланың
Көктім Аймақ көреді.
Айбатынан сескеніп,
Баланы келген сынады.
Қобыландыдай төрені
«Қазақтың ері келді» деп,
Көктім Аймақ патшасы
Кезекті бұған береді.

Кәміл пірлер жебеді,
Қолына алып толғанып,
Қозы жауырын жебені
Ат үстінен шіреніп,
Сонда тұрып тартады,
Көміл пірлер сенгені.
Құрулы бақан басында
Екі бөліп ұшырды
Ай астында теңгені.
Құртқа көріп батырды
Шашу шашып басына,
Бұралып келді қасына.
Нұрына тойып төнгені,
Көзі көрмей өңгені,
«Іздеген теңім келді деп,
Патшаға салып жеңгені.
Айтқан серттен қайта алмай,
Отыз күн ұдай тойын қып,
Көктім Аймақ атасы
Қыз Құртқаны бергені.
Аққа белін шешіпті,
Пайғамбар құда несіпті,
Жұртын жиып той қылып,
Құртқа сынды сұлуды
Қобыландыдай батырға
Берейін деп жатқанын
Қырық бес кез Қызыл ер
Хабарын мұның есітті.
Меніменен күресіп,
Жықса, алар» десіпті.
«Аты-тонын олжалап,
Аман қайтса жарар» деп,
Өзінше желдей есіпті.
Бетіне жан қаратпай

Көңілі әбден өсіпті.
Бұл сөзді естіп Қобылан:
«Артымда жау қалдырман,
Берсе құдай несіпті», –
Деп мініп ап атына,
Қызыл ерге келеді,
Келіп те сөйлей береді:
«Қобыланды келді шықсын» деп,
Тау мен тасты күңіrentті.
Қорлықпенен өлсін деп,
Тасқа салып боршалап,
Қызыл ерді еңіретті,
Домаланды жерге бас,
Кеудесінен жан кетті.
Құртқаға келіп сөйледі,
Көңілі ердің желпініп.
«Сұлтаным не қылды екен» деп,
Құртқа сұлу жүгіріп,
Алдынан шыққан еңтігіп,
Көктімге хабар береді,
Дұшпанынан құтылып,
Көңілдері жайланды.
Жөнелтуге Құртқаны
Көктім Аймақ ойланды,
Алтынмен ішін безеген,
Сырты күміс ақ отау
Келістіріп түзеген,
Арттыруға сайланды.
Қырық түйе қазына,
Қырық құл мен қырық күң,
Қосып берді қызына...
...Бірнеше күн жол жүріп,
Аз ғана емес мол жүріп,
Өткен күнді санады.

Бір күндері болғанда,
Қара жолдың үстінен
Қалың жылқы жарылып
Екі жақта қалады.
Құртқа сынды сұлуың
Күймеден басын шығарып,
Жылқыға көзін салады.
Ортасында жылқының
Көкала бие жусап тұр –
Құртқаның көзі шалады.
Тоқтатып қойып күймесін,
«Мінетін атым қолымда,
Барар-бармас жолымды,
Хабар салып алайын,
Үйдегі Құртқам біледі.
Жан серік атым қолында,
Алты жыл болды баққалы,
Түндікпенен күн беріп,
Түтікпенен су беріп,
Бағымды бастан алмасын,
Алды-артымды шалмасын,
Қияметтік жолдасым,
Үйдегі Құртқам біледі
Менің де барар-бармасым».
...Таң сарғайып атқанда,
Шолпан жұлдыз батқанда,
Ақ отаудың ішінде
Құртқажан ұйықтап жатқанда,
Естеміс келіп сөз қатты...
Сонда сұлу Қыз Құртқа,
Көтеріп басын сөйледі.
«Жұмсады ма сіздерді
Үйдегі Буырыл тұлпарға?
Дұғай сәлем дегейсің,

Тұлпарына жұмсаған,
Жұрт иесі сұңқарға,
Және де сәлем дегейсің,
Заманы бірге сырласқа,
Жылы бірге жылдасқа,
Жасы бірге құрдасқа.
Атының күні толмай тұр,
Зор салмасын жолбарысқа.
Тілімді алса сұлтаным,
Бұл сапарға бармасын,
Бұл олжадан алмасын.
Көп жылады дегейсің
Үйдегі нашар жолдасың!
Асқар тауда белдік бар,
Азда қанша теңдік бар,
Құрдаста қанша елдік бар?
Сұлтаныма сәлем де,
Тілімді алса бармасын,
Біз байлаған Буырылда
Қырық үш күндік кемдік бар».
Мынау сөзді есітіп,
Қобыланды келді құрдасқа,
Жүремін деген жолдасқа,
Қобылан сонда сөйледі:
«Бұл сапарға бармаймын,
Бұл олжадан алмаймын,
Саған да сәлем көп айтқан,
Құрдасым көңілі қалмасын,
Өтініш қылып зарлаймын.
Асқар төбе бел деген,
Ақ бармақпен жемдеген,
Ауырса желмен емдеген,
...Сонда Қобылан батырдың
Тері тамып иектен,

Түгі шығып білектен,
Жаны бір тулап жүректен,
Неше бір құрдас айтса да,
Қараманның бұл сөзі
Өтіп бір кетті сүйектен.
Сөз сүйектен өткен соң,
Тобышақ атқа ер салды,
Ақ алмасқа қол салды.
Қамшы салды сауырға,
Екпіні ұқсап дауылға.
Тобылғы меңді торы атпен
Қобыланды шапты ауылға.
Бұлаңдаған Құртқаның
Сөзге сынық қылдың деп,
Егер шықса алдынан,
Басын кесіп алмаққа.
Дарбазалы есікті,
Пайғамбар құда несіпті,
Үйде отырған Қыз Құртқа
Дүбірін аттың есітті.
Ағыны қатты кім болсын,
Сұлтаным-дағы десіпті.
Түре келіп бұлаңдап,
Ашып көрді есікті,
Тастай беріп есікті,
Көргеннен соң қамықты...
Енді Құртқа сасады,
Бетінен қаны қашады,
Оң етегін басады,
Сасқан емей немене,
Аш күзендей бүгілді,
Құртқа жаннан түнілді.
Сасып жүріп жол тауып,
Ақылменен ой тауып,

Түтікпенен су берген,
Түндікпенен күн көрген,
Ақырда тұрған Буырылды
Шығарып ептеп алады.
Мойнына арқан салады,
Шылбырынан жетелеп,
Қобыландыдай бөрінің
Бұлаңдаған Қыз Құртқа
Алдынан кетіп барады.

...Туғалы күнді көрмеген,
Түнектен шыққан Тайбуырыл
Айдалаға шыққан соң,
Түлкідей көзі жайнайды,
Қаруы сыймай қайнайды,
Көлденең жатқан көк тасты
Сулығым деп шайнайды.

Он екі құлаш кезеңнен
Атылып Буырыл ойнайды.
Қыз Құртканы көтеріп,
Ақ сауытын бөктеріп,
Дүйсенбі күні сәскеде
Қараспан тауын бөктерлеп,
Кешегі кеткен қияттың
Қобыландыдай батырың
Соңынан желіп жөнелді.

...Қобыланды сынды батырдың
Көңілі бітіп Буырылға
«Шырағым, Буырыл, шу» деді,
Құбылып Буырыл гуледі...
Кеткен қолдың соңынан
Жетемін деп Қобыланның
Жоқ еді тіпті есінде.

Бұлаңдаған Буырылмен
Артық туған Қобыланды

Аңқытып жетті бесінде.
...Қобыланды гулеп жөнелді
Көп қиятқа қарамай.
Қалың қият – көп қосын,
Бәрі қалды артында
Бірі еруге жарамай.
Сонда Буырыл гуледі,
Табаны жерге тимеді,
Көлденең жатқан көк тасты
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі...
...Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады,
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады.
Кешке таман Тайбуырыл
Жын какқанға ұқсады,
Құлан менен құлжаның
Ұзатпай алдын тосады.
Көл жағалай отырған
Көкқұтан мен қарабай
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен басып асады,
Дуадақ пен жек қалды,
Әлде өтірік, әлде шын
Ақ қарабас, лашын,
Өлген құсты жеп қалды.
Ебелек ұшпас елсізден,
Көбелек ұшпас көлсізден,
Адам жүрмес жерлерден,
Батпақ лай көлдерден,
Асқар-асқар белдерден,
Жалғыз шауып жол шекті.
...Намаздыгер өткенде,

Намаз ақшам жеткенде,
Қазанның сырлы қаласын
Қобыланды батыр көреді.
Бес ағаштың түбінде,
Қазанның алған жылқыға
Ағыны қатты Буырылмен,
Айдап шықты далаға.
Сырлы қаланы алады,
Адамын жөнге салады.
Қаланың қиғаш қасында,
Қасқарлық таудың басына,
Бұлаңдаған Буырылмен
Батыр Қобылан шығады,
Құртқаның сөзін сынады.
Жан-жаққа көзін салады,
Батырдың көзі шалады,
Қалың қият – көп қосын
Он екі күн дегенде
Олар да келіп қалады.
Өзі жатқан Қазанның
Қырлы дейтін қаласын
Қырық мың қолды әскермен
Алты қабат орының
Сыртынан орап алады.
Қараман атты батырың,
Аламын деп ала алмай,
Алты қабат орынан
Қарғытып ішке ене алмай,
Қайраты жетіп таса алмай,
Үш күн тұрып сыртында
Болдыра алмастай болған соң,
Енді атына мінеді,
Мініп алып атына,
Тауда жатқан батырға

Қараман өзі келеді.
...Қараман, Қобылан қосылып
Қосынға келіп енеді.
Ордың шығып басына,
Қаланың келіп қасына,
Қобыландыдай батырың...
Буырыл атқа «шу!» деді,
Бүктеле беріп жазылып,
Буырылы бұлқып гуледі,
Алты қабат орынан
Жетінші қабат қалаға
Қояндай ырғып жөнеді.
Ортасына шаһарының
Буырылы барып топ етті,
Жердің шаңы бұрқ етті,
Төрт аяғы тиген жер
Тесіле жаздап солқ етті.
Қалаға Қобылан кіргесін,
Іркілмей кіріп кеткесін,
Бала да болса келбетті.
Ене алмай қалды Қараман,
Ордың сыртын айналып...
Арыстан туған Қобыланды
Көп әскерге келді-кез,
Қырық мың атты қызылбас
Қолына жасыл ту алған.
Ерлер жаннан түңілді
Аш күзендей бүгілді,
Екеуінің ақ сауыт
Шығыршықтан сөгілді.
Сол уақыттар болғанда,
Артық туған Қобыланды
Найзасын ырғап ендірді.
Қазанды аттан төндірді,

Ат көтіне міндірді,
Ту жығылар айшықты,
Ақ денеден қан шықты,
Суырып алды, жан шықты.
Ұлы сәске болғанда,
Ортасында қаланың
Ер Қазанның аузына
Қобыланды кұйды балшықты.
Қазан аттан кұлады,
Көріп елі шулады.
...Топтанып тұрған кәпірге
Қобыланды жалғыз тиеді,
Бөлек-бөлек қылады,
Бөлінген қойдай қырады.
Жалғыз өзі батырың
Жойып кетіп барады,
Қойға тиген қасқырдай
Сойып кетіп барады,
Жолбарыс шапқан кұландай,
Жойып кетіп барады,
Үш мың атты бір сайға,
Төрт мың атты бір сайға,
Қойып кетіп барады.
Қайтарында алмаққа
Тізгінінен қосақтап,
Түйіп кетіп барады.
Ақ білегі қан болып,
Жау үстіне жол салды,
Үкімін жауға мол салды.
Көмегі жоқ соңында,
Жаны кұдай қолында,
Туырлықтай ту алып,
Туды қанға суарып,
Қырық мың атты қызылбас

Әрі-бері қозғалды,
Қырылмағаны аз қалды.
Үкімін жауға мол салды,
Жетінші күні сәскеде
Жаудың бәрін тауысып,
Ақ найзаға сүйеніп,
Қобыланды жалғыз бұл қалды.
Өтірік емес, жан аға,
Қырық қақпалы Қазанды
Он сегіз күн дегенде
Бұзып жарып батырың,
Малын, жанын ызғытып,
Көбікті келсе малына,
Салайын жәбір жанына,
Көбіктіні өлтіріп,
Бір тояйын қанына.
Көбікті де ер, – дейді,
Қайратымды көр, – дейді, –
Найзам тимей дұшпанға
Арманда барам мен» дейді.
Қобыландыдай батырың
Мақұл көріп бұл сөзін,
Асып-тасып екеуі
Алланы алмай аузына,
«Барайық десең, жүр» дейді.
Ер салды атқа батырлар
Алтынды тұрман тағынып,
Екі батыр жөнелген,
Сыйынбай пірге жаңылып.
...Көп қосыннан екеуі
Сапарланды ел жата.
Көбіктінің шаһарының
Қарасын көрді таң ата.
Бөлінбеген ұйқыға,

Жыртылмаған құлпыға,
Екі батыр кез келді
Құба көлде Көбікті
Отар салған жылқыға.
Көкалалы көп жылқы,
Бөрі құлақ ен жылқы,
Гулетіп жылқыны алады,
Айдап жонға салады.
Көбіктінің Тарлан ат
Жылқы ішінде тұр екен.
Жамандатқыр Тарлан ат
Құйрығын құстай тарады,
Бауырынан жарады,
Желкесінен қарады,
Әуеге қарап есінеп,
Ием бе деп кісінеп,
Жау екенін білген соң,
Сыртына құйрық салады,
Қайта айналып шаһарға
Тарлан ат қашып барады.
Жалғаса қуған екеуі
Қарасын көрмей қалады.
Қашып барып Тарлан ат
Шаһарына барып еніпті.
Жетпедім деп Тарланға,
Астындағы Буырыл ат
Басын жерге салады,
Қырық үш күндік кемдігі
Буырыл атты қамады.
Құртқаның сөзі келді деп,
Батыр Қобылан сынады.
Таң шолпаны батқанда,
Көбікті жетті соңынан...
Сол уақытта Қараман

Көбіктіні шанышпаққа
Оңтайланды найзасын.
Қараманның найзасын
Денесіне тигізбей,
Көбіктідей батырың
Қолындағы шоқпармен
Допша қағып тастайды.
Ұмтылумен Көбікті
Қараманды ұстады,
Желкесінен қысады,
Күшіктейін шыңғыртып,
Қараманды Көбікті
Тақымына басады.
Қулық пенен сұмдықты
Көбікті тағы ойлады.
Оянып кетсе болмас деп,
Қобыландыны Көбікті
Ұйықтап жатқан жерінде
Тоғыз қабат тор салып,
Бекітіп әбден байлады...
Кісен салып Көбікті
Қараман мен Қобыланның
Аяқ-қолын тұсады...
Дұшпанын батыр байлап ап,
Қаласына келеді...
Байлауда жатқан батырды
Қарлыға сұлу көреді.
Қобыландыны көргесін,
Нұры шарпып батырдың
Балқыды сұлу денесі...
Қобыландыдай батырға
Ғашық болып сұлуың
Жата алмады үйінде.
Үйінен шығып паналап,

Тар көшені сағалап,
Аяғын басып жүре алмай,
Көрінгенді саялап,
Қобыландыға келді жағалап.
Ай тумас жақтан күн туды,
Бұл несі деп қараса,
Қара тамды ағартқан
Қарлыға қыздың сәулесі.
Қарлыға келіп сойлейді:
«Есіктің алды ай татыр,
Ай татырда мал жатыр,
Байлауда жатқан қос батыр,
Есермісің, сермісің?
Бекер жатқан ермісің?
Қолыңды шешіп қашырсам,
Еліңе барып мақтанып,
Қарлыға қыз қашырмай,
Өзім қаштым дермісің?
Қарлығадай сұлуың
Шықпас ойын білгесін...
Қараман мен Қарлыға
Лабактың келіп алдына,
Қыл шылбырмен бұрау сап,
Буырыл аттың санына,
Құлындай қылып шыңғыртты
Жәбір қылып жанына.
Буырылдың дауысын есітіп,
Қобыландыдай батырың
Салды ойран тамына,
Тамды бұзып Қобыланды
Далаға шықты қабына.
Қобыланды батыр шыққан соң,
Өзінің енді хал-жайын
Батырға айтты Қарлыға:

«Дүниенің кеңдік, тарлығы,
Басыма менің түсіп тұр
Ғашықтықтың зарлығы.
Сеніменен бірге өлсем,
Анамның айтқан өсиеті
Болады кәміл барлығы.
Сөзімді тыңда, батырым,
Буырылға мін, – дейді,
Қарыңа сүңгі іл, – дейді,
Кешегі жатқан жылқыға
Тағы да барып ти, – дейді,
Тарлан қашар жылқыдан,
Қумай-ақ қой сен, – дейді.
Тәңірі жазса, Тарланды
Көбіктіге міндірмей,
Алармын қолға мен» дейді.
...Уағда байлап, қол беріп,
Тайбуырылға мінгізді.
Қарлыға бұл сөзді айтқасын,
Енді атына мінеді,
Бадана көзді ақ сауыт
Денесіне киеді.
Беліне байлап болатты,
Қарына найза іледі,
Қараман мен екеуі
Көбіктінің көп жылқы
Және сүзіп жөнелді.
Құба белден өткенде,
Сары өзенге жеткенде,
Көбіктінің Тарлан ат
Құйрығыны құстай тарайды,
Шекесінен қарайды,
Кіндігінен жарайды,
Әуеге қарап есінеп,

Ием бе деп кісінеп,
Жау екенін білгесін,
Қарлыға сұлу сөйлейді:
«Оған қылар амалы
Кіндігінің тұсында
Кем соғылған төрт көзі —
Жел соғарлық самалы.
Мерген болсаң, батырым,
Кіндікті байлап атпасаң,
Басыңа салар қараны.
Қараман естіп бұл сөзді
Тоқтамайды табаны.
Қарлыға менен Қараманды
Ілгері қарай жөнелтіп,
Жолын тосып Көбіктінің
Көбікті қашан келер деп,
Қобыланды тосып тұрады...
Ертең шолпан батқанда,
Қызарып таң атқанда,
Тау суындай сарқырап,
Ақ сауыты жарқырап,
Қобыландының тұсынан
Көбікті өтіп барады.
Көбіктіні көрген соң,
Көтеріліп Қобыланды
Айғай салып ақырды,
«Кел, бері!» деп шақырды...
Қорамсаққа қол салды,
Бір салғанда мол салды.
Көп оғына жол салды,
Әр оғының басында
Жолым үйдей шоқ қалды.
Қалмақы ердің қасы деп,
Нақ кіндіктің басы деп,

Қыз айтқан жердің тұсы деп
Өлер жерің осы деп,
Салдыр-гүлдір еткізіп,
Оқ масаққа жеткізіп,
Қобыланды тартты бір оқты
Бір де болса, ірі оқты.
Жанына азап берілді,
Азап емей, немене?
Көбіктінің бөксесі
Кеудесінен бөлінді.
Атта қалып бөксесі,
Оқпен ұшып кеудесі
Қобыландыдай батырдың
Қабыл болды тәубесі...
Тізе қосып үшеуі
Көбіктінің көп жылқы
Гулетіп айдап жөнелді...
...Атқа мініп желгендей,
Ер қадірін білгендей,
Қобыландының Тайбуырыл
Ұмтылып аяқ баспайды
Бір нәрсені сезгендей,
«Жау шауыпты елімді,
Жау басыпты белімді,
Жау кесіпті желімді.
Менен қалған байтақ ел
Көрген сияқты көрімді.
Қалмақтың ханы Алшағыр
Алтынды таудың етегінде
Тастан соғып қорғанды,
Шауып кеткенге ұқсайды.
Қараспан таудағы елімді.
Жалған айтар демеймін,
Жеті кәміл пірімді,

Айтамын саған сырымды,
Жылқы ішінде аламын,
Қылшық жүнді қарамын,
Көмек берер демеймін
Сейілдің ұлы Қараман.
Әйел де болсаң, қатар ең,
Мұңымды саған саламын,
Қош, Қарлыға, аман бол.
Қалмақ алған халқыма
Көмегім жоқ артымда
Жалғыз кетіп барамын».
Қарлыға сонда сөйледі:
«Ер де сасар болар ма,
Етегін басар болар ма?
Сіз сияқты батырдың
Елін жау алар болар ма?
Әуелі Алла анайым,
Хақ жаратқан құдайым,
Ертең түстен қалмаспын
Қобыланды, мен де барайын!»
Қарлыға бұл сөзді айтқасын,
Тайбуырылға мінеді,
Қарына семсер іледі,
Беліне байлап болатты,
Ақ сұңқар құстай қанатты
Жануар асыл Буырылды
Қараспан тауға қаратты.
Күн тимеген сауырға,
Жел тимеген бауырға
Қамшысын соғып қанатты
Буырыл атты «шу!» деді,
Құбылып Буырыл гуледі.
Ертемен шапқан Қобыланды
Кешке шейін шабады.

...Тайбуырылды тайдырмай
Табан жолға салады.
Артық туған Қобыланды,
Таң атқанша шабады,
Таң салқыны жеткенде
Ағыны қатты Буырылмен
Алтынды таудың етегіне
Аңқытып жетіп келеді.
Сыртта жүрген Қобыланның
Құлағын жарып барады...
Ұлы бесін болғанда
Қобыландыдай батырың
Бір төбеге барады,
Алды-артына қарады,
Қарлыға қыз келер деп.
Сол уақытта қараса,
Өкше ізінен шаң шықты.
Не қылған шаң деп қараса,
Саулы інгендей ыңкылдап,
Күшігендей сыңкылдап,
Буыны түсіп былқылдап,
Алтын қалпақ дулыға
Шекесінде жарқылдап,
Қалың шаңның астынан
Ақмоншақ атпен Қарлыға
Шыға келді жарқылдап.
Қарлығаның соңынан
Мінген аты көк бесті
Ақмоншақ атпен алысып,
Сейілдің ұлы Қараман
О да келді былқылдап.
Қараманның соңынан
Қосымның қалған елінде
Орақ дейтін бір батыр

Шешесі Қамқа түс көріп,
Таңғажайып іс көріп,
Қыпшақты жау алды деп,
Басына қайғы салды деп,
Қараспан таудың сағасын
Адыра талқан қылды деп,
Жалғыз ұлы жауда жүр,
Аналық пен Тоқтардың
Төбесінен ұрды деп...
«Айбынды Орақ, айлы Орақ,
Айбалтасы қанды Орақ,
Қобыландының көп елін
Қалмақ алды» деген соң,
Елінен шықты сол шырақ.
Қарлығаға кездесіп,
«Барасың қайда?» жөн сұрап,
Жолы бірге болғасын
Бірге шапты бұрқырап...
Таң атқасын төрт көкжал
Қару-жарақ киініп,
Енді атына мінеді.
Денеге сауыт киеді,
Беліне байлап болатты,
Қарына найза іледі.
Алшағырдың шаһарына,
Туын ұстап батырлар,
Қала аузына келеді.
Шаһарға жақын келгенде
Хан болғалы Алшағыр
Асып жүрген айласы
Мұсылманнан қанша ердің
Басын жойған ер еді,
Қызылбастың пілі еді.
Қобыландының дауысы

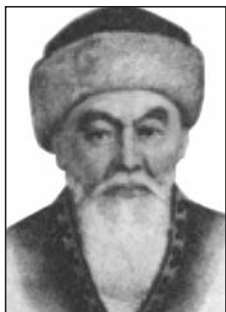
Құлағына келеді...
Шыдай алмай Алшағыр
Үстіне сауыт киеді,
Беліне байлап болатын,
Қарына найза іледі.
Ертеден шапса, кешке озған
Томағалы қасқа азбан,
Ылдидан шапса, төске озған
Алтын тұрман ер салып,
Енді атына мінеді.
Қара қасқа тұлпардың
Құйрығын шорт түйеді,
Шақырып тұрған батырға
«Қорықты дер, – деп, – бармасам»
Алдынан жүре береді.
Сол уақыттар болғанда
Түлкідей көзін жайнатып,
Қаруы сыймай қайнатып,
Тасқа шаншып найзасын,
Қарыс сүйем бойлатып,
Қобылекең келді бұл жақтан
Тайбуырыл атты ойнатып.
Жайықтың бойы қамысты,
Бермейміз деп намысты,
Екі батыр екпінмен
Жақындасып қалысты.
Өшігіп жүрген батырлар
Бір ауыз сөзге келмей-ақ,
Еменнен найза салысты,
Итерісіп тұрысты,
Ат тізесін бүгісті,
Бүгісе-бүгісе тұрысты,
Біріне-бірі ұмтылып,
Тақымдары құрысты,

Он саусағы қарысты,
Бірін-бірі ала алмай,
Біреуі дүние сала алмай,
Қақырғаны қан татып,
Түкіргені жын татып,
Қақырғанда қан ішті
Түкіргенде жын ішті,
Жаннан күдер үзісті,
Қанжарменен қармасты,
Семсерменен серместі,
Сөйтіп ойын ойнасты,
Шыбын жанды қинасты.
Қанжар қалды қайысып,
Семсер қалды майысып,
Ерлер жаннан түңілді.
Кезек-кезек төртеуі
Баудай шаншып тұрады...
Тоқтар бас боп көп Қыпшақ
Шуылдап шықты қаладан,
Қалмай қатын баладан.
Есіктің алды Есіл-ді,
Есілдің талы кесілді,
Үлкен қақпа алдында
Қаладан шығып көп Қыпшақ
Қойдай маңырап шуылдап,
Қозыдай маңырап дуылдап,
Қобыланды ерге қосылды,
Ертеңгі күн бесінде.
Қабыл болды бұл сапар
Қобыланды ердің мұраты.
Құтылып жаудан ел-жұрты,
Есендік-саулық. сұрады...
Үш ай, үш күн дегенде
Қараспан тауын жағалап,

Азулы деген көліне
Тоқтар басы көп Қыпшақ.
Келіп қонды баяғы
Алшағыр шауып зарлатып,
Бөлініп көшкен жеріне...
Артық туған Қобыланның
Ісі келді жөніне,
Келмеді дұшпан шеніне,
Қалмақтан алған көп олжа
Әділдікпен батырың
Жиып алып көп халқын,
Бөліп берді еліне,
Пақыр, кедей, кеміне.
Кедейі байға теңеліп,
Риза болды бәрі де
Қобыланды сынды еріне...

1. Қобыландының ерлік істері мен адамгершілік қасиеттері жырда қалай бейнеленген?
2. Құртқаның ақыл-парасаты мен адамгершілік қасиеттері қандай оқиғалардан көрінеді?
3. Жырдың мазмұнын жоспар құра отырып, өз сөздеріңмен баяндаңдар.
4. Қобыланды мен Қараманға салыстырмалы мінездеме беріңдер.
5. Жырдан монолог сөздерді тауып, мәнерлеп оқыңдар.
6. Тайбуырылдың шабысы суреттелетін тұсты мәнерлеп оқып, жаттап алыңдар. Оның сөз айшықтарына көңіл бөліңдер.
7. «Ат – ер қанаты» деген тақырыпта ауызша әңгіме құрастырыңдар.

БҰҚАР ҚАЛҚАМАНҰЛЫ

(1668–1781)

Қалқаманұлы Бұқар жырау (1668–1781) – қазақтың ұлы жырауы, XVIII ғасырдағы жоңғар басқыншыларына қарсы қазақтың азаттық соғысын бастаушы әрі ұйымдастырушысы, атақты Абылай ханның ақылшысы. Шыққан тегі – Арғын тайпасының қаржас руынан. Заманындағы сыншылар оны «көмей әулие» деген. Сөйлегенде көмекейі бүлкілдеп, аузына тек өлең сөз төгіледі екен. Абылай хан бір жаққа жорыққа аттанарда одан айдың, күннің сәтін сұрайтын, көрген түсін жорытатын болған.

Ел аузындағы аңыз-әңгімелерге қарағанда, Бұқар жырау өз-Тәуке ханның тұсында да ордадағы беделді билердің бірі ретінде, ел басқару ісіне араласқан секілді. Оны — Үмбетей жыраудың: «Көріктей басқан күпілдеп, көмекейің бүлкілдеп, сөйлер сөзден таймадың. Тәукенің болып жаршысы, халқыңның болып заршысы, белді бекем байлады» деген сөздері де айғақтағандай.

XVIII ғасырда болған жоңғар шапқыншылығы қазақ халқының мүлдем жойылып кету қаупін тудырғаны белгілі. Осы кезде «Ақтабан шұбырындыға» ұшыраған елдің

басын қосып, ата жауға қарсы азаттық күресіне жұмылдыру – бар ғұмырын халқының бірлік бүтіндігіне арнаған ұлы жыраудың басты мақсатына айналады. Оның сөздері осы кезде еліне есті кеңес, еріне әмір болып естіледі. Хан да, қара да тарих көшінің бағдарын, шиеленген қиынның шешімін Бұқардан күтеді. Халқының әулие данасы, дуагөй бітімшісі, көреген болжаушысы санатына көтерілген Бұқар жыраудың осы тұстағы даңқын орта ғасырдағы оғыз жұртының әулиесі Қорқытпен, XIV ғасырдағы ноғайлы елінің данасы Сыпыра жыраумен салыстыруға болардай.

Бұқар жырау толғауларында өзі бастан кешіріп отырған алмағайып заманның келбеті бар болмысымен көрініп, өмір құбылысы мен дүние заңдылықтары, әлеуметтік жағдай мен адам тіршілігі кең тыныспен жырланады. Ондағы басты сарын – елдің бірлігі мен ынтымағын күшейту мәселесі. Ол жан-жақтан андыздаған жаулардан қорғануы үшін басты шарт бірлік екенін терең түсінеді, ата жауға қарсы бірігіп, тізе қоса күрескен ерлерді өзгелерге үлгі етеді. «Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек, ормандай көп орта жүз, солардан шыққан төрт тірек» деп майдан даласында көрсеткен ерлігімен бірге елдің ұйытқысы болып, бірліктің тірегі болып жүрген ерлерді мадақтайды. Сондықтан да Бұқар жырау жырларын басқыншы жаумен ұзақ арпалысып, ерлік пен ездіктің, парасаттылық пен азғындықтың парқы таразыға түскен сындарлы шақта Абылай хандай басшының төңірегіне топтасып, ұлы жеңістерге жетіп, ерліктің үлгісін, бірліктің құдіретін танытқан қазақ өмірінің шындығын айшықтай өрнектеген поэзия, ұлы мұра деп білеміз.

Халық жадында сақталған бір әңгімеде Бұқар жырау ауырып жатқанда Абылай ханның алыстан күні-түні

аттан түспей жүріп келіп, көңілін сұрағаны айтылады. Бұл таққа ие болған ұлы ханның баққа ие болған ұлы жырауына деген ықылас-ниеті, ерекше құрметінің белгісі болса керек. Заманында осылай ханы қадірлеп, халқы ардақ тұтқан жыраудың мұрасы халқымен мәңгі бірге жасай бермек.

Ай, Абылай, Абылай !

Ай, Абылай. Абылай!
Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің.
Әбілмәмбет патшаға
Қызметші болып тұр едің.
Сен қай жерде жүріп жетіктің?!
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің!
Сен жиырма беске келген соң,
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқар құстай түледің.
Дәулет құсы қонды басына,
Қыдыр келді қасыңа,
Бақ үйіне түнедің,
Алыстан тоят тіледің,
Қылышыңды тасқа біледің,
Алмаған жауың қоймадың,
Алғанменен тоймадың,
Несібенді елден тіледің!
Абылай-ау, Абылай,
Момынға келіп бек болдың,
Атасын білмес ұл едің,
Атаңның тегін сұрасаң,
Арқар ұранды жат едің,
Қай жерінде төре едің?!

Қарсы мен Құзарда
Жалаңаяқ жар кешіп,
Бөз тоқыған сарт едің.
Шешенді және сұрасаң,
Қай алтынның буы едің?!
Оны да мен білуші ем,
Түрікпеннің жерінде
Қашып жүріп күнелткен
Мәскенің қара күңі еді
Жұлдызың туды-ау оңыңнан,
Жан біткен еріп соңыңнан,
Он сан алаш баласын
Аузыңа құдай қаратып,
Жусатып және өргізіп,
Жұмсап бір тұсың қолыңнан,
Ақтан болды-ау күніңіз,
Арсы менен күрсіге
Тайталасты үніңіз.
Өзің болған күнінде
Жер жиһанға сыймады
Азат болған құлығыз!
Ашуланба, Абылай,
Ашулансаң, Абылай,
Көтерермін, көнермін,
Көтеріп қазыға салармын,
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма.
Басыңа мұнша көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба.
Күнінде мендей жырлайтын,
Мініңді айтып сынайтын
Тоқсан үште қария
Енді саған табылмас.

1. Өлеңде айтылатын өзекті ойдың мәнісі қандай?
2. Жыраудың Абылайды дәріптеуіне және беделінің көтерілуіне не себеп болады?
3. Жыраудың арнауында ханның хан болғанға дейін жалшылықта жүрген, сабалақ бала кезіне көңіл бөліңдер.
4. Жыраудың Абылайға айтылған батыл сынын зерделеп түсіндіріңдер?

Керей, қайда барасың?

Керей, қайда барасың,
Сырдың бойын көбелеп?
Сен қашсаң да мен қойман,
Арғымағын жебелеп,
Енді алдыңнан шығайын
Жауған күндей себелеп.
Ақмырзамды өлтірдің
Ақ сойылмен төбелеп,
Арғымағым барында
Жарысқалы келгенмін.
Азаматым барында
Алысқалы келгенмін.
Жақсы болсаң, сенімен
Табысқалы келгенмін.
Жаман болсаң, шаншысып,
Шабысқалы келгенмін.
Сен танымай кетіп барасың,
Мен – арғын деген арыспын,
Азуы кере қарыспын.
Сен – бұзау терісі шөншіксің,
Мен – өгіз терісі талыспын.
Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы таныспын.
Егер Абылай алдында бітпесең,
Атасын бітпес алыспын.

Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа.
Көш соңынан жете алмай,
Есің шығар сол шақта.
Жар басына қонарсың,
Жарты лашық тігерсің,
Ауызыңнан ас кетер,
Қара көзден жас кетер.
Бұл қылығың қоймасаң,
Сонау кеудедегі
Дулығадай бас кетер!

1. Жыраудың «Керей қайда барасың?» өлеңі қандай ниетпен туған?
2. Акынның елді келісімге келтіру жөніндегі билік сөзі өлеңде қалай суреттеледі?
3. Жырау қолданған көркем, образды сөздерді жинақтаңдар. Ол сөздердің мәні, орны туралы пікірлесіндер.
4. «Жусатып қойдай өргізіп, Жұмсап тұрсаң қолыңнан!» деген жолдардан татулық, достық және туыстық ұғымдарды түсіндіріңдер.
5. Жыраудың қосымша мына өлеңдерін тауып оқыңдар. «Айналасын жер тұтқан», «Сәлем сөздің анасы», атты өлеңдерінің мағынасына мән беріндер.

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ

(1802–1874)

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі – Д.Бабатайұлы 1802 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданында дүниеге келген. Ауыл молдасынан оқып, хат таниды, мұсылманша сауатын ашады. Өзіне дейінгі әдебиет үлгілерінен мол сусындап, көне ақын, жыраулар мұрасынан, ескі тарихи аңыздар мен эпикалық жырларды тыңдап, жастайынан нәр алып өскен ол өз дәуіріндегі ең білімді адамдардың бірі болды.

Дулат халықтық шығармаларды, алдыңғы дәуірлерден жеткен ұлттық поэзия үлгілерін жаттап өскен, құрметпен қарай білген, көне түркі поэзиясынан тағлым алған. Бұқар және Ақтамберді жырауларды ұстаз еткен. Өлеңді ауызша да, жазбаша да шығарған. Ол ақындық дәстүр арасында шығармалар туғызып, қазақ поэзиясын мазмұн, тақырып жағынан байытып тұр, көркемдік тәсілдер тұрғысынан сапалық белгілер әкеліп, жаңа сатыға көтерді.

Дулат – заман келбетін, сол заман адамының кейпін өрнекті көркем сөзбен кестелеген, сол дәуір туғызған зар заман әдебиетінің көрнекті өкілі. Ол отаршылдыққа қарсы алғаш үн қатқан. Қазақ әдебиеті тарихында алғаш рет ұлттық санасы оянған жаңашыл ақын. Отаршылдықты, жергілікті әкімдердің халықты қан қақсатып отырған қылықтарын, парақорлықты, жемқорлықты әшкерелеуге арналған өлеңдерінде халық мұңына үн

қосып, бойына қуат, ойына қанат бітіруге, шерлі-шерменде болғандарға дем береді, рухтануға шақырады.

О, Ақтан жас, Ақтан жас...

О, Ақтан жас, Ақтан жас,
Сен де жетер ме екенсің?
Жетімдіктің белінен
Асып өтер ме екенсің?
Жарық сәуле көре алмай,
Ел шаңына ере алмай,
Сол бойы кетер ме екенсің?
Жапанға біткен жапырақ
Жамылсаң тоңар ма екенсің?
Жазғы шыққан бүлдірген
Сұғынсаң тояр ма екенсің?
Күрек тісін қасқайтып
Сұлу сүйер ме екенсің?
Бадана көз, тоғыз тор
Сауыт киер ме екенсің?
Білтеліні тұтатып,
Түтінін үзбей оқ атып,
Жау қашырар ма екенсің?
Тұлпар атты жаратып,
Құйрық жалын таратып,
Бежін¹ ерді ерлетіп,
Жорыққа жортып терлетіп,
Сырты қырлы, жүзі алмас,
Салғындағы жоғалмас
Сапы асынар ма екенсің?
Босағасын борлатқан,
Керегесін торлатқан.
Тегеріші манаттан,
Жібектен ызып бау таққан

¹ *Бежін* — Қытай елінің астанасы Пекин.

Үйге кірер ме екенсің?
Тең құрбыңмен теңеліп,
Шаруа жиып кенеліп,
Бала сүйіп, мал жиып,
Керсеніңе бал құйып,
Өмір де сүрер ме екенсің?
Жетімдіктен өтерсің,
Шаң бермей әлі кетерсің,
Қажыма, Ақтан, қажыма,
Жетерсің, әлі жетерсің!

1. Ақынның өз сөзін бір Ақтанға арнау арқылы жалпы жасқа деген тілек-арманын айтып тұрғандығына назар аударындар.
2. Риторикалық сұрау түрінде жазылған басқа қандай өлеңдерді білесіндер?

1. Ақтанға айтқан ақынның ақ тілек батасынан ел қатарына қосылған ер жігітке тән қандай сипаттарды байқауға болады?
2. Ақын арманының риторикалық сұрау арқылы берілуіне назар аударындар. Өлеңнің құрылымы, көркемдік ерекшелігі туралы өз ойыңды жаз.
3. Өлеңді мазмұнына сай дауыс ырғағымен мәнерлеп оқи біл.

Риторикалық сұраулы сөйлем

Риторикалық сұрау (лепті сұрау) – ойды, сезімді әсерлі жеткізу үшін жауабы өзінен-өзі айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Өлеңде қойылған сұраудың жауабында екі ұштылық, шүбәлану болмайды, оны оқушы іштей біліп отырады.

Мысалы:

Балалық өттді, білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Кәрілікке көндің бе?

(Абай)

СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ

(1815–1898)

Сүйінбай Аронұлы 1815 жылы қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданы Қарақыстақ деген жерде дүниеге келген. Ол 14–15 жасынан бастап ақындық өнерді машық ете бастады. Ел аузынан естіген аңыз-ертегілерді, қисса-жырларды жаттап алып, жиын тойларда айтып жүрген. Кейінірек өзінің замандас ақындары ішінен озық ойы, өткір тілімен қазақ пен қырғыз елдеріне аты тарап, әйгілі болған.

Сүйінбай Аронұлы – XIX ғасырдағы ең ірі ақындардың бірі. Сол замандағы Жетісу ақындарының көбісі оның айналасына топтасқан. Ақынның арғы атасы Күсеп те ақын, әрі тілінен от жалын шашқан шешен болған. Күсеп ақын өз кезінде Өтеген батырдың ерлігін жырлаған.

«Әділеттік орнаса» өлеңінде адамдарды шындықты, ақиқатты тануға шақырады. Сүйінбай халық және жеке адам деген мәселені реалистік тұрғыдан түсіндіреді. Ұлы батырлардың ерліктері мен табандылығын, еліне деген адалдығын жырлаған. Ақынның азаттыққа арнап айтқан ұлы шығармаларының бірі «Бөрілі менің байрағым» өлеңі.

Ол ақындық өнерін айтыстан бастап, өзімен замандас талай-талай ақынмен кездесіп, сан рет айтысқан ақын. Сондықтан одан қалған әдеби мұраның біразы – айтыс өлеңдері. Халық арасында көп тараған айтысы Тезек төремен айтысы.

М. Әуезов Сүйінбайдың айтыстағы өнерін жоғары бағалап, оны «Айтыс өнерінің алтын дiңгегі» деп атаған.

Сүйінбай – қазақ халқының ХІХ ғасырдағы айтыс өнерінің жарық жұлдызы. Оның «Жыр алыбы» Жамбыл бастаған ізбасарлары айтыс өнерін жаңа биіктерге көтеріп келеді.

Сүйінбай – өз заманының әйгілі ақыны. Қазақ, қырғыз еліне ақындық аты кең танылған ерен жүйрік.

Әуелі айтыс өнерінде көрініп, кейін ақындық өрісі кеңіп, көп салалы шығармаларымен танылған ақпа ақын. Өз кезіндегі және кейінгі ақын-жыраулармен айтысып, жүлде алған шешен.

Жақсы мен жаман адамның қасиеттері

Жақсы жігіт ел-жұртының қаласындай,
Жақсы әйел әмме жұрттың анасындай.
Жақсыға ешкімнің де жаттығы жоқ,
Көреді бәрін де өз баласындай.
Жақсы жігіт сөзіне сақ тұрады,
Қыранның қырдан байқар баласындай.
Жаман парқы жақсымен бірдей емес,
Жақсы жігіт елінің ағасындай.
Жақсының сөзін әркім пайдаланар,
Миуалы алма, өріктің ағашындай.
Жаманның көкірегі-көр, көзі-соқыр,
Жүрер жолдан тал түсте адасып-ай.
Жақсы адам қай жерден ажырайды,
Жақсымын деп бәрі жүр таласып-ай.
Жамандар-өтірікші, өсегі көп,
Ел-жұрттың іріткі салар арасына-ай.
Жалған сөзбен бықсытар ел арасын,
Жанбай қалған ағаштың шаласындай.
Соқтығып әркімге бір ұрынады,
Сиырдың тентек болған танасындай.

Сондай жанның ешкімге сүйкімі жоқ,
Жылқының қотыр болған аласындай

Жақсы адам елдің басшы серкесіндей,
Жұғымды болар елге еркесіндей.

Жақсының жүзі жылы, сөзі майда,
Халқымның қалың жүнді көрпесіндей.

Жақсы болар баланың жүзі жақсы,
Орыстың күйме піскен бөлкесіндей.

Жақсыға үлкен-кіші бәрі жақсы,
Жасынан бірге өскен еркесіндей.

Жақсы кісі көрінер жыл құсындай,
Жаман адам балтаның ұңғысындай.

«Олақтан салақ жаман» деген мақал
Жамандар түзей алмас тұрмысын-ай.

Жақсы адам алысты жақын етер,
Беттескен екі таудың тұрғысындай.

Жамандар өсек-аян айтып жүрер,
Ешкімнің білмесе де қылмысын-ай.

Жаманның кеудесі үлкен, сөзі кесек,
Ақылы ауысқан адамның жындысындай.

Екеуін салыстырып әдейі айттым,
Қажетін қолданарсың тұрмысыңа-ай.

1. Ақын өлеңде жақсы адамның қасиеттерін қандай теңеулермен берген?
2. Жаманның «**Көкірегі – көр, көзі – соқыр**» деген сөз тіркесін қалай түсінесіңдер?
3. Жаман адамды ақын неге балтаның ұңғысына теңеген? Ол сөзді қалай түсінесіңдер?
4. Өз таныстарыңның ішінде кімді жақсы адам деп айтар едіңдер?

1. Жақсы адамда сенің ойыңша өлеңде айтылғаннан басқа қандай қасиеттер болуы керек жөнінде ой толға.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН

(1841–1889)

Ыбырай Алтынсарин – халқымыздың әйгілі ағартушы ұстазы, тамаша тарихшысы, фольклоршы-этнограф ғалымы, иісі қазақта алғаш шыққан тіл білімпазы – филологы, осы күнгі әліпбимен жазылған тұңғыш оқулық-хрестоматияның авторы. Ыбырай 1841 жылы 20 қазанда қазіргі Қостанай облысының Алтынсарин ауданында дүниеге келген. Әкесі Алтынсары ауыл молдасының алдын көргені болмаса, басқадай оқу қумаған, момын, шаруа баққан адам болған. Ол қайтыс болғанда үш жасқа енді ғана толған Ыбырай кейінгі тәлім-тәрбиені атасы Балқожа биден алады.

Балқожа Жаңбыршыұлы қазақ даласындағы әйгілі билердің бірі, ірі бай болған адам. «Қыран ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дейді халық даналығы. Бұл сөздің растығын Ыбырайдың өмір жолынан айқын байқауға болады. Оның тәлім алған даналық мектебі – алды Жиренше шешен, Абыз, Әнет баба, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке, Байдалы, Досбол шешендердің мектебі, Асан қайғыдан бастау алған Қазтуған, Доспамбет, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Үмбетей, Дулат секілді сайын дала даналарының мектебі. Бұлар – болашақ ұлы ұстаздың нәр алған алғашқы қайнар-бастаулары. Өйткені, атасы Балқожа бидің тәрбиесінде жүргенде де бала Ыбырай Досбол шешен, Наурызбай, Мұғал секілді от ауызды, орақ тілді билердің үлгі-өнегесін көзімен көріп өсті және өзіне ғибрат алды.

Зерек те зерделі, сергек те сезімтал немересінің қабілеті мен талап-талантын байқаған би оны 1850 жылы Орынбордағы қазақ балаларына арналып ашылған жеті жылдық орыс-қазақ мектебіне оқуға береді.

Ы.Алтынсарин – оқулық авторы. Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» оқулығы 1879 жылы Орынборда басылып шықты. Ол оқулығына жазған алғы сөзінде: «Бұл кітапты құрастырғанда мен біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын көздедім», – дейді. Осы мақсатпен автор хрестоматияға балаларға арналған өлеңдер мен шағын әңгіме-новеллалар енгізді.

Ыбырай өз заманындағы әлеуметтік теңсіздікті, қоғамдағы қарама-қайшылықтарды, ел билеуші әкімдердің келеңсіз қылықтарын орынды сынап отырады. Оның «Қалым төреге», «Азған елдің хандары», «Азған елдің билері», «Азған елдің байлары» атты өлеңдері ел ішіндегі теңсіздік, қатерлі келеңсіздіктер мәселелеріне арналған.

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалса керек. Соның бәрін де шамалап қарап, ақыр бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп жүріп, ақырында Торғай төсіндегі Қабырға деген өзен-судың бойына тоқтады. Мына жақта — Үргеніш, Қоқаннан, мына жақта қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ

деген руға жақынырақ екен деп, сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында кедейлерді жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келді. Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп, ұрлық, барымтаны әдет еткен: інісінің қанша айтқан ақылына болмай, үш-төрт үймен жалғыз-ақ сол көшпей, ескі орны Түркістан жағында қалды.

Қабырғаның бойына келген соң, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін егуге кірісті. Түркістан жағында көрген үлгісімен судан арық қазып шығарып, егінге су жіберді. Егіні піскен соң орып, жиып алып, артығын төңірегіндегі көшпелі елге сатып, мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, арық басына шығыр салып, суды шығырмен айдап, астықтың (ол күнде бидай, тары, арпа егеді) артығын төңіректегі елге малға айырбас етумен, бұлардың малдары көбейіп, бай болды. Мұны көріп әрбір көшпелі елдегі жарлы-жақыбайлар да келіп, Сейітқұлға қосылып келіп, бес-алты жылда Сейітқұл елі деген төрт жүз үйге таянды дейді.

Қош, Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқы да малдары көбейіп, бай болды, ел жиылып Сейітқұл жұрт ағасы болды, енді сол жұртының адал бейнет, табан ет, маңдай терімен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақтаудың қамын ойлап, уайымға қалды. Солардан сақтану үшін, Сейітқұл жұртын жиып кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған салдырды, малдарына реттеп бақташы, қару-жарақты қарауыл шындауыл жүргізді. Бұлардың былайша бір ауызға қарай бекінген халық екенін байқаған соң малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар батып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш болған соң, Сейітқұл енді Бұхара, Қоқанға мал айдатып, ол кенттерден қазақ қолды әр түрлі тауар алдырып, жылда

егін піскен уақытта манағы қорғанда жәрменке реуішті базар болды. Көшпелі халық белгілі уақытта малын, жүн-жабағысын, тері-терсегін келтіріп, егіншілер оларға астығын, тауарын айырбас етіп, осы қалыпша бір жағы егін, бір жағы саудамен Сейітқұлдың жұрты жұрттан асқан бай болыпты. Манағы Сейітқұлдың ағасы жұрттың малын ұрлап бай боламын деп жүргенде, Қоңырат жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз, біреу өлтіріп кетіпті; қалған мал жанын ұрының малы деп Түркістан әкімдері талап алып, жамағаттарын Сейітқұл көп жылдар іздетіп, таптырып, қасына алыпты-мыс.

Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830 жылдарда өтіпті-міс. Сол данышпан кісінің ақылымен егінді әдет еткен халық Қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егінмен айналысады, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады.

1. Әңгіменің аты мен тақырыбын ажырата біліңдер.
2. Отырықшылық пен көшпелі тұрмысты салыстырып, адамға қайсысының пайдалы екендігін мысалмен дәлелдеп айтыңдар.
3. Отыз үй кедейдің Торғай өзенінің бойына келіп қоныстануына не себеп болды? Олардың саны қалай өсті?
4. Көпшіліктің Сейітқұл сөзіне илануы, оған еруі неліктен?

1. «Ер ел үшін туады» деген мақалды Сейітқұлдың іс-әрекетімен байланыстырыңдар.
2. Сейітқұлға мінездемелік жоспар жасаңдар.
3. «Еңбек бақытқа жеткізер» деген тақырыпта шағын шығарма жазыңдар.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ

(1845–1904)

*Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе.
Адамдықты көздесең,
Жат тоқып ал көңілге.*

Сұлтанмахмұт Торайғыров

Абай (Ибраһым) Құнанбаев – қазақ әдебиеті мен тарихында оқшау тұрған ұлы тұлға. Ол 1845 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданына қарасты (бұрын Семей облысы болған) Шыңғыстау бауырындағы Қасқабұлақ деген жерде дүниеге келген.

Абайдың арғы атасы Ырғызбай да, атасы Өскенбай да өз кезінің атақты адамдары, тобықты руының билеушілері болған. Абайдың Өскенбайдан туған өз әкесі Құнанбай ата-бабаларынан да асып, ұзақ жыл аға сұлтан болып ел басқарған.

Құнанбайдың Құдайберді, Тәңірберді (Тәкежан), Абай, Ысқақ, Оспан, Қалиолла (жастай қайтыс болған), Ысмағұл тәрізді жеті ұлының ішінен Абай ерте көзге түседі. Дарын-қабілеті мен ақыл-парасаты жастайынан байқалған Абайдан ата-анасы зор үміт күтеді.

Жас шағында Абай тәрбиені жұмсақ мінезді, мейірімді шешесі Ұлжан мен кәрі әжесі Зереден алады. Ол жас кезінен өлең, әңгімеге әуес болып, әжесі мен анасы айтқан ертегі-аңыздарды құмарта тындап өседі.

Болашақта үлкен ақыл иесі болатын дарынды бала Абайды әкесі ерте таниды. Әке көңіліне менің орнымды

басса, жолымды қуып, туымды ұстаса осы Абай ұстайды деген сенім ұялайды. Сондықтан Абайды өз мақсат-мүддесіне сай етіп тәрбиелеуді көздеген Құнанбай ауылдағы Ғабитхан молдадан оның сауатын аштырып, одан кейін Семей қаласына оқуға жібереді. Абай онда әуелі Қабдұл-Жаппардың, одан кейін Ахмет-Ризаның медресесіне түсіп оқиды.

Абай өзінің өте алғыр, дарындылығының арқасында өзге сабақтастарынан оқ бойы алда болады. Кітапты көп оқып, өз бетінше көп ізденеді. Соның нәтижесінде шығыстың классик ақындары Низами, Сағди, Қожа Хафиз, Науаи, Физули шығармаларын қызыға оқиды, басқа да әдеби мұралармен, хисса, дастан, ертегілермен осы кезде танысады.

Абайдың шығыс классиктерінің шығармаларына деген ынтасының зор болғаны сонша өлең жазуға деген алғашқы талпынысын соларға сыйындан бастайды.

*Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу һәммәси
Мәдәт бер я шагири фарияд! –*

деп келетін бұл алғашқы өлең Абай ақындығының бастау көзі болып табылады.

Зерек Абай медресе бағдарламасындағы діни біліммен ғана шектеліп қалмай, араб, парсы, түрік тілдерін игеру нәтижесінде шығыс классиктерінің шығармаларын оқып-үйрену дәрежесіне көтеріледі.

Сөйтіп, мұсылманша оқуды еркін меңгеріп алған Абай енді орысша білім алуға бет бұрады. Осы ниетін жүзеге асыру мақсатында медресенің соңғы жылы Семейдегі «Приходская школаға» түсіп оқиды. Мұнда үш ай орысша оқып сауаттануы болашақ ақынның кейін өз бетімен ізденіп, орысшаны игеріп кетуіне орыс

тіліндегі басылымдарды оқып, ой-өрісін кеңейтуге, білімін жан-жақты тереңдетуіне мүмкіндік туғызады. Сол дәуір өлшемімен қарағанда далалық өлке үшін бұл әжептеуір оқу деңгейі еді. Сондықтан әкесі Құнанбай Абайды он үш жасқа толған соң-ақ оқудан шығарып әкеп, болашақтағы ел басқару ісіне баули бастайды. Қасына ертіп жүріп ел ішіндегі өзара тартыс, даудамайларды байқатады, әйгілі би-шешендердің сөзін тыңдатады, оның шешендік өнер нақыштарын, мәнер-машықтарын үйреніп, көңіліне тоқып өсуіне мүмкіндік жасайды.

Құнанбай өзі бастан кешіріп, жинақтаған тәжірибесін, ел билеудің өзіне тән сан түрлі әдісін Абайға да үйретіп, қалыптастырады. Ел ісіне араласу арқылы Абай халық тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын тереңірек танып біледі.

Бойында әже мен ана мейірімі, өз дәуірінің озық ойлы адамы болған, алғыр да сұңғыла әке тәрбиесі жинақталған Абай шығыс пен батыс әдебиетінен алған тағылымын тоғыстыра келіп, ел билеу ісінде халықпен ерекше жақындаса түсті. Өз ой-мақсатын ел мүддесімен, халық мұңымен ұштастыра білді.

Әке үміті мен тәрбиесі босқа кетпей, ел билеу ісіне ерте іліккен Абай он үш жыл болыс, алты жыл би болып қызмет атқарған. Билік басында болғанда Абай ел ықыласына, халық құрметіне ие болып отырған. Болыс та, би де болған ол халықтың қиын тұрмысын, отар елдің ауыр тағдырын жан-жүрегімен сезіне білді. Білім алмағандықтан надандық жайлаған өз ұлтының жағымсыз іс-әрекеті, мінез болмысы қарапайым жұртқа тізесін батыратын әкімдердің оспадарлығы, бақталастыққа толы болыстық қызмет – бәрі Абай жүрегін сыздатып, көңілін құлазытты.

Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ

Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ.

Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы, болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жер соғарлы, сіңірлі, аяғы тік,
Жауырыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ.

Шідерлігі жуандау, бота тірсек,
Бейне жел, тынышты, екпінді мініп жүрсек.
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуге тыныш тұрса, байлап көрсек.

Тығылмай әм сүрінбей жүрдек көсем,
Иек қағып, еліріп жүрсе әсем.
Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,
Разы емен осындай ат мінбесем.

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бұлбұл қағып жүргізгендей,
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей.

1. Өленді оқи отырып, ақын суреттеуінен (аттың тұртұлғасы, жүріс-тұрысы, шабыс-желісі) қандай әсер алдыңдар?
2. Абай өлеңінде аттың сыны қандай сөздермен айшықталған?

3. Абай суреттеуіндегі аттың сыны сөз өнері болғанда, суреттегі ат бейнесі өнердің қай түріне жатады? Өнердің басқа қандай түрін білесіңдер?
4. Аттың жүрісін білдіретін сөздерді атаңдар.
5. Жылқы малы туралы мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді тауып, жаттап алыңдар.
6. Ақын сипаттамасын пайдаланып, өздеріңе ұнаған ат суретін таңдаңдар немесе өз көкейлеріндегі аттың суретін салып көріңдер.
7. Ақынға ұнайтын аттың сипаттарын мәтіннен оқып айтыңдар.
8. «Ат-ер қанаты» деген қанатты сөздің шығуы неліктен деп ойлайсыңдар. Батырлар жырында ерлерді жеңіске жеткізген аттарды атаңдар.

ОТЫЗ БІРІНШІ СӨЗ

Естілген сөзді ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші-сол нәрсені көргенде, я естігенде фибрәтлану¹ керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер ой кеселдері кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыздық, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

1. Қара сөздегі ой-тұжырымдардың шынайылығы мен өміршендігіне көңіл аударыңдар.
2. Ақын кеңесі мен өсиетін күнделікті тәжірибемен байланыстырып көріңдер.
3. Абай айтқан ой кеселдерінен әрқашан бойларыңды аулақ ұстандар.

¹ *Фибрәтлану* — үлгі алу деген мағынада (*арабша*).

Құлақтан кіріп, бойды алар

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді-өзім ұмытып.
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып.

Аңсаған шөлде су тапса,
Бас қоймай ма бастауға?¹
Біреу түртсе, я қақса,
Бой тоқтамас жасқауға.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді түргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар ғып жүргізер.

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды...

Ішіп терең бойлаймын
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын
Жұрттың жалған шуларын.

Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш қуларға.

¹ *Бастау* — судың көзі; қайнар немесе бұлақ.

Есім шығып қашпаймын Мен ішпеген у бар ма?!

1. Абайдың қандай әндерін білесіңдер?
2. Ақын ән мен күйден алған әсерді қалай суреттейді?
3. Абайдың жақсы әнге көңіл тұшынысы мен талғамын өздеріңнің сүйікті әндерің мен күйлеріңді тыңдай отырып, байқап көріңдер.
4. Өлеңнен әннің тыңдаушы көңіл күйіне түрлі әсері айтылған жолдарды табыңдар, қандай әнді ұнататындырыңды әңгімелендер.
5. Өлеңдегі әрбір сөзді бағамдап оқыңдар.

Өлең туралы

Белгілі бір өлшеммен, қиыннан қиыстырылып, үйлесімді ырғақпен ұйқасып келетін өрнекті сөз жүйесін **өлең** дейді. Адамның сезім дүниесімен астасып келетін өлең табиғаты терең мағыналы болып келеді. Оны оқи отырып түйсінуге болады.

Мысалы: Шоқ-пар-дай // ке-кі-лі бар // қа-мыс құ-лақ, а)
Қой мо-йын-ды // қо-ян жақ // бө-кен қа-бақ. а)
А-уыз о-мырт-қа // шы-ғың-қы // май-да жал-ды, б)
Ой жел-ке // ү-ңі-рей-ген // бол-са са-ғақ, – а)

деген үзіндідегі сөздердің қолданылуында белгілі бір тәртіп, жүйе бар екендігі бірден байқалады.

Ең алдымен, бұл үзінді буын саны мен айтылу ырғағы біріне-бірі ұқсас 4 өлең жолынан, яғни тармақтан құралған. Әдетте тармақ деп аталатын өлең жолының әрқайсысы мұнда **11 буыннан** құралғандығын және айтылу ырғағы жағынан әр тармақтың **үш бунақтан** тұрғандығын байқауға болады. Оның үстіне өлеңнің 1-ші, 2-ші және 4-ші тармақтарының соңғы сөздері бір-бірімен дыбыстық жағынан үндесе **ұйқасып (а,а, б,а)**, айтылатын ойды ажарландырып тұр.

Сонымен сөздердің ұйқасымдылығы, буын санының біркелкілігі, дауыс ырғағының белгілі дәрежеде қайталанып

отыруы өлеңнің өзіне тән сипаты болып табылады.

Өлең буын санына, ұйқас тәртібіне қарай алуан түрлі болады. Әдетте өлең жолдары буын саны, тармағы, ырғағы мен мағынасы жағынан және **ұйқасу үйлесімі** жағынан жеке жүйе құрайды. Мұны өлеңнің **шумағы** деп атайды.

Шумақ – **тармақтардан**, яғни өлең жолдарынан тұрады. Тармақ өз ішінен **бунақтарға** бөлініп, олар өлең **ырғағын** тудырады. Тармақтың соңғы сөздерінің дыбыстық жағынан үндесуін **өлең ұйқасы** деп атайды.

Өлең жүйесінің негізгі құрылымы осындай.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

(1873–1937)

Ахмет Байтұрсынұлы 1873 жылы қаңтар айының 28 жұлдызында, қазіргі Қостанай облысы, Жангелдин ауданы, Сарытүбек ауылында дүниеге келген. Қазақ халқының XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, ақын, публицист, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы.

Ахметті ағасы Торғайдағы 2 сыныптық орыс-қазақ мектебіне береді. Оны 1891 жылы бітіріп, Орынбордағы 4 жылдық мектепке оқуға түседі. 1895 жылдан 1909 жылға дейін Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездеріндегі орыс-қазақ мектептерінде оқытушы, Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарады.

Орынборға 1910 жылы 9 наурызда келіп, 1917 жылдың соңына дейін сонда тұрды. А.Байтұрсынұлы өмірінің Орынбор кезеңі оның қоғамдық-саяси қызметінің аса құнарлы шағы болды. Ол осы қалада 1913–1918 жылдары өзінің ең жақын сенімді достары Ә. Бөкейханов, М. Дулатовпен бірігіп, сондай-ақ, қалың қазақ зиялыларының қолдауына сүйеніп, тұңғыш жалпы ұлттық «Қа-

зақ» газетін шығарып тұрды. Қазақ елінің азаттық қозғалысы тарихында Ахмет редакторлық жасаған «Қазақ» газетінің алатын орны ерекше. 1921–1925 жылдары Орынбордағы, 1926–1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институттарында қазақ тілі мен әдебиеті, мәдениет тарихы пәндерінен сабақ берген.

Қара бұлт

Даланың күнге күйіп аптабы өткен,
Үстінен бұлт шықты қаптап көктен.
Қуанды шаруалар: «Я, құдайлап»...
Жерді бір суарар деп қурап кеткен.

Жауар деп тұрды халық үміт етіп,
Тамбастан өте шықты құр желдетіп.
Теңізге барды да бұлт құя салды,
Далаға қурап тұрған жаумай кетіп.

Теңізге пәрменінше құя салып,
Мақтанды мырзасынып тауға барып.
Тау айтты: «Сен мақтанып келіп тұрсың,
Мен тұрмын бұл ісіңе қайран қалып.

Егерде сол қадарлы жаусаң жерге,
Су берсең шөлдеп тұрған егіндерге,
Көк шығып, жер отайып, егін өсіп,
Кандай зор тиер еді пайдаң елге.

Не қайыр сенің қазір жауғаныңнан
Сенсіз де су жетерлік теңіздерге...

* * *

Жиылып, кеңес тындап отырғандар,
Мұнда да фибрат бар алсаңыздар.

Бұлттай жерге жаумай, суға жауған
Қазақта іс ететін көп адамдар.

Жұмсамай тиісті орнына мал, өнерін, Біреулер жүреді, оған не амал бар?!

1. Ақын қара бұлт арқылы өмірдегі қандай адамдарды бейнелеген?
2. Тау сөзімен адамдардың қандай қасиетін көрсетпек болған?
3. «Сай-сайға құяды, бай-байға құяды» деген мәтелді қалай түсінуге болады?
4. Қара бұлттың мақтаншақтығы мен қайырымсыздығын көрген тау қалай тебіренді?
5. Ақын өз ойын қалай қорытқан?

1. Өлеңді мәнерлеп оқындар.
2. Мысал өлеңнің ерекшеліктерін естеріне түсіріңдер.
3. «Қайырымдылық деген не? Оны кімдерге жасау керек?» деген бақпен пікірталас ұйымдастырындар.

Мысал жанрының өзіне тән сипаты

Мысал – айтылатын өнегелі ойды тұспалдап жеткізетін, көбіне өлең түрінде келетін, сюжетті, шағын көлемді көркем шығарма. Мысалдың тақырыбы сан алуан, кейіпкерлерді аң, құс, балық, өсімдік дүниесі, кейде оқиғаға адам да қатыстырылады. Негізгі сюжетке қоса, нақыл түрінде келетін түйіндемесі де болады. Кейіпкерлерді сөйлестіру – диалог тәсілі жиі қолданылады. Баяндауы ширақ, жинақы, тілі қарапайым келеді.

Мысалы, А.Байтұрсыновтың «Қара бұлт» өлеңінде де нақыл түріндегі түйіндемесі берілген:

*Жиылып, кеңес тыңдап отырғандар,
Мұнда да гибрат бар алсаңыздар.
Бұлттай жерге жаумай, суға жауған
Қазақта іс ететін көп адамдар.
Жұмсамай тиісті орнына мал, өнерін,
Біреулер жүреді, оған не амал бар?!*

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ

(1893–1920)

Сұлтанмахмұт Торайғыров 1893 жылы, 28 қазан күні, қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданында дүниеге келген.

Сұлтанмахмұттың туған әкесі Шоқпыт (шын аты Әбубәкір) кедей болады. Әкесі ақкөңіл, қолындағысын адамнан аямайтын жомарт, айтқанынан қайтпайтын қайратты, қазақша хат білетін адам болған.

Сұлтанмахмұт жасында аңқау, қақ-соқпен, ойынмен онша әуесі жоқ момақан болады.

Сұлтанмахмұтты алты жасынан бастап әкесі хат танытады. Бертін келе Шоқпыт кейде өзі оқытып, кейде ауыл арасындағы молдаға беріп оқытып, баласын оқудан үзбейді. Сұлтанмахмұт 1902–1903 жылдары Әлі деген молдада, 1904–1905 жылдары Тортай деген молдада, 1906–1907 жылдары Мұқан деген молдада оқиды.

Сұлтанмахмұт осы Мұқан молдада оқып жүрген кезінде, сонан көріп, он үш жасынан өлең жаза бастайды. Оның тұңғыш жазған өлеңі «Секілді өмір қысқа жарты тұтам» – деп аталады.

Мұнан кейін, Баянауыл қаласында медресе ашылып, Сұлтанмахмұт 1908–1910 жылдары сонда оқиды. Оқығанда ол молданың өз үйінде жатып оқиды. Сабақтан босағанда молда Сұлтанмахмұтқа шай қайнаттырып, отын жардырып, су әкелдіріп, малын күттіріп, малай етіп алады.

1911 жылы Шоқпыттың көрші ауылы Нұрғали деген кісіні молда ұстайды. Бұл Троицкі қаласында жаңа тәртіппен оқып келген кісі болады.

Сұлтанмахмұт медреседе оқып жүрген кезінде көбінесе тақуа болады.

Бұл кезде Сұлтанмахмұт «Дін», «Сарыбас», «Оқу» деген сияқты бір сыпыра өлең, «Зарландым» деген ұзақ әңгіме жазады.

Нұрғали молдадан бір жыл оқыған соң, 1912 жылы Сұлтанмахмұт шетке кетіп оқуға талаптанады. Оның бар ынта-тілегі үлкен қалаға барып, білім мол беретін мектепке түсіп оқу, білімді кісі болып шығу болады.

Сонымен, Сұлтанмахмұт 1912 жылы қараша айында оқу іздеп, Троицкі қаласына барады.

Сұлтанмахмұт 1913–1914 жылдың қысында «Ай-қап» редакциясында қызмет істейді.

1914 жылдың жазында Сұлтанмахмұт өзінің туған елі Баянауылға қайтады. Ондағы ойы ауылда біраз уақыт болып, үлкен қалалардың біріне тағы да оқуға кету болады. Осы оймен әр елде бала оқытады.

Қызметті көп істеу, торығу салдарынан Сұлтанмахмұттың ертеде, Троицкіде жүргенде пайда болған ауруы күшейіп кетеді. Осыдан ол 1918 жылдың жазында ауруымды емдетем деп, өз еліне, Баянауылға кетеді.

Сонымен бірге, Сұлтанмахмұт осы емделіп жатқан кезінде бірсыпыра өлең, поэма жазады. Сұлтанмахмұттың өлең, поэмаларының әрі күрделі, әрі әйгілілері «Адасқан өмір», «Кедей» поэмалары болады.

Сұлтанмахмұт үйінде ауырып жатып 1920 жылы 21 мамыр күні, жас кезінде пайда болған құрт ауруынан қайтыс болады.

Шығамын тірі болсам, адам болып

Шығамын тірі болсам, адам болып,
Жүрмеймін бұл дүниеде жаман болып,
Жатқаным көрде тыныш жақсы емес пе?
Жүргенше өмір сүріп, надан болып.

Мен – балаң, жарық күнде сәуле құған,
Алуға күнді барып белді бұған.
Жұлдыз болып көрмеймін елдің бетін,
Болмасам толған айдай балқып туған.

Бұл сөзім асып айтқан асылық емес,
Ойында оты барлар асылық демес,
Тебем деп, тірі болсам надандықты,
Серт етіп, өз-өзіме еткем егес!

1. Өжеттікті, жалын атқан жігерді асқақтата жырлағанда, Сұлтанмахмұт нені мақсат етті?
2. Өнерге, білімге деген құштарлық өлеңде қандай айшықты сөздермен берілген?
3. Осы өлеңнің мазмұны өздеріңе қалай әсер етті, кім болуды армандайсындар?

1. Сұлтанмахмұттың асқақ арманына, зор талабына назар аударындар.
2. Автордың:

*Мен – балаң, жарық күнде сәуле құған,
Алуға күнді барып белді бұған.
Жұлдыз болып көрмеймін елдің бетін,
Болмасам толған айдай балқып туған.*

- деген сөзінің мағынасын түсіндіре баяндаңдар.
3. Ауыспалы мағыналы сөздерді (эпитет, теңеу т.б.) дәптерлеріңе жазыңдар.
 4. Өлеңді жаттап алыңдар.

Мен – қазақ

Мен – қазақ, қазақпын деп мақтанамын,
Ұранға «Алаш» деген атты аламын.
Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ,
Мен неге қазақтықтан сақтанамын?

Алтай, Ертіс, Сырдария, Есіл, Жайық,
Арасын қоныс қылдым ірге жайып.
Елім, жерім, қорғайтын ерім болып,
Ер жеттім, ен далада лықа байып.

Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен,
Бір кезде Европанды тітіреткен.

Кіргені есік, шыққаны тесік болып,
Күнбатыс, Күншығысқа әмірі жеткен.
Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына,
Талай царь, талай князь тәжім еткен.

Мен – қазақ, қазақпын деп мақтанамын,
Ұранға «Алаш» деген атты аламын,
Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ,
Мен неге қазақтықтан сақтанамын!

1. XX ғасыр басында туған шығарманың бүгінгі күн талабымен үндесіп, жас ұрпақтың ұлттық намысын оятуға қызмет етуі сендерді қандай сезімге жетелейді? «Алаш» деген сөзді қалай түсінесіңдер?
2. Өзгені құрмет тұта отырып, өз ұлтын сүйу, ұлттық намыс дегенді қалай түсінесіңдер?

1. Ақынның елім, жұртым деп соққан жүрегінен туған бұл өлеңді асқақ үн, шаттық дауыс, көтеріңкі сезіммен оқып, жаттап алыңдар.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ

(1893–1938)

Алаш қозғалысының қайраткері, ақын, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Мағжан Бекенұлы Жұмабаев 1893 жылы 25 маусымда Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданы, Сасық-көл жағасында дүниеге келген. Атасы – Жұмабай қажы. Әкесі Бекен саудамен айналысқан дәулетті адам болған. Анасының есімі – Гүлсім. Мағжан ауыл молдасынан сауатын ашып, 1905–1910 жылдары Қызылжардағы бірінші мешіт жанында белгілі татар зиялысы М. Бегишевтің ұйымдастыруымен ашылған медреседе оқыды. Медреседе Бегишевтен Шығыс халықтарының тарихынан дәріс алды, қазақ, татар әдебиеттерін, Фирдауси, Сағди, Хафиз, Омар Һайям, Низами, Науаи секілді шығыс ақындарының дастандарын оқып үйренеді. Баспадан 1909 жылы шыққан Абай өлеңдерін оқып «Атақты ақын, сөзі алтын хакім Абайға» деген өлең жазады. 1910–1913 жылдары Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде білім алады. Онда татар жазушысы Ғ. Ибрагимовтан дәріс алып, белгілі қайраткер С. Жантөринмен тығыз қарымқатынас орнатады, болашақ көрнекті жазушы Б.Майлинмен танысады. Ибрагимовтің көмегімен 1912 жылы Қазан қаласындағы Кәрімовтар баспасында «Шолпан» атты тұңғыш өлеңдер жинағы басылып шығады. «Садақ» журналын шығаруға қатысады. Оған өзінің өлеңдерін жариялайды. 1913–1916 жылдары Омбы мұғалімдер семинариясында оқиды.

1918–1919 жылдары Петропавл уездік земство басқармасында қызмет етеді. 1919–1923 жылдары Ақмола губерниялық «Бостандық туы» газетінде, «Шолпан», «Сана» журналдарында, «Ақ жол» газетінде қызмет істеп жүріп, халық ағарту жұмысына белсене араласады. Сол кезеңде қалың қауымға таныс поэмасы «Батыр Баянды» жазып, жарыққа шығарады. 1923–1927 жылдары Мәскеуде Жоғары әдебиет-көркемөнер институтында оқиды. Онда орыс әдебиетін, Батыс Еуропа әдебиетін терең зерттеп, орыс мәдениет қайраткерлерімен жете танысып, көпшілігімен достық қарым-қатынаста болады.

Мен кім?

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?
Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар
Көкте – бұлт, жерде – желмін гулеген.
Жер еркесі – желдің жөнін кім сұрар?

Көкте – күнмін, көпке нұрым шашамын,
Көңілге алсам, қазір ғарышқа асамын,
Шеті, түбі жоқ теңізбін қаракөк,
Ерігемін – толқып, шалқып, тасамын.

Жалынмын мен, келме жақын, – жанарсың,
Тұлпармын мен, шаңыма ермей қаларсың.
Күл болсын көк, жемірілсін жер, уайым жоқ,
Көз қырымен күліп қана қарармын...

Өнер-білім қайтсе табылар

Ер жігіт өнер табар ерте қуса,
Ерініп, шаршамаса, белін буса.
Ыртың-жыртың, жоқ-барға көңіл бермей,
Періште боп анадан қайта туса.
«Жақын, туған, бауыр» – деп айналмаса,
Қатын-сатын дегенде бойланбаса.

Тынықпай, дамыл алмай, ертелі-кеш
Ізденсе, кідірмесе, жайланбаса.
Дүниенің қайғысына зарланбаса,
Көз қысып күлгеніне алданбаса,
Қақ жарар қара қылды тура бөліп,
Айтылған сөз жайынан жалғанбаса.
Өсектен ат-тонымен алыс қашса
Естісе, ұялғаннан бетін басса,
Жамандық – аты өшкірге жақын жүрмей,
Аяғын күндік жерден байқап басса.
Өзінен басқа жанды кем көрмесе,
Құтырып, шағыстырып жел бермесе,
Табылмас аузына су тамызушы,
Өзінің тар етігін кең көрмесе
Көзі ашық адамдарға жақын жүрсе,
Олардың әрбір сөзін үлгі көрсе,
Естіген сөз, көргенді бос тастамай,
Құлақ тігіп, көз салып, жиып-терсе,
Көңіл көзі ашық жанды дос деп білсе,
Мылқау, меңіреу адамды қас деп білсе,
Бейнеттің мұнарланған шөл даласын
Жұмақта хорлар тіккен қос деп білсе.
Наданды қатқан жансыз тас деп білсе,
«Өнер-білім қарны ашқа ас» – деп білсе,
«Дүниенің теңізінде адасқанға
Тура жол көрсетейін, бас» – деп білсе.
Осы оймен тура жүрсе, бұлттармаса,
Басқа мойын бұрып, көз салмаса.
Өнер-білім жер астында болса-дағы
Іздесе оны талпынып, бос қалмаса.

Қарағым

Қарағым, оқу оқы, босқа жүрме!
Ойынға, құр қаларсың, көңіл бөлме,
Оқымай ойын қуған балаларға
Жолама, шақырса да қасына ерме!

Кідірме, аялдама, алға ұмтыл,
Алам деп көктен жұлдыз қолың серме
«Қарманған қарап қалмас!» деген рас,
Тоқтамай істей білсең батып терге,
Жасынан оқу оқып, өнер қуған,
Жан жетпес көңілі жүйрік кемеңгерге...

* * *

Жастық, байлық, қол қусырып бос жүру –
Жас өспірім үмітті ерді бұзады.
Тер ағызып, өліп-талып табылған
Ата дәулет быт-шыт болып тозады.

1. Ұсынылып отырған Мағжан өлеңдерін мәнерлеп оқып шығындар. Бұл өлеңдерден ақынның қандай арман-үмітін, жан сырын, жүрек толғанысын көрдіңдер? Мәтінге сүйене отырып баяндап беріңдер.
2. Ақын лирикаларының Абай шығармаларымен қандай үндестігін байқадыңдар?

Лирикалық кейіпкер туралы

Лирикалық кейіпкер – поэзиялық шығармалардан көрінетін адамның тұлға-бейнесі. Өлең-жырларда ақын көбіне өз атынан сөйлейді. Басқа адамның бейнесін жасап, соның атынан айтуы кейде ғана кездеседі.

Ақын өлеңді өз атынан айтқанда, лирикалық кейіпкердің бейнесі жасалады. Ақын қоғам өмірі, заман, адам туралы толғанғанда, өзін «мен» деп, «біз» дей отырып, сол ортаның адамы, белгілі бір ұрпақ-буынының өкілі ретінде сезіледі.

Лирикалық кейіпкердің характері бір өлең-жырда толық ашыла қоймайды. Бір шығармада бір қырынан көрінсе, басқа шығармада екінші қырынан көрінеді. Мысалы, бір өлеңде махаббат сезімі басым болса, бір өлеңде табиғат сұлулығын сезіну басым келеді. Бірақ көптеген өлең-жырларды алғанда, лирикалық кейіпкердің тұтас тұлғасын, көп қырлы бейнесін айқын елестете аламыз.

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН

(1894–1938)

Жазушы, көрнекті қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллин 1894 жылы 10 қазанда қазіргі Қарағанды облысы Шет ауданы, Қарашілік қыстағында туған. Нілдідегі орыс-қазақ, Ақмоладағы бастауыш приход мектебінде 1905–1908 жылдары қалалық училищеде 1908–1913 жылдары оқиды. Соң Омбыдағы мұғалімдер семинариясында 1913–1916 жылдары оқуын жалғастырады. Онда М. Жұмабаевпен танысады. 1914 жылы қазанда «Өткен күндер» атты тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көреді. 1916 жылы Сәкен Сілет-Бұғылы ауылында мектеп ашып, онда орыс тілінен сабақ береді. Ақпан төңкерісінен кейін қалаға ауысып «Жас қазақ» ұйымын құрады. «Тіршілік» атты газет шығаруға ат салысып, үш айлық педкурста оқытушы болады. Осы тұста «Асығып тез аттандық», «Кел жігіттер» атты өлеңдер жазып халықты күреске үндейді. 1918 жылы 1 мамырдан «Бақыт жолына» атты тұңғыш пьесасының тұсауын кеседі. 1922 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторы қызметін атқарады.

1922 жылы Орынбор қаласында «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағын жариялайды. 1927–1929 жылдары Ташкенттегі қазақ педагогика институтының директоры қызметін атқарады.

Қазақтың өлең өнеріне өзгеріс енгізу, өлеңнің ішкі ырғағын күшейту, ұйқасты дауыс екпініне бейімдеу, буын жүйесін ойға бағындыру секілді жәйттер – Сәкен

поэзиясының сол тұстағы жаңашылдық сипатын танытатын белгілер еді.

Сәкен туған жер табиғатын адамның ішкі сезім күйлерімен астастыра жырлады. Оның адал махаббат пен өмірді сүюді насихаттаған «Аққудың айырылуы», «Ақсақ киік», «Сыр сандық» т.б. көптеген шығармалары бар.

Еркін дала

(«Қара жер» өлеңінен)

Белден асып,
Аттап басып,
От арбада келеміз.
Айтқан жерге,
Керек елге,
Апарады – сенеміз.
Қысы өткен,
Қары кеткен,
Заман дәл май, жаз еді.
Масайрасып,
Кеудені ашып
Жұрттың көбі мәз еді.
Жасыл шөбің,
Жұмсақ көгің,
Жібек емей немене?
Төсімді ашсам,
Көкке бассам,
Күш толар ед денеме.
Жасыл мамық,
Асыл анық,
Түрлі кілем жайғандай.
Түрлі шашақ
Кесте жасап,

Шебер қолмен қойғандай.
Алып бізді,
Тастап ізді,
Экспресс келеді.
Алып қашып,
Демін шашып,
Кейде бүлк-бүлк желеді...
Кеңсің, дала,
Туған ана,
Көйлегің кең көк ала.
Жан беретін,
Тән беретін,
Мейірімді ана, сен ғана...
Жібек жасыл,
Анық асыл,
Кестесі гүл киімің.
Көркем ана,
Сенде ғана
Тіршіліктің түйіні.

Жасыл шөбің,
Жұмсақ көгің,
Жібек кілем демес пе?
Қызғалтақты
Сарғалдақты,
Кестесі оның емес пе?

Сары, Қызыл,
Күлгін шикіл,
Көк шөп-шұбар сансыз гүл.
Түрлі кесте
Десте-десте
Көк торғындай емес пе?...

Қалың орман
Байлық толған.

Көлбеген көк бел – анау!
Биік тауың,
Күнде жауын,
Аққан дария, көл – анау!..

1. Өлең ақынның қандай көңіл күйін, шаттық сезімдерін білдіреді? Мәтіннен тауып, оқып беріңдер.
2. Өлеңнің қай шумақтарында ақынның қандай арман-тілегі, Отанға деген сүйіспеншілігі, азат елдің мекені – кең даланың әсем көрінісі жырланған?
3. Өлеңнің әр шумағы алты жолдан құралғанын ескеріңдер. Өлеңді оқығанда әр шумақтың жігін және жолдардың соңғы сөздерінің өзара ұйқасын байқай біліңдер. Өлеңнің жеке шумақтарындағы жолдарда біртектес дауысты дыбыстардың, сондай-ақ біртектес дауыссыз дыбыстардың қайталануын байқап, атап көрсете біліңдер.

Эпитет туралы

*Кеңсің, дала,
Туған ана,
Көйлегің кең көк ала.*

*Жан беретін,
Тән беретін,
Мейірімді ана, сен ғана.*

С. Сейфуллин «Еркін дала» атты осы өлеңінде кең даланың әдемі көрінісін анаға тән қасиеттер арқылы айқындап, суреттеп отыр. Осылай бір заттың, не құбылыстың айрықша сипатын, сапасын айқындайтын суретті сөз **эпитет** деп аталады.

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН

(1894–1938)

Бейімбет (Бимағамбет) Жармағамбетұлы Майлин 1894 жылы бұрынғы Торғай облысы, Қостанай уезі, Дамбар болысындағы Ақтөбе деген жерде (қазіргі Қостанай облысы, Таран ауданы, Майлин кеңшарында) туылған. 1911–1912 жылдары Арғынбай қажының медресесінде, Қостанайдағы орыс-қазақ мектебінде, Уфадағы Ғалия медресесінде, Троицк қаласындағы Уәзифа медресесінде оқыған.

1923–1925 жылдары Қостанай губерниясында «Ауыл» газетінде «Еңбекші қазақ», «Ауыл тілі» газеттерінде әдеби қызметкер және редакторлық қызметтер атқарады. Уфадағы Ғалия медресесінде оқыған жылдары татардың Ғ.Ибрагимов, М.Ғафури т.б. ақын-жазушыларымен шығармашылық байланыста болады. Осы оқу орнындағы «Садақ» қолжазба журналында «Мұсылмандық белгісі» атты тұңғыш өлеңі жарық көреді. Оның алғашқы шығармалары – «Қостанай уезі, Дамбар болысы» очеркі, «Мұқтаждық», «Көңіліме» атты өлеңі, «Шұғаның белгісі» повесі, «Болған іс» әңгімесі «Айқап» журналында, «Қазақ» газетінде жарияланады.

Сонымен бірге, «Мырқымбай», «Кедейдің кейістігі», «Қарасор», «Бер, Мырқымбай, қолынды» т.б. өлеңдері бар. Ол оннан астам поэманың авторы. «Байдың қызы», «Разия қыз», «Қашқын келіншек», «Маржан» поэмаларында қазақ әйелдерінің аянышты тағдырын жырлайды. Майлин – әңгіме жанрының шебері.

Гүлденсе ауыл – гүлденеміз бәріміз

Гүлденсе ауыл – гүлденеміз бәріміз,
Ауыл – дене, біз – қозғатар жанымыз.
Кел, еңбекші қол ұстасып бір туға,
Жиналайық қалмай жасы, кәріміз!

Азулының азу тісін сындырып,
Теңдік күні туғандығын шын қылып.
Ауылдағы әрекеттің бәрін де
Жермен-жексен жіберейік жүн қылып!

Қара тұман үстіндегі жарасын,
Нұрын шашып күн жылтырап қарасын.
Құшақ жайып алсын қарсы әділдік,
Жылай келген қалың кедей баласын.

Гүлдендіріп жіберейік нұр беріп,
Жасыл шалғын тұрсын безеп түр беріп.
Танымасын, таңырқасын жат дұшпан,
Жарым жылда қарағанда бір келіп.

Жауыздардың жүрер жолы бөгелсін!
Бөгелген соң үні өшкенін көрерсің.
Мүгедектеп, жалтақтамай, жасқанбай,
Сорлы кедей бой жазып бір кенелсін!

Гүлденсе ауыл – гүлденеміз бәріміз,
Ауыл – дене, біз қозғатар жанымыз.
Кел, еңбекші, теңдік туын қолға ұстап,
Келгенінше тырысайық әліміз!..

1. Өлеңді мәнерлеп оқып, мәнін түсініңдер.
2. Ақынның «ауыл – дене, біз – қозғатар жанымыз» деген жолдарынан нені ұқтыңдар?
3. Жауыздар деп кімдерді айтып отыр?
4. Кешегі күн мен бүгінгі ауыл көрінісін салыстырыңдар.

ІЛІЯС ЖАНСҮГІРОВ

(1894–1938)

Ілияс Жансүгіров 1894 жылы 14 мамырда бұрынғы Қапал уезі, Ақсу болысында (қазіргі Алматы облысы, Ақсу ауданында) туған. Алғашында өз әкесінен, ауыл молдаларынан сауат ашқан. Қарағаш ауылында жәдитше бастауыш мектепті бітіреді. 1919 жылы Ташкенттегі екі жылдық мұғалімдік курсқа оқуға түседі. Оны бітірген соң өз ауылында мұғалім болып, кейін «Тілші» газетінде қызмет атқарады. 1922 жылы Верныйдағы (Алматыдағы) Қазақ ағарту институтының меңгерушілігіне тағайындалады. 1925 жылы Мәскеудегі Журналистика институтына оқуға түсіп, оны бітіріп шыққан соң, «Еңбекші қазақ» газетіне қызметке жіберіледі. Ілияс Жансүгіров шығармашылық жұмыспен қатар Қазақстан жазушылар одағын ұйымдастыру ісіне де белсене қатысады. Жансүгіровтің баспа бетін көрген алғашқы туындылары – «Сарыарқаға», «Тілек» деген өлеңдері. Бұлар 1917 жылы Семейде шығып тұрған «Сарыарқа» газетінде жарияланған. Осыдан соңғы өлеңдері «Сана» журналы «Тілші», «Ақжол», «Кедей еркі» газеттерінде жиі жарияланған.

Мәскеуде оқып жүрген кезінде «Заводта», «Орақ пен балға», «Отарба» өлеңдерін үлкен ақындық шеберлікпен жазып, қазақ поэзиясын тың тақырыппен байытты. 1928 жылы «Сығанақ» атты тұңғыш жинағы басылып шығады. Осыдан былай қарай Жансүгіров халқына қаламы ұшталған, терең ойлы, талантты ақын ретінде мәшһүр

атанады. Ол драматург ретінде де жемісті еңбек етіп, «Кек», «Түрксіб», «Исатай Махамбет» пьесаларын жазған.

Анам тілі

Қадірлі, бағасы алтын анам тілі,
Сенімен бағаланған балаң түрі.
Төрт бөліп түн ұйқысын жұбатам деп,
Сенімен әлдилеген анам мені.

Бесікте белін буып бітіскемін,
Сөйлесіп, шешем жүнін түтіскемін.
«Апа» деп, «Ә» деп жылап, аузымды ашып,
Емшектен еңбек қылып, сүт ішкемін.

Маңымды сеніменен танығамын,
Сеніменен қуанып, налығамын.
Дене ауырлап, жан жалқау тартқан шақта,
«Уһ» деп шаршап, дем алып шалығамын.

Тілегенім, қорыққаным бәрі де сен,
Сасқанда да жармасам ойбайыммен.
Апкәусар¹ болса-дағы ұжмақтағы,
Тәттілікті көрмеспін сенімен тең.

1. Ақын өз ана тілін қалай бағалайды?
2. Ана тілі арқылы адам өзін қоршаған ортадан бастап байтақ әлемді қалай танып біледі?

1. Шығарманы Мағжан өлеңімен салыстырыңдар.
2. Өлеңді мәнерлеп оқуға жаттығыңдар.

¹ *Апкәусар* — жұмақтағы зәмзәм суы, мөлдір де дәмді су деген мағынада.

Домбыра

Домбыра, сенде мін бар ма?
Мінсіз болсаң – тіл бар ма?
Тіл жоқ деуге бола ма,
Тілден анық үн барда?
Домбыраның күші мол
Көмейінде күй барда?

Сылдыр-сылдыр
Сар қамыстан
Төгілді жыр,
Өрді алыстан.
Келді жақын сең қағысқан,
Үн шыққандай жолбарыстан.
Тұншыққандай
Өлді арыстан,
Ат шапқандай
Жер қайысқан.
Сыңғырады әсем күй,
Қоңыр Балқаш желімен
Сылдырады қамыстай.
Бірде жуық жеделдеп,
Бірде сарын алыстай.
Бірде жерді су басты,
Сел қаптаған дабыстай.
Бірде жерді су басты,
Ұрандаған жарыстай.
Бірде адақтап ақты күй
Ағалаған дауыстай.
Ыңыранып қалды домбыра
Қамыстағы барыстай.
Күй шерінде шек тартты,
Күй найзасы қылтылдап,
Құлақ түпте – жүрегі
Қояр ма екен шанышпай?

Күйге

Күй, сені тәтті көрем жаным сүйіп,
Тыңдаймын тыным алмай, жанып, күйіп,
Өмірдің сырын ашып жүрегіме,
Музаның әміріне басымды иіп.

Алайық, ескі күйдің бәрін жиып,
Жандырған ой-қиялды, қалың күйік,
Шерттіріп құнарлырақ домбыраға,
Тербеліп ырғағына тамылжиық.

1. Қазақтың күй өнері туралы не білесің?
2. Ақын күй өнерін қалай бағалайды?
3. Күй тыңдағаннан өзің қандай әсер аласың?

1. «Домбыра – қазақ халқының ұлттық аспабы» тақырыбында ой толға.
2. Өлеңде домбыра тілін, құдіретін суреттеу үшін қолданылған бейнелі сөздерді тап.
3. Өлеңнің динамикалық қуатын арттырып тұрған тіл шеберлігі, ұйқас түрлеріне назар аудар.
4. Өлеңді мәнерлеп оқындар.

Градация – дамыту – алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтата түсу.

Мысалы, «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурылдың шабысын естеріңе алындар. Ілиястың «Домбыра» өлеңіне назар аударындар.

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

(1897–1961)

Ұлы жазушы, қоғам қайраткері, ғұлама ғалым, Қазақстан Ғылымдар академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор М.Әуезов бұрынғы Семей уезі, Шыңғыстау болысының № 8 ауылына қарасты Аяққараған ауылында орта дәулетті отбасында дүниеге келген. Әкесі Омархан мен атасы Әуез сауатты адамдар болған. Алты жасында атасының үйретуімен Абайдың өлеңдерін жаттап, оны ұлы ақынның өзіне айтып берген. Бұл оқиға бала Мұхтардың есінде мәңгі сақталып қалады. Жеті-тоғыз жас аралығында ауыл мектебінде сауатын ашқан. 1908 жылы Семейдегі Камалиддин хазрет медресесінде оқып, одан орыс мектебінің дайындық курсына ауысады. 1909 жылы әкесі Омархан қайтыс болып, ауылына оралады. Семей мұғалімдер семинариясын бітірген Әбіш Хасенов деген мұғалімнен бір жыл дәріс алады. Немере ағасы Қасымбек оны жаз бойы өзі дайындап, 1910 жылы Семей қалалық бес сыныптық орыс-қазақ училищесіне оқуға орналастырады. Сол училищенің соңғы сыныбында оқып жүргенде «Дауыл» атты алғашқы шығармасын жазады. Училищені 1915 жылы аяқтап, Семей қалалық мұғалімдер семинариясына түседі. Семинарияда оқып жүріп те шығармашылықпен айналысады. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза» дастанының негізінде «Еңлік-Кебек» пьесасын жазып, оны 1917 жылы маусым айында Ойқұдықта сахналастырады.

1922 жылы күз айында М.Әуезов Ташкент қаласындағы Орта Азия мемлекеттік университетіне тыңдаушы болып оқуға түседі, әрі «Шолпан» және «Сана» журналдарының алқа мүшесі болып жұмысқа орналасады. 1924–1926 жылдары Семей қаласындағы мұғалімдер техникумына оқытушылыққа қалдырылады. Сонда жүріп «Таң» журналын шығарған.

Біржан сал Абай ауылында

(«Абай жолы» романынан үзінді)

...Абай Әйгерімді осыдан үш ай бұрын ұзатып әкелген еді. Қазір басында желегі бар жас келіншек қалың қонақ ортасында, Абай қасында отыр.

Бұл екеуінің осы жолғы қонағы да өзгеше. Ол – өңшең қыз-келіншек пен бозбала. Жиын бастығы Абай болып қазіргі сәтте мына ауылдың өзге тірлігінен оқшау бөлінген бір топ тәрізді. Осындай ойын-сауық жиынның ортасында ең қадірлі бір топ қонақ бар. Шет елден келген қонақ. Бұлар – қазір төрдің тап ортасында, жағалай көрпе үстінде, үлкен ақ жастықтарды шынтақтаған сал-серілер. Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жиынға қадірлі, сүйіктісі – мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бойлы, қызғылт жүзді, кең ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол – Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем үнімен ұйытқан Біржан сал.

Тобықты ішіне сонау алыс Көкшетаудан келген сирек, сый қонақ. Өзі ақын, өзі әнші, өзі сері-Біржан. Үстінде қара мақпал, кең, жеңіл шапаны бар. Омырауы ағытылған, «сері жаға» ақ көйлектің сыртынан киген сарғылт түсті, қытайы жібек кемзалы бар. Оқалы тақиясының жібек шоғы ырғала түседі. Құйқылжыған әніне қалың жиын қыбыр етпей ұйып, мүлгіп отырғанда,

кербез әнші өзі де жүзіне бір жылтыр майда рең бітіп нұрлана құбылады.

Әншінің «Біржан сал» атты осы бір әні өзінің майда қоңыр, сырлы қоңыр сазымен бастала жөнелгенде, өзге көп жұрт ішінде демін тартып, қатып тындаған кісінің бірі – Абай.

Қадірлі ақын, құрметті қонағына Абай қадала қарап қапты. Ақ-қарасы әлі де айқын, таза, ұзынша көздері өзгеше боп телміре түсіп, шарасынан асып үлкейіп қарайды. Бірақ қазіргі сәтте кірпік қақпай қарағанмен, бұл көз, әнші жүзін көріп отырған көз емес. Ән мен өлең сөзді, өнерлінің түгел өзін қосып, бір бітім, біртұтас тұлғадай қиял суретімен елестетіп, көріп отырған көз.

Ерекше әсері бар күй мен аса ұнаған ән тындаған уақытта Абай сол сарын сөзбен қатар, өзге бір дүниені жарыса ойлап кететін. Өмір, қиял суреттерін, уақиға тасқындарын, жаратылыс, құбылыс толқындарын көріп, соған шомып кетеді.

Қазір де, міне, белгілі әр қиялы бар ән, ірі туысты әншіні мынау ортадан бөліп, жырып, аулаққа әкетті. Шырқау алыс қияға әкетті. Тұлғасы ерен, кең кеуделі, асқақ үнді әнші сахараның ғажайып бір алыбы боп апты.

Сол алып, өнер алыбы, Сарыарқаның ең заңғар биігі Көкшенің басына шығып тұрып, бар ұлан ұзақ Сарыарқаға, сахараның салқын бел, самал көліне қонған елі-жұртына көз тастайды. Жуансып күштісі, артықсып асқағы, күңіреніп көбі жүрген жон-жотаға көз тастап қоймай, үн қатады. Ән тіл қатады. Ескек, асқақ атойдай қып, зор кеуденің алып күйін азынатып төгеді.

«Мен келемін! Өнер әкелемін! Танымай көрші, андамай бақшы! Сай-сүйегің босамай, алпыс екі тамырың иімей көрші!»... деп, бас идіре ән төккенде, ән емес, нұр төккендей. Әлемнің жүзінен жауыздық зұлымдығын қуып әкетіп, қиялда болса да дүние бетін, Арқа жүзін

сан сұмдықтан тазартып бара жатқандай... Ол ән асқақ есіп соққанда, Көкшенің қалың сыпсың қарағайы – мынау әнші басындағы оқалы тақияның жібек шоғындай болып, теңселіп барып, төгіле жапырылып, жол береді, бас иеді... Арқаның кара түні де мынау ақын үстіндегі кара мақпалдың бетіндей майда, мейір түні болады... Сонда ел жүзі де ақын жүзіндегі жылтырап көрінген нұрға толғандай болады. Ел жүзінде қазіргі ақын түсіндегі, ән үстінде езу тартқан жарастық күлкідей боп, шат қуаныш күлкі көрінеді Абай көзінде.

Сөйткенде үй ішінің сөйлеген, алғыс айтқан үндері шығып жатыр екен... Ән үзіліпті. Абай қиялы ғана үзіле алмай, аяқтап келген қалпы екен. Ол шарасынан шыққандай болған отты, ойлы көзімен әнші жүзіне әлі аңыра қадалып, қарап қапты.

Абайдың тал бойы ұйып қалғандай, осы халін елден бұрын сезген Әйгерім қасында отырып, қолын күйеуінің тізесіне сүйеген боп, шынтағымен Абайды сәл түрте қозғап қалып, ақырын ғана күліп оятты... Абай ең алдымен селт етіп, Әйгерімге қарап ес жия бергенде, өзі де күліп жіберді. Бірақ өңі құп-қу болған. Күлген демі де дірілдеп шығады. Бұның өзін жақсы бағып, жақсы ұғып отырғаны үшін сезімтал Әйгерімге сүйсіне қарап қалды да енді Біржанға бұрылды:

– Өзге өзгенді не қылайын, Біржан аға, – деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. – Ел ақтаған бір ақын болушы еді. Тілін безеп, жанын жалдап, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол кетіруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы. Ән қадірін түсіріп, бір атым насыбайдан арзан етіп еді. Сен әнді босағадан өрлетіп, төрге шығардың, соныға ғана қуанам. Осының-ақ қадір-қасиетінді тануға жетіп тұр!.. – деді.

Біржан құп тындап, өзі де сүйсіне көтеріліп:

– Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушым сен болсайшы, Абай! – деді. Әйгерім де, өзге жиын да екеуін дәл ұғынғандай, түгел қостап күлісті. Танертеннен бері ортадағы кең дастарқан бойында үш жерден сапырылып отырған қымыз аздан бері ішілмей, іркіліп қалған-ды. Қазір Ербол, Мырзағұл, Оспан – үшеуі үш жерден құлаштай сапырып, сырлы тостағандарды қонақтарға қыдырта бастады. Ән толастаса болғаны, үй іші жапырлап, әр тұстан сөйлесіп, күбірлесіп, күлісіп жатыр.

Абай жаңағы өз ойын аяқтатып тоқтатпақ боп:

– Бай, бағлан боп, қадірлі болмайды, жігіт өнерлі боп, сол өнерін ұстай біліп, қадірлі болады. «Өнерпаз болсаң өр бол» дейді Біржан аға. Жалқы бол, жарлы бол, ол-кемшілік емес. Өнерлі ақын, асқак әнші болсаң – ел көңіліндегі мұнды айтып, көзіндегі жасты тыйсаң, сенен зор, сенен қадірлі болмасқа тиісті! – деп, Абай өз қасында отырған Әйгерім мен інісі Әмірге қарап, бір түйін тастағандай болды.

Абайдың сөзі Біржан өнерін сонша зор көтеріп, өз елінің бар жасына «бізден бұл артық!» деп отыр. Осыны жалған намыс ойламай, соншалық кең, жақсы көңілмен айтып отырғаны Біржанға жаңа бір ой салғандай болды.

Ол тағы да домбырасын біраз бебеулетіп, желдіртіп алып кеп, «Жанботаны» шырқап кетті. Жастар бұл әннің неден туғанын, Біржанның қай жарасын ашатынын білуші еді.

Ол – Біржанды жаңа Абай айтқан «бай, бағлан» дегендердің бірі сабап күйдіргенін ашық айтқан ән болатын.

*Жанбота, өзің болыс, әкең Қарпық,
Ішінде сегіз болыс шенің артық,
Өзіңдей Азнабайдың поштабайы
Қолымнан домбырамды қалды тартып.*

*Тартса да, домбырамды бергенім жоқ,
Есерді поштабайдай көргенім жоқ.
Қамшымен топ ішінде ұрып еді,
Намыстан, уа, дариға, өлгенім жоқ.*

*Жанбота, осы ма еді, өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің.
Кісісің бір болыстың біреу сабап,
Бар ма еді статьяда көрген жерің?..*

деп қайырды.

Мұң айтып, күйік шағу. «Сен мені елден асқан десең, менің кеудемді осындай ыза, намыс дерті басқан. Жуан содырдың қамшы соққысы басқан!» дегендей.

Бұл саналы көңілдің шер-шермені еді. «Жетіскендей көресің, қарық боп жүрген Біржан қайсы екен?» дегендей. Абай Біржанға жаны ашып, жұбата сөйлемек боп:

– Сонау Жанбота, әне біреу Азнабай ма, әмірлі, кәрілі дегендері? Бай, бағлан дегені? Солардың сол айуандықты тоңмойындықпен етіп отырса да, дәл жаңағы Біржан ағамның «Жанбота» әнінен соң «бота» түгіл, «бұта» құрым болмай, жапырылып, тапталып қалған жоқ па? – деп, тағы бір түкпірлі алыс ойға кеткендей сөйледі.

– Азнабайлар мынау жерде бүгін ғана азнайтын шығар. «Мен – жер құдайымын» дейтін шығар. Бірақ ертең олардан із де, тозаң да қалмайды, қалмасы хақ! Сонда тек Сарыарқаның атырабынан атығай, қарауыл, керей, уақтың шежіресінен өзіңнің ғана атың қалады. Және сол Азнабай жауыздың, Жанбота жуанның бетіне соққан соққың қалады. Кейінгі нәсілді олардан жирентетін ұят таңба, шақпақ таңба боп қалады. Қалады сол, не қыласың, Біржан аға! – деді.

Бұл сөздерді жиынның бәрі ұқпаса да, естияр жағы түгел қостағандай болды. Әсіресе, төрде отырған аға жастар – Базаралы, Жиреншелер құптай жөнелді.

Аты қалған деген сол емес пе, осы мынау отырған өңшең әнші болам деген жалынды жас екі айдан бері еріп жүріп, Біржан әнін үйренген екен. Енді сол алғанын әсте ұмытар емес. Әнді ұмытпаса, айтушысы, үлгісі Біржанды ұмытар ма? – деп, Жиренше осындайда көрінетін зерек ұғымталдығымен жаңағы Абай сөзін іліп алып, дұрыс өрістетті. Сонымен ілесе, өз сөзіне дәлел болсын дегендей, Әмірге қарап:

Міне, мынау Әмірдің Біржаннан артық дейтін өнерлісі бар ма екен? – деді.

Жұрт көзі тегіс Әмірге қараған еді. Ол ақырын тыңқылдатып, өзі домбырасына Біржан үйреткен «Жиырма бес» дейтін әнді салып отырған.

Біржан жас жігіттің жүзінен жақсы бір шабыт көргендей боп:

– Басып жіберші, кәне, осыған! – деп аға бұйрық етті.

Әмір іркілген жоқ. Ақ сұр жүзі біраз толқына түсіп, шырқап кетті. Үні жіңішке, таза, сәнді екен. Біржанның өзі үйреткен нақыштарын зор ықыласпен діл шығармақ боп, ынта салып айтады. Сөзін де әнімен бірге қызыға сүйсініп, Біржаннан ұққан. Жаңа замандарда Зілқара шығарған әсем «Жиырма бес» тобықты елі естімеген толқыны, сәні бар, нағыз тамыр бойлар ән еді. Сөзі де жас жиынға жалын тастағандай болатын:

*Беріп кет, сақинаңды мыс та болса,
Жүрейік күліп-ойнап, қыс та болса.
Шеш-тағыз етігіңді байпақшаң кел,
Көрейін өз сорымнан, ұстап алса...*

Абай мен Әйгерімнің бұл жолғы қонақтары, шын-ында Тобықты жастарының ең бір өнерлі, нәрлісі болатын. Осыдан екі күн бұрын осы Құнанбай ауылы отырған Барлыбай өзеніне Ырғызбайдан, Торғай-Көтібақтан және Жігітектен, одан арғы Бөкеншіден көп қыз-келіншек, жас жігіттер әдейі шақырылып, арнаулы қонаққа келгенді.

Абайдың қасында отырған – інісі, жас бозбала Әмір, Құдайбердінің баласы. Ол өз нөкерімен келгенде, Үмітей сұлуды ерте келген. Базаралы қасында отырған Балбала – Әнет қызы. Ол да бір топ қыз нөкерімен әдейі шақырылған.

Бөкеншіден Сүгір баласы Әкімқожа – мынау. Ол өз қарындасы Керімбаланы ертіп, Жігітектен Базаралының әнші, сері інісі Оралбайды ала келген.

Сол жастың бәрі де өнерқұмар және тегіс жақсы әнші. Олар Біржанды бұл жолы ғана көрген емес.

Осы күндерден екі айдай бұрын тобықтының шетіне келген Біржанның хабарын Абай естіп, алдынан Әмірді жібергенді. Абайдың ең бір қадірлес ағасы Құдайберді жастай өлгенде, содан жетім қалған бес баланың ортаншысы Әмір болатын. Құдайберді өлерде, Абай оған: «Балаларыңды әке орнына бағу қарызым болар» деп, «жетімдік көрсетпесін» деп ант еткендей болатын. Айтқанындай, Абай содан бері Құдайберді балаларын өзімен туысқан Оспаннан да, өз балаларынан да қатты еркелететін.

Ал Әмір болса, сол балалар ішіндегі әнші, өнерлісі боп келеді. Ерке, серілігі де бар. Өзіне шалқып, серпіп шығарлықтай бір шығым бар, дәмелі жас. Аса тілеулес ағасы Абай оның алдынан шықпайды және ешкімге бетін де қақтырмайды.

Сол Әмірді Біржанға құр шақырушы етіп жібермеді. «Бар, көр. Шын өнерлі, қызықты болса, елге

әкел. Еркімен көсілтіп ойын-сауық ет. Жас буын өнер үйренсін, үлгі алсын. Мен де көмекші болармын» деген...

Әмір Біржанмен ел шетінде кездесіп, екі-үш күн бірге болып, өз ортасына шақырып қойып, өзі үй тік-тірмек боп және сал жөнімен, баппен қарсы алмақ боп, алдымен келген. Аялдамастан Абайға кеп, өзгеше бір қызғын жайын көңіл мен жүзден танытқан.

Абай содан соң-ақ Біржанды әуелі Әмірдің қонағы етіп, Құнанбайдың осы үлкен аулына әдейі келтірткенді.

Содан бері екі ай өтті. Біржан Әмірге ғана емес, Абайға да ерекше ұнады. Екеуі ескі мұңдас достай кездесіп, тез табысып кетті.

Абай осы бүгінгідей етіп өз аулына Тобықтының әнші, күйші жасынан жігіт-желең, қыз-келіншегінен талайын талай рет жинаған. Біржанға оларды танытып, көп қызық мәжілістер құрған.

Өздері әнін үйретіп, сыйластық, құрметтестікке жеткен соң, көп ауылдардың жастары Біржан мен Абайды өз ауылдарына шақырып, үзілмеген ұзақ сауық күн-түндерін өткізген.

Біржандар Әмірдің, Үмітейдің де қонағы болған. Сүгірдің әнші қызы, сәнді бойжеткен Керімбала мен Әкімқожаның қонағы боп, ол меймандос ауылда да көп сый көрген. Одан қайтар жолда Базаралы, Оралбайлар Жігітек ішінде көп күндер қыдыртып, қонақ еткенді. Бөкенші, Жігітек жастары үнемі бірге араласып, айырылыспай күтіскен.

Сонымен қазір Біржандар қайтатын шақ жеткен соң, Абай осы тұрған төрт үйді әдейі қонақтарды шығарып салу тойына арнап тіккізген. Енді бүгінгі түстіктен кейін, кешке қарай көп қонақ атқа қонбақшы боп отыр. Өйткені ертең Біржандар еліне қарай аттанбақ. Соның

алдында «сый қонақтар бір кеш көпшіліксіз болып, тынығып аттансын» деп, Абайға Базаралы, Ербол, Жи-реншелер айтқанды. Абай да соны мақұл көрген.

Сөйтіп бұл мәжіліс жаздай асыл аға, үлкен ұстаз болған Біржан мен Тобықты жасының айырылар мәжілісі еді. Сол себепті жаңағы Әмірді «Жиырма бестен» сынап тындағандай, өзге әнші жастардың бәрі де бір-бір жаңа әнмен өз өнерін көрсетпек керек.

Әмір айтқаннан кейін, әлгі қалжын-әзілдер басылған соң, Оралбай домбыраны біраз күйлеп кеп, қасында отырған Керімбаланың әніне жетекші болды.

Шашақтау боп біткен үлкен қой көзді, ақ-қызыл жүзді, қалың шашты Керімбалада саналы қайрат бар, ұстамды, сырлы салмақ бар. Сонысымен ол әрі сәнді, әрі өзгеше біткен сұлу.

Керімбала да Біржаннан өзі сүйіп ұққан әнін айтты. Ол да Тобықты ішіне Біржан әкеп үйреткен бұрынғы бір ән. Біржандай көп әнші, ақынның айтуынан өтіп, сырла-нып жеткен, атсыз бір әнші шығарған – «Қарға».

Қарғам-ау, сен қалайсың мен дегенде... –

деп сөзі кетті. Бүгінгі әнші, өнерлі жастардың біріне-бірі көрсетіп жатқан құрмет, физзат, сый-сұхбат арасындағы нәзік жарастық күйі болды. Біржан мен Абай үлкен ілтипатпен тындасып еді.

Керімбаланың осы әніне орай қып, Оралбай да бір кербез әнге шырқай жөнелді. Оның әні – «Гауһартас».

*Басасың аяғыңды ырмаң-ырмаң,
Артыңда таққан шолпың, күміс сырғаң...*

Ән зор дауысты, сұлу пішінді, аққұба жігіт айтқанда жаңа сыр тапқандай. Әсіресе Оралбайдың айтуында сол өзі суреттеп отырған «шолпылы» сұлуды нағыз ынтығындай сезіну бар. Жан тартып, демін, лебін сезіп отырған ыстық жалын білінеді.

Жұрт Оралбай әніне қатты сүйсініп, аласұрып, тоя алмай қапты. Біржаннан бұрын Кемпірбала бұрыла қарап, сүйсіне күлді. Көп сақиналы, үлкен білезікті аппақ қолын сәл көтере түсіп, жігітке сыпайы тілек етті.

– Тағы бір ауыз! – деп еді.

Оралбайға:

– Тағы! Тағы! – деп Біржан да ықыласпен айтты. Әнші алғашқы қайырмасының аяғын үзбестен ілгері өрлеп, тағы да сәнді үнмен шабыттанып, толқытып кетті...

*Есілдің ар жағында көрдім сені,
Сырғаңды қайық қылып өткіз мені.
Сырғаңды қайық қылып өткізбесең,
Болсаң да хордың қызы, көрмен сені.*

Жігіт ерке тілек айтады. Дос жүрегіне сенеді... Ынтыға тұрып еркелейді. Күн көзінде керіліп еркеленген жастағыдай өз отына, оның отына да қуанып сенеді. Онсыз жас жігіттің қуанышы қуаныш па? Еркелет те еркеле! Жалын мен жалын ойнап, жарысып қосылсын!

Бар жиын, әсіресе Базаралы, Жиренше, Абайдай аға жастар шіміркене түседі. Ақ қызғылт рең Керімбаланың да жүзіне бір толқын соғады. Ақырын ғана көркем сыңқыл, әсем әнмен Әйгерім күліп, қызарады.

Аппақ, кесек ақ тістерін сұлу қызыл еріндері аша түсіп, қайта жасырып, Балбала езу тартады.

Өз қасында отырған шабытты әнші, көрікті құрбысы Әмір жасқа көз алмай Үмітей қарайды.

«Осы жас-ау! Сондай еркелікті батыл айтатын, жарастыра айтатын жас, осы Әмір-ау!» дейді ішінен. Тоңазыта діріл қақтырған бір толқынға бой бергендей. Ақша маңдайлы, кең сұлу жүзді Үмітей ашық үнмен сыңқ-сыңқ етіп, үй ішіне естірте күледі.

Ән, домбыра кезегі қыдыра жағалап, осы Үмітейдің өзіне келгенде, о да іркілмей «Баянауылына» бастады.

Әмірдің домбырасы қоспай ереді. Қоңыр ғана, ақырын ғана тартса да, шынында бұліне «беубеу»-леген тілеулес, үндес бір күй бұралады.

*Баянауыл басынан бұлт кетпес,
Қиядағы түлкіге құсым жетпес.
Ақ боз үйдің сыртынан аттандырып,
«Қош, қалқатай!» дегенің естен кетпес...*

Үмітей бұл әннің сөзін арманды күдікпен, аса бір құпия сыр етіп айтады. Сондықтан осынау сөз, саз бұрын емес, дәл осы арада ең алғаш айтылғандай болады. Бір туған айдай, қылдай нәзік, бірақ емеуріндей анық сыры бар. Дәл көңілдің өз үні боп шықты.

Соны кәмшат бөрік, алтын сырғалы, ең сәнді киімді сұлу қыз айтты да, жүзіндегі әншейіндегі жұқалау қызылынан айырылып, аппақ тартты. Оң жақ бетіндегі әдемі қап-қара меңі айқындап барып тоқтады.

Мұны да үй жиыны үнсіз мейірленіп тыңдап еді...

Үмітей үзіліп, ақырындап, бәсеңдетіп кеп, «енді осымен тоқтадым» дегендей етіп, бетін жарқ еткізді. Есіктен төрге дейін ентелеп отырған, тұрған жиынға қарап, тағы да ашық үнмен сыпайы күліп жіберді.

Ол осылай өзі айтып тоқтасымен, дәл қасында оң жағында отырған жас келін Әйгерімге бұрылып:

– Ән жағалап, әншісіне де кеп қалыпты-ау! Сонымен, кәні, енді өзің айт! – деді.

Үй іші осы әзілмен ілесе тегіс Әйгерімге қарады.

Есік жаққа бағана кеп орналасқан шеткі үйлердің қартаң әйелдері де ентелей түсті:

– Келін, келін айтады! – десіп, күбірлесіп үн қатысты. Әйгерім әніне де Әмір домбырасы жетекші боп, төменгі пернелерден безек қағып, «жүр-жүрлеп» тұр.

Әйгерім Үмітейге қарап, қысыла қызарып:

– Қой, қалқам. Қой, лайығы жоқ... – деп тартынып қана ақырын күліп еді...

– Сенің де кезегіңнен қалатын жөнің жоқ. Тым құрыса ауылдың алты ауызы болсын! – деп Абай емеурін жасады. Өзі де ықыласпен тыңдайтын шырай көрсетті. Біржан, Базаралылар да, Балбала, Үмітейлер де Әйгерімнің аса нұрлы жүзінен көз алмай қарап қапты.

Бұның жас сәулелі жүзінде кішілеу қара көзі, әсіресе естен кетпестей.

Аса сыпайы қарайтын ойлы, нұрлы көзінде бөлек бір шұғыла бар. Жаңа жеткен жастық, тазалық шағында, ақ жүзді, сұр жүзді қара көз әйелдер де оқта-текте кездесетін осы шұғыла, кейде қоңырқай көлеңке ренденіп, көзінің астына ұялап тұрады.

Кірсіз, мінсіз тазалықтың, нәзік жастықтың шақ қана бір дәурені сақталып тұрып, кейін ұшып кеткендей өшіп кететін бір нышаны еді ол.

Қара көз сұлу көп болса да, бұл бітім, қасиет андасанда біреуде ғана болатын.

Абай Әйгерім жүзіндегі осы бір өзгенің бәрінен бөлек нысанаға әр кезде көп қадалып, қызығып қарайтын. «Ұялы қара көз», «Нәркес көз» деп осыны айтса керек деп, ішінен ойлаушы еді.

Сондайлық нұрлы, шұғылалы көзі төрдегі Балбалаға қарап, Әйгерім ән шырқады. Мұның айтуында ең алғашқы ұзақ «ахаудың» өзі де нақысты ырғақтай.

Жас жарына көлденең қарап отырған Абай тағы да Біржан ән салғандағы сияқты өзгеше сезіммен толқып, тағы бір жақсы созылған өмір-сурет дүниесіне шомып кетті.

Ал, бибай, саған айтам игайымды...

Арғы сөзі Абайдың құлағына кірген жоқ. Барды айтып жатқан сөз емес, әуен мен үн... Көп күміс қоңырау сән түзеп, бір үн сала ма? Әлде нендей ғайып текті, ақ қанатты асыл зат көк жүзінде күнге шағылыса ма? Күміс сыбдыр нұр шашып, сырлы аспанға, мәлімсіз са-

парға, серікке шығар ма? «Берші сараң, сырдан бойыңды! Түйіліп қалған жүрегің, тартылып қалған, ашылмай тығылған жан сырың бар. Ашшы соныңды өрге, өнеге шақырайын бір үніммен. Иықтан басқан зілден, мынау дел-сал күйден өтші!.. Сонда... сонда осы толқынды торғын желек астындағы жас сұлудай, жаныңдағы жарыңдай, осының нәркес көз, бұлбұл нақыс үніндей, ақтамақ алгүл жүзіндей жас жарастық, жарқын өнер төгілер еді өзіңнен! Шықты іркілмей, бұқпашы баяу! Мені де еліктір, өзің де өрлеп желікші, желпінші! Мынау нәзік қоңыр сәулелі көлеңке сияқты қорғалақ асыл өнеріңді ашшы!» ... дейді. Жұртқа қарап шырқаса да, Абайға арнап наз тілек тастап отыр.

Ән үзіліпті... Абай Әйгерімнің жүзіне: «Ақ жұмыр иегің неге қозғалмай қалды? Жұқалаң, сұлу, қып-қызыл еріндерің неге жаңағы назынды қайталамайды? Кіршіксіз, аппақ, мінсіз сұлу тістерің неге іш қайнатқан қатарын жасайды» дегендей, ұзақ сұрақпен қадалып қалған екен...

Әні тоқтаған Әйгерім күліп қана қымыз ұсынып, қабақ шытып барып, қалпына келді де, ұзақ созып:

– Япыра-а-а-ай!-деп күліп жіберді.

Ұсынған қымызды алмаған күйеуінен Әйгерім қысылып, қызарып, ұяң күліп отыр еді. Абай соны енді тез аңғарып барып, оның қолындағы тостағанды да бассалды. Және екінші қолымен келіншегін құшақтай қошеметтеп, торғын шәлісінің сыртынан құрметтей сипады. Есік жақтағы бағанағы Иіс кемпірден бастап, барлық қартаң әйелдер:

– Айналайын келінжан, өркенің өссің!

– Құдай көңілінді өсірсін...

– Осы әніңмен, осы сәніңмен өт жалғаннан!...– десті.

Соңғы алғысты Иіс айтып еді. Абай елең етіп, Иіске қарады да:

– Апырмай, мына Иіс шешем алғысы қандай жақсы еді! Әмин деші, Әйгерім, осыған! – деді.

Әйгерім аса бір сыпайы алғыс жүзімен Иіске қарап:

– Әмин, әже! – деп өзі кейінірек қағылды да, Иіс кемпірді қасына шақырып ап, қымыз ұсынды.

Әйгерім әні Біржанды да ұйытқандай. Ол қошемет болар деп, сыртына сыр шығарған жоқ.

Тек Жиренше шыдай алмай, қозғалақтап:

– Жаным-ау, Әйгерімнің үні осы Қызыл көмейінің үні ме, жоқ бейіс үні ме? – деп үй ішін күлдіргенде, Біржан ақырын ғана Базаралы жаққа үн қатып:

– Ән салса, Әйгерім ғана салсын да! – деді.

Шыншыл өнерпаз өзге жастармен қатар өзін де аяған жоқ.

Үй иесінің әні ас алдындағы тойтарқар үні есепті болды.

Ас піскен еді. Жиын серпіліп, есік жақ астан хабар алып, шығыса бастады. Қонақтар да осы орайда желпініп келмек боп есікке беттеді. Әйгерім тұрып, қымыз ыдыстарын жиғызуды белгі берді.

Дәл осы кезде есіктен шығып, қонақтарға қарсы жүріп, сығылыса кірген Қалиқа Абайға жақындап кеп:

– Телғара! Қалқам, сені апаң шақырады! – деді.

Абай Әмір мен Оспанға, Әйгерімге қарап:

– Мен бөгеліп қалсам, тоспандар! Қонақтарға ас бере беріңдер! – деп шығып кетті.

Сонымен Абай қайта қайтқанда, отаудағы қонақтардың аттары ерттеліп, көрмелердің бәріне байланыпты. Абай құрбыларының асығысына таңданса да: «Ертең жүретін Біржан оңашада тынығып алсын дескен шығар» деп, өзге мән бермеді.

Ол үйге келісімен, соңғы қымыздарын ішісіп болған қонақтар ырза-қоштарын айтысып, Абай, Біржанға соңғы алғыстарын да білдіріп, қимас жүзбен жүрмекке беттеді.

Жан-жаққа топ-топ боп тарап кетіп жатқан жиынды Абай, Біржан, Ербол, Әйгерімдер тысқа шығып тұрып, аттандырып жатыр.

Сол кеште Барлыбай жазығындағы Құнанбай ауылынан жан-жаққа шашырай тараған жастар топтары осы атырапта иін тіресіп отырған талай жүздеген ауылдар үстінен, «шимандай» ел арасымен өтіп бара жатып, еркін, әсем ән шырқады. Біресе бұлбұл нақышты, көп ырғақты «Жиырма бесті» созады. Бірде назды қоңыр, кең тынысты «Жанбота» шығады. Тағы бірде екпінді өршіл, сегіз сырлы «Жамбас сипар» кетеді. Ырғала қалқып, дария толқынындай атырапқа тарап кетіп жатқан – асыл Біржан өнегесі мен өнері. Сол әкелген қазынасына, кейде шырқап өрлеген Әмір, Оралбай үндерімен шығады. Кейде сызылта, жіңішкерте бұралтқан, бірақ соншалық күшті және сонша алысқа тарап естіліп жатқан бойжеткен Балбала, сері сұлу Үмітей, сыпайы сынды Керімбала үндерімен сыр баяндайды.

Барлық ерке, еркін әндері: «Өмір, өмір, сені сүйем! Әнші өнерпаз, бойыңды кер, қанат қақ. Сазды кеште назды көңіл сыр ашады. Азат, асыл шын жүрек шер шағады». Кейде: «Қайдасың, таны, тап мені, қадірлі жар, қалқатай, қасиетің асқан қара көзім!» дейді.

Көрейін өз сорымнан ұстап алса...

Осыны айтып жатқан қыз құрбандығы қандай!

*Түскенде сен есіме, ей, қарағым,
Жортайын аш бөрідей тау жебелеп, –*

дейтін жалынды жігіт ше?

Немесе:

*Ақ боз үйдің сыртынан аттандырып,
«Қош, қалқатай» дегенің естен кетпес, –*

дейтін опалы жігіт қандайлық?!

Не болмаса:

Ақ дидарың көргенде балқыдым-ай! –

дейтін жүрек тыныстары толқынады! Қайырма-лар болса, «қаракөз», «айым», «сәулетайым», «қалқатайым», «сабырым қалмас» деп үздігіп барады. Жан бергендей ұсынып, тірлік барлығымен, соңғы тынысын ашық жарға арнап, жан мінәжатын, жас дұғасын айтып жатады.

Тіл көмейден бал беріскен, балбұл жанған жастық отары Тобықты жайлауларының қоңыр, бейуақ кештерін жай отындай сара тіліп өтіп жатыр. Біржанның бұл ел жасының бір алуанына әкеліп берген жүрек тілі, сезім нұры осы еді.

Біржанға дәл жүрер кезінде Ұлжан өз үйінен, өз алдынан дәм татқызып отырып, бата берді де, оң сапар тіледі. Сонымен қатар Айғыз, Нұрғанымдарға әкелгізіп, тоғыз-тоғыз сый ұсынды. Біржанның өзіне өз қолынан үлкен күміс тайтұяқ сыйлады. Қасындағы бар жолдасына қоржын тола манат, мақпал сәлем-сауқат берілді.

– Ауылыма келіп, мұндағы үлкен аға, кіші ініні өнеріңе қарық қылып барасың. Қайда жүрсең, жолың болсын! Өнерің, қадірің асын, шырағым! Біздің апа, жеңге боп саған ұсынған жол-жорамыз – осы. Ырзалықпен аттан!.. – деді.

Бұл үйге Біржан үлкен алғыс айтып:

– Ұл-қызыңның игілігін көр, жақсы ана. Ауылыңда, елінде көрген сый-құрметім қайда жүрсем де есте болар. Құдай ырза, мен ырза! – деп Ұлжан, Айғыздардың қолдарын қос қолымен кішілік құрметпен тұтып, қош айтысып шықты.

Абайдың сыйы – Біржанның өзіне тартқан сары жорға ат, сонан соңғы бар жолдасына жетектеткен және бірнеше жуан тұғыр екен.

Сондайлық қос-қосармен Біржандар Пұшантайға, Әмірдің қонағына жөнелгенде, Абай, Ербол, Әйгерім де бірге аттанды. Әйгерімді қалдырмай, бірге ала кел деп, Абайға көп тапсырған Үмітей мен Әмірдің тілегі барды.

Соны ескеріп, Абай Әйгерімнің тартынғанына, ұялғанына болмай, ертіп алған.

Осы топ сол күні кешке Құнанбайдың үлкен әйелі Күнкенің ауылында, Әмір тіккізген үйде болды.

Бұл соңғы түнде де ән мол айтылып еді. Бірақ еттен кейін таңға шейін созылған Біржан, Абай мәжілісі де ұзақ болды.

Жаз бойы Біржанды тыңдап, ән қадірін, әннің қасиетін азамат өнерінің бар зор биігі деп бағалаған Абай күйден толқынған көңілінен естілмеген бір сыр жырын шығарған еді:

*Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең менше сүй!.. –*

деп басталған өлеңін Біржанға осы мәжілісте оқып берді. Біржан Абайды өз ішінен ойшыл, кемел жас көретін. Мынау өлең оның саналы ақын өнерін де шын өзгеше етіп танытты.

– Абайжан, менің әнім саған жақсы қозғау салды деуші ең. Сен болсаң, әндегі біздің өзіміз байқамай, елемей жүрген түкпірді ашасың. Ендігі өміріме борыш артың ғой! – деді.

– Ендеше, мүддеміз бір жерден шыққан екен, Біржан аға!

– Мүдде жолында біріміз ары, біріміз бері шығамыз. Бір ғана саған айтып кетсем дегенім – өзіңнің әнді көтеріп қадірлегеніңдей өлең-сөзді мен де ең алғаш бағалағаным осы десем, ең дейсің? Саған менің бергенім

көп десең, маған сенің бергенің, жол азығың қанша екенін өзің де бір аңғарсаңшы! – деді.

Жаз бойы Біржаннан Абай барлық Орта жүз: арғын, найман, керей, уақтағы күйші, әншіні, ақын, ақылгөйді көп естіп, көп ұғынып еді. Соның бірі қазір есіне түсіп:

– Біржан аға, тек өнер қадірін білгеніміз анық болса, өмір тірлікте басқа шауып, төске өрлеген өнерді ғана қадір тұтайық. Рас, онда сіздің аз болып, жалғыздық көруіңіз де хақ. Бірақ сол жақсылық жолы жаманшылықпен жарғыласу екенін ұмытпай сақтайық! – деді.

Бұл екеуінің де табысып, түйіскен жеріндей болатын. Жанботаның, Азнабайдың апшысын әнмен қуырған Біржан осы жолда өзінің бір қимылын көрсеткен де кісідей.

Әңгіме сырлары сондайға кеп сарқып, екі шабытты көңіл ұғысты да, сәл тыным тапты.

Кеш жатқан қонақтар түске жақын тұрып, шай ішіп болған соң, тез жүруді талап етті.

Аттар ерттелгелі де бірталай уақыт болған еді.

Ақыры Абай бастаған барлық Біржан достары, еркек-әйел боп тысқа шығып, сал-серілерді қолтықтап тұрып аттандырған кезде, Біржан ең соңғы бір ағалық тілекті жас әншілерге жолдады.

– Әмір, өзің бастап, Әйгерім, Үмітей қосылып тұрып, «Жиырма бесті» бір шырқандаршы! Менімен сендердің айтқан қош-қошың сол болсын, асыл інілерім! – деді.

Оқшау тілек. Бірақ Біржанның бойына сиятын серілік, ерке тілек.

Абай мақұл көріп, түсініп тұр. Жастар да іркілген жоқ, әсем қосылып шырқап кетті. Осылар бір ауыз айтып шыққанша, көзін жұмыңқырап, аз ғана езу тартып, ұйып тыңдаған Біржан атының үстінде тұрып, «Енді бір сәт тоқтандаршы» дегендей белгі етті. Құндыз жиекті, жасыл барқыт, пұшпақ бөркін маңдайынан кейінірек шалқайтып тұрып, жаңағы жастарға

еңкейіп бас иіп, енді өзі бір ән шырқады. Бұрын бұл жаз бойы айтпаған ән болатын. Арманды, мұнды, кербез әннің қайырмасы шынды ашты.

*Ей, бозбала-ай,
Өтті-ау, заман-ай,
Қош бол аман!.. –*

деп күлді де, өңі ағарып, қобалжыған Біржан атының басын алыс сапарға қарай бұра берді

Артынан қарап, қатып таңырқап тұрып қалған Абайларға әнін әлі тыймай, арнап шырқап барады. Өзгеден бұрын бұл жөнді ұққан Абай еді.

– Мынасы жаңа әні... Дәл осы арада туған, бізбен қоштасып айтқан әні ғой! Шын шабыттың өзі ғой!.. – деп қызығып, тындап қалды.

Абайдың осы сөзінен жаңа ән туып кетіп бара жатқанын аңғарған Әмір, атта жүгіріп кермеге барып, ерттеулі тұрған ала атқа қарғып мініп алды.

– Үйреніп қалам! Есте қалмай кеткені обал да?! – деп шаба жөнелді. Ол сонымен қонақтарын қуып жетіп, бірге жанасып кете барды.

Біржан осы әнін тыймастан шырқап, қалқытып айтып бара жатты.

1. Үзіндіде ұлы Абай мен Біржан сал арасындағы көңіл жарастығы, шынайы сыйластық қалай суреттелген?
2. Біржанның: «Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушым сен болсайшы, Абай» деуін қалай түсінесіңдер?
3. «Жанбота» әніне байланысты Абай Біржанға қандай пікір айтты?
4. Әмір бастаған әнқұмар, өздері де өнерлі жастар тобынан кімдерді атар едіңдер?
5. Әйгерімнің әнін Абай қандай сезіммен қабылдады? Біржан әншіге қандай баға берді?

1. Абай мен Біржанды жақындастырып, табыстырған ән құдіреті, өнер құдіреті екендігін, осынау екі ұлы адамға ортақ бір қасиет – асыл өнерді ардақтау, құрмет тұту болғандығына ой жіберіндер.
2. Біржан салдың өзінің «Жанбота» әнін қандай көңіл күйде, қандай жағдайда шығарғанына назар аударыңдар. Олар шырқаған әндерді атаңдар.
3. Біржан салдың әсем әндері Абай жүрегіне қозғау салып, жалынды жыр туғызғаны туралы әңгімелеп беріндер.

Типтік образ

Көркем шығармада адамның өмірі, олардың өзара қарым-қатынастары, наным-сенімдері, ой-сезімдері, мінез-құлықтары жинақтала суреттеледі. Бірақ жазушы шығармада өзіне белгілі бір адамның ғана сипатын көрсетіп қоймайды, сол адамның өмір сүрген кезіне, өскен ортасына дәл келетін көп адамдарға тән ең керекті, ең жиі кездесетін іс-әрекет, мінез-құлық, наным-сенімдерді жинақтап, бір адамға тән сипат етіп көрсетеді және солай болуы мүмкін екендігіне оқушыларын сендіреді.

Көркем шығармадағы осындай жинақталған адам образын **типтік образ** деп айтамыз.

Көркем әдебиеттегі типтік образдарға қарап отырып, белгілі бір уақыт пен ортадағы қоғамдық дамудың негізгі және шешуші сипатын байқауға болады. Айталық, қазақ қоғамының өткен ғасырдағы ұнамды қасиеттерінің бір алуанын Мұхтар Әуезов Абай тұлғасына шоғырлап тұтастыра білген. Сонымен қатар, Абайдың басқа ешкімге ұқсамайтын дара тұлғасын бейнелеген. Демек оның типтік образ ретіндегі кесектігі де, күрделілігі де осындай «жалпы» мен «жалқының» бірлігінде деп білген жөн.

ФАБИТ МҮСІРЕПОВ

(1902–1985)

Фабит Махмұтұлы Мүсірепов 1902 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы «Жаңа жол» ауылында кедей шаруа отбасында дүниеге келген. Қазақстан Ғылымдар Академиясының академигі, Еңбек Ері, Қазақстанның халық жазушысы Фабит Мүсірепов 1908–1910 жылдары ауыл мектебінде дәріс алып, діни сауат ашқан. Оқуын Қостанай уезінің Обаған болысындағы 2 сыныптық орыс мектебінде жалғастырған. Ауыл мектебіндегі әдебиет пәнінің мұғалімі Бекет Өтетілеуовтің әсер-ықпалымен әдебиетке ықыласы ауады. 1923–26 жылдары Орынбордағы жұмысшы факультетінде С.Мұқановпен бірге оқиды.

1927–28 жылдары Бурабай техникумында оқытушы, Қазақ мемлекеттік баспасының бас редакторы, «Қазақ әдебиеті», «Егемен Қазақстан» газеттерінде бас редактор қызметін атқарған.

Фабит Мүсіреповтің тұңғыш повестерінің қатарына 1928 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Тулаған толқында» мен «Американ бидайығы» атты шығармалары жатады.

Ф.Мүсірепов әңгіме жанрының өркендеуіне үлкен үлес қосты. Ол алғашқы шығармаларынан-ақ жазушылық шеберлігімен танылады. «Қос шалқар», «Көк үйдегі көршілер», «Өмір ертегісі», «Алғашқы адымдар», «Шұғыла», «Жайлау жолында», «Тұтқын қыз», «Жеңілген Есрафил» т.б. әңгіме, повестерінде еңбек адам-

дарының қиындыққа толы қажырлы өмірі мен азамат соғысы, ұжымдастыру кезіндегі дүрбелең оқиғалар легі суреттелген.

Автобиографиялық әңгіме

Мен ескіше жыл басы деп есептелетін «Наурыз күні» киіз үйде туыппын. Қазақ даласының ең суық жағын жайлайтын біздің елдердің бірсыпырасы XX ғасырдың бас кезінде де қыс айларын киіз үйде өткізеді екен.

Ол күні жер сілкінбеген, күн түгіл ай да тұтылмаған, есте қаларлық боран да болмаған, ең аяғы қалжа сүйегіне иттер де таласа алмаған. Менсіз де үбірлі-шүбірлі бір қара үйде тағы бір бала туа салған да, басқа балаларының атына ұйқастыра ат берілген.

Әрине, ол күннен менің есімде қалған еш нәрсе жоқ...

– Қайсар болушы ең, жыламайтын едің, – деп шешем әр кезде айтып отыратын...

Әке-шешеден күнде еститін көп жақсы тілектердің өзгесі келмесе де, «оқу оқисындар» дегендері екі жылдан кейін келіп еді... Жаз бір көлдің басында, қыс айларын әр ағаштың қойнауында өткізетін бес-алты ауыл «балалардың тілін сындыру үшін» молда жалдапты.

Молда әр үйде жетілеп оқытады. Оқуға бала берген үйлер кезектесіп, бір жеті молданың тамағын да көтереді, балалар оқитын мектеп те болады. Бір жеті өткеннен кейін молда басқа үйге ауысады. Жиырма шақты баланың ең кішісі алты жасар мен едім, маған орын босағадан тиді. Кей үйде қозы – лақпен етектесе отырамын.

Екі жыл оқытып, екі бұзаулы сиыр алып, молда еліне қайтар кезде де, біз ол оқудан еш нәрсе аңғармап едік.

Белгілі 16-жылғы қара жұмысқа іліккен нағашым мені шаруасына бас-көз етіп қалдыруға сұрап әкетті... Ол ел Обаған өзенінің жағасында отырады да, қысы-жазы балық аулап, аздап егін салады екен.

Мен бұл елге егін жинау үстінде келіп едім. Егіннен кейін балық аулап кеттім.

Балық аулау науқаны қыс ортасында саябырлады. Көрші ауылда екі сыныптық орысша мектеп бар екен. Мені бірінші сыныпқа кіргізді.

Ұзамай мектеп белгілі оқытушы Бекет Өтетілеуовке көшті. Ондай жақсы оқытушыны мен кейін де сирек кездестірдім. Ол үлкен мағынада ағартушы болатын тілегі бар адам еді.

Кейде сабақ біткеннен кейін оқуға, білімге шақыратын әңгімелерді айтады. Көбінесе өзі аударған Крылов мысалдарын оқып береді. Абай, Ыбырай шығармаларын оқиды. Не түсінгенімізді сұрайды. Бірақ ойын балалары ұғындырғанды да ұмыта береді. Бекеттің өз айтқандарынан есте қалған бір ауыз сөз:

– Қандай іске кіріссең де таза қолмен кіріс!– дегенді көбірек айтушы еді. Тақтаға барып есеп шығарғаннан кейін, болмаса жазуға отырарда біз ылғи қолымызды жуып әдеттендік. Оның айтатыны бұл ғана еместігін мен кейінірек аңғардым. Қолдың таза болуы, шынында да көп нәрсені аңғартпай ма?

Бекет Өтетілеуов – 1883–1949 жылдары өмір сүрген, Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларын Абайдан кейін қазақшаға аударған, қазақ балаларына орыс тілін үйрету мәселелерімен шұғылданған педагог – жазушы.

Бекет менің қиссаға құмарлығымды білгеннен кейін, мені әдебиетке тарта бастады...

Бұрын бірер жыл молда алдын көрген балаға бірінші сыныптың сабағы өте жеңіл болып еді. Оның үстіне аздаған мақтаншақ та болуым керек, мені өзіне жақынырақ ұстайтын оқытушыма еркіндік жасап, айналасы бір айдан кейін былай дегенім әлі есімде:

– Мен бірінші сыныпты бітірдім... Екіншінің кітаптарын оқып жүрмін, – дедім.

– Қалай бітірдің? – деп ақкөңіл оқытушым танданып та, абыржып та қалды.

– Оқытып көріңіз... Букварь да бітті, есеп те бітті, – дедім.

Оқытушының өз почеркіне еліктей-еліктей көркем жазуды да түзеп алғанмын. Букварьды қиссадай заула-тып, әлденеше рет сыдырып шыққанмын... Осы жайла-рымды көтере айттым...

Оқытушым азғана жымыды да:

– Қалай оқитыныңды сен емес, мен білуім керек емес пе?... – деп мен қызарғанша едәуір кідіріс жасады да, – Жақсы оқитының рас, мақтаншақтығың да бар... Осы екеуінің бірін мықтап ұста да, біреуін таста, – деді.

Мен үндей алмай, жүдеңкіреп қалдым... Әлдене шым-шым етіп, өн бойымды күйдіріп бара жатыр. Сол шым-шым жеріне жеткенше оқытушым үнсіз, елеусіз, ар жағына қарай қырындай берді.

– Айтпақшы, арғы күні инспектор келеді, – деді оқытушым, аздан кейін маған қарай еңсеріле бұрылып:

– Жақсы балаларыңды көрсет дейді. Есептеп әзірлен. Тақтаға сені де шығарамын, – деді. Мен селк етіп, тез сергіп кеттім

Инспектор келгенде біз әзір едік... Өте жарамды фор-мада киінген, халық ағарту жұмысында екендігі барлық бейнесінен аңқып тұрған, сұлу мұртты, шоқша сақалды инспектор балалармен жұмсақ амандасты. Инспектор мені тақтаға шақырды. Көбейту ережесінен бірер сұрақ берді де, қатарынан екі түрлі есеп шығартты. Онысының бәрі де бұрын талай кездескен есептер еді, мен мүдір-генім жоқ...

Келер жазда Бекет Өтетілеуов өз атынан өтініш жа-зып, мені Пресногорьковская селосындағы бастауыш мектебіне түсірді. Орысшадан екі алып, есептен бес алып түстім...

Мен Пресногорьков жоғары бастауыш мектебін жиырма бірінші жылы бітірдім...

Ол мектепті мен әлі күнге дейін үлкен алғыспен еске алам. Орыс тілі, орыс әдебиетін ұғындыруға аса бір ұқыптылығы бар еді. Суффикске екі жыл бойы тілім келмей қойғанда, сол дөкір тілді еріксіз икемге келтірген, түріне тілім келмесе де, мағынасын терең ұғындыруға жанын салған оқытушыларымды алғыспен еске алам. Үйрене алмаған өзім кінәлі, ол мектеп етік тігу, есік-терезе жасау, кірпіштен үй салу өнерлеріне де үйретіп еді...

1. И.А. Крылов мысалдарын қазақшаға аударған қандай ақын-жазушыларды білесіңдер?
2. Жазушының сүйікті ұстазы Б.Өтетілеуов туралы сенің пікірің қандай? Оның шын мәнінде жақсы ұстаз екендігін неден көруге болады?
3. Жазушы неліктен өзін оқытқан ұстаздарын, оқыған мектебін ерекше ілтипатпен, зор алғыс сезіммен есте сақтады деп ойлайсыңдар?

1. Берілген әңгімеде суреттелген XX ғасырдың бас кезіндегі ауыл өміріне, бала оқытуға жалданған молданың тұрмыс күйіне ой жіберіп, өз сөздеріңмен әңгімелеп беріңдер. Олардың аударған мысалдарын атаңдар.

ӘБУ СӘРСЕНБАЕВ

(1905–1997)

Әбу Сәрсенбаев (Әбуғали) 1905 жылы қазіргі Алматы облысы, Құрманғазы ауданы Алға ауылында дүниеге келген. «Түрксіб» редакторы, Қазақ мемлекеттік баспасының директоры қызметтерін атқарған.

«Жүрек сыйы», «Ант» жыр-жинақтарында замандастар өмірін жырлайды. Майдан тақырыбында жазылған «Ақша бұлт» жинағына отандастарының басқыншы жаумен шайқастағы ерлігі өзек болады. Соғыстан кейінгі жылдары жарық көрген «Туған өлке», «Отан таңы», «Миллиардтың ізімен», «Баспалдақтар, биіктер» жинақтарында халықтың бейбітшілік жолындағы қажырлы күресі суреттеледі. Алғашқы дастаны «Ақмаралдың жүрегі» төңкеріске дейінгі кезеңдегі қазақ қызының тағдырын бейнелесе, соғыс жылдары жазылған «Шие ағашы», «Намыс ұлы» поэмаларында өз отандастарының патриоттық, жауынгерлік тұлғасын сомдайды. «Ал ұлым туралы ой» дастаны әке толғанысын бейнелесе, «Жазылмаған дастан», «Отыз үшінші көктем», «Ақырғы гранаталар» атты дастандарында замандастарының күреске толы өмірін шынайы жырлайды. «Қасиетті махаббат» жинағы қазақ поэзиясын көркемдік тұрғыдан байытты.

Деректі әңгімелерден тұратын «Сенің бақытыңды қорғағандар», «Офицер күнделігі», «Жауынгер монологы», «Батырлар ізімен» атты жинақтары алапат соғыстың ел басына түскен ауыр зардабы мен қаһармандықпен даңққа бөленген жандар жайлы сыр шертеді.

Туған жер

Уа, туған жер, топырағыңнан жаралдым,
Алабыңнан арманыма нәр алдым.
Тұнығыңнан жүзіп іштім сендегі
Алтын арай таңғы жұпар самалдың.

Сәл ұмытсам, қарға мені, кешірме,
Қайда жүрсем өзің тұрдың есімде.
Өзің тұрдың қарлы окоптан сығалап,
Сонау қатаң қаһарлы жыл кешінде.

Мен қатерге қарсы бардым сен үшін,
Көкірегімнен қан төгілді жер үшін.
Саған жетер қасиет бар ма жиһанда,
Сен – ұлысың, адам – сенің жемісің.

Сенен артық қасиет жоқ-ты, жер, тегі.
Сен – ұрпақтың күліп атар ертеңі,
Тағдырыңды тапсыр маған, туған жер,
Көркейтуге міндеттімін мен сені.

1. Ақын өлеңде азаматтың Отан алдындағы борышын қалай көрсеткен?
2. «Туған жерді көркейту міндет!» дегенді қалай түсінесіңдер?

1. Ақынның туған жерге деген ыстық ықыласын, сүйіспеншілігін танытатын сөздерді жеткізіңдер.
2. «Көкірегімнен қан төгілді жер үшін» деген сөйлемнің мағынасын түсіндіріңдер.
3. Өлеңдегі эпитет, теңеу метафораларды табыңдар.

Лирика туралы

Лирика – көркем әдебиет жанрының бір түрі. Лириканың басты ерекшелігі – адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсетеді. Лирикалық шығарма өлеңмен жазы-

лады, онда автордың немесе кейіпкердің дүниеге қатысы, көз- қарасы, оның сезімін нақты ойы, көңіл-күйін суреттеу, әсерлеп бейнелеу арқылы көрсетіледі. Лириканың басқа жанрлардан айырмасы да, өзіндік артықшылығы да осында.

Лирикалық шығармаларда негізінен жеке адамның көңіл-күйі, сезімі суреттеледі. Лириканың бас қаһарманы – ақынның өзі. Ақын өз жайын, өз басының мұңын, өзінің арманын, қуаныш сезімін жыр ету арқылы халықтың тағдырын, қайғы-мұңын, күйзелісін, қуаныш-шаттығын, тілек-мақсаттарын білдіреді.

Лирика көлемі жағынан шағын болып келеді.

Ақын Әбу Сәрсенбаев:

*Уа, туған жер, топырағыңнан жаралдым,
Алабыңнан арманымға нәр алдым.
Тұнығыңнан жүзіп іштім сендегі
Алтын арай таңғы жұпар самалдың, –*

деп оқушыны туған жерге деген өз сезімімен ортақтастырса, ал оның «Сен құрметте оны, қарағым!» өлеңінде бабадан атаға, атадан әкеге, одан балаға мирас болар адамгершілік қасиетті бүгінгі ұрпақтың бойынан көру үміті жатыр.

ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ

(1911–1955)

Қасым Рақымжанұлы Аманжолов 1911 жылы қазіргі Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданында туған. Жастайынан жетім қалып кейін Семейдегі балалар үйінде тәрбиеленген. Сол жерде алғашқы бастауыш білім алады. Одан соң мал дәрігерлік техникумын үздік бағалармен бітірген. 1931–1941 жылдары Орал облысында «Екпінді құрылыс» газеттері редакцияларында, Орал облысы театрында жұмыс істеген. Отан соғысы басталысымен әскер қатарына шақырылып, майданнан 1946 жылы оралды. Әскерден қайтқан соң біраз жылдар «Әдебиет және өнер» журналының поэзия бөлімінің меңгерушісі болды.

Қ.Аманжоловтың тұңғыш өлеңі Оралдың «Екпінді құрылыс» газетінде басылды. Тұңғыш жинағы «Өмір сыры» 1938 жылы жарық көрді. Ақынның соғысқа дейінгі кезеңдегі көркемдік сапасы аса биік туындылары қатарына «Ақын», «Бірінші май», «Жалғыз жалау», «Орамал», «Мен табиғат бөбегі» тәрізді өлеңдері жатады.

Ақынның «Байкал», «Оралым», «Дариға, сол қыз», өлеңдері, «Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасы жазылды. Қ. Аманжоловтың «Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасын Ф. Мүсірепов қазақ поэзиясындағы жаңа бетбұрыс деп бағалаған.

Елге хат

Есімде жөнелгенім қанды жолға,
Туған жер қимағандай мені сонда,
Жалтақтап, жалпақ дала қарай бердің,
Жүгіріп еріп зорға эшелонға.

Сықылды сынып-құлап аққан жұлдыз,
Мен кеттім қарауытып үнсіз-тілсіз.
Білмедім қош дерімді, күт дерімді,
Елестеп екі жақтан мыстан мен қыз.

Түткілеп жапырағын оқ жегенде,
Қараушы ем аянышпен сорлы еменге.
Жанымның жаннат туын жалын шарпып.
Достарым, сол емендей болдым мен де.

Қан соқта арасында өліктердің,
Ажалды өз көзіммен талай көрдім
Достасып бір ыдыстан тағам ішіп,
Астында бірге ұйықтадық сұр шинельдің.

Немене айтып-айтпай көрген азап
Қалмадым қирап-қаусап тек жалғыз-ақ.
Мың есе білдірдің ғой қадіріңді
Атыңнан айналайын, ата қазақ.

Жалбыр тон жетім болып жүргенімде,
Көтеріп қаратып ең мені күнге,
Әкем де, анам да сен, туған елім,
Сен үшін ырысым да, қасіретім де.

1. Өлеңнің екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбына арналғанын байқаңдар.
2. Соғыс кезіндегі ақынның көңіл күйі қалай суреттелген? Елге, Отанға деген сүйіспеншілік қандай жолдармен берілген?
3. «Жапырағын оқ жеген емендей болдым» деген сөзді қалай түсінесіңдер?
4. Өлеңде достық қалай суреттелген?
5. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

БЕРДІБЕК СОҚПАҚБАЕВ

(1924–1992)

Қазақ балалар әдебиетінің классигі – Бердібек Соқпақбаев 1924 жылы Алматы облысы Нарынқол ауданында дүниеге келген. Ол қыруар әдеби мұра қалдырған. Оның қаламынан туған «Он алты жасар чемпион», «Менің атым Қожа», «Қайдасың Гауһар», «Балалық шаққа саяхат», «Өлгендер қайтып келмейді», «Жекпе-жек» атты повестері мен көптеген әңгіме, өлеңдері балаларға арналған. Жазушы «Жұлдыз», «Балдырған» журналдарында қызмет еткен. «Менің атым Қожа» повесі оқырмандардың сүйікті шығармасына айналса, осы повесі бойынша түсірілген фильм 1967 жылы Канн фестивалінің жүлдегері атанады.

Бердібек Соқпақбаев – таланты ерте бұр жарған қаламгер. Ол сонау елуінші жылдарда, яғни ширек ғасыр бұрын қазақтың Абай атындағы педагогика институтында оқып жүргенде-ақ газет-журнал беттерінде өлеңдері жарық көре бастаған жас талап болатын.

«Менің атым Қожа» повесі арқылы Б.Соқпақбаев талантты балалар жазушысы ретінде республикаға ғана емес, көршілес елдерге де танылады. Оны осы повесі көптеген тілдерге аударылып, Москвада, Киевте, Ригада, Кишиневте, Ташкентте басылып шығады.

Бердібек Соқпақбаев шығармалары мінезі қатал болатыны, кейіпкерлерінің қат-қабат қиыншылықтың бек

ортасында жүретіні осының айғағы секілді. Оның шығармаларында суреткерлік пен фотографтық дәлдік жарысып қатар жүреді.

Әдебиетіміздің қай жанрында қалам тартпасын өмірдің өзінен ойып алғандай шынайылығы, иланбасына болмайтын шыншылдығы, тебіренбесіне қоймайтын сыршылдығы, сонымен қатар оқырманды сүйсінтер тіл шеберлігі – Бердібек Соқпақбаевтың үлкенді-кішілі көркем туындыларының бәріне ортақ қасиеттер.

Көрнекті қаламгердің қолынан шыққан көркем туындылардың бәрі де өзі куәгер болған өмірден жазылған, тіпті бас қаһарманы да өз тұлғасына өте ұқсас келеді.

Менің атым Қожа

(Хикаяттан үзінді)

Бірінші тарау

Менің атым...

Атымды айта бастасам, тілім таңдайыма жабысып қалғандай болады да тұрады. Адамның атының сүйкімді болуы да зор бақыт па деймін. Мәселен, Мұрат, Болат, Ербол, Бақыт деген аттарды алып қарандаршы. Айтуға да ықшам, естір құлаққа да жағымды. Әрі мағына жағынан да, қазақ тілінен сабақ беретін Майқанова тәтейше айтқанда, бұлар жоғары идеалы есімдер. Мұндайлар өз атын кәдімгідей мақтаныш көріп, біреумен таныса қалса, мәнерлеп көтеріңкі дауыспен айтады. Ал енді айтуға да, естуге де қолайсыз есімдер бар. Өзге түгіл өзіңе де ұнамайды-ақ. Әттең қолдан келсе, табанда өзгертіп, әдемі аттардың бірін иемденіп алар едің. Бірақ амалың нешік, сен қызылшақа болып, жөргекте жатқанда, сондағы ақы-мақтығыңды пайдаланып, әке-шешең немесе шілдеханаға келіп, дуылдап отырған басқа біреу солай

атап жіберген. Өскембайдың баласына Тыңжыртар деп ат қойған секілді, өзге қызу жұрт сол арада ду қостап, осы болсын, баланың аты, осы болсын, мұнан жақсы атты дүниені шырт айналсақ та таппаймыз дескен. Міне, сол күннен, сол мезеттен бастап, әлгі ат сенімен бірге туғандай маңдайыңа шапталған да қалған. Енді одан көзің тіріде қашып құтыла алмайсың. Ұнатпасаң да, мойныңа іліп жүре бересің.

Өмірде осы тәрізді әділетсіздіктер толып жатыр. Жұырда мен газеттен оқыдым, қытайлардың ат қоюы қызық болады екен. Бала бес-алты жасқа толғанша, оның тәуелді аты болмайды. «Ортаншым», «Кенжем», «Сүйіктім», «Жұпарым» деген секілді шартты атаумен атап жүреді. Ал есі кіріп, бес-алты жасқа толғаннан кейін, бала өзіне қандай есім ұнаса, соны тандап алады. Міне, әділдік деген. Осы дұрыс емес пе?

Жарайды, өткенге өкініш жоқ дегендей, істің тұрағына көшелік. Менің атым Қожа. Көріп отырсыңдар, пәлендей әйдік ат емес.

Шынын айтсам, бұл о баста Қожа емес, Қожаберген екен. Туу куәлігімнің өзінде солай деп жазылған. Бірақ дүниеде не қилы ғажайып, құбылыстар бола беретін тәрізді, бертін келе «Қожабергеннің» құйрығы үзіліп түсіп қалыпты. Бұл құбылыстың дәл қай жылы, қай айда, қай күні болғанын тап басып ешкім де айтып бере алмайды.

Сонымен мен өзім ес білгелі Қожамын. Ауыл-аймақтың бәрі солай деп атайды.

Біз бір сыныпта екі Қожа бармыз. Сүттібайдың үлкен баласының аты да Қожа. Оқушылар екеумізді шатастырып алмас үшін өңімізге қарап, мені Қара Қожа, оны Сары Қожа деп атайды.

Әуел баста мен бұған да шамданып қалатын едім. Бірақ жүре-бара құлағым үйреніп, дағдыланып кеттім.

«Қара Қожа» дегендерге «әу» деп жалт қарайтын болдым.

Жантас тәрізді қу жақтар осының өзін де дұрыс айтпайды. Әдейі бұзып келемеждеп, «Қара Қожа» деудің орнына «Қара көже» дейді.

Мен байқамай қалып «әу» деймін. Бірақ бұл қылығы үшін, бейшараның обалы нешік, тиісті сыбағасын менен талай рет алды...

Фамилиям Қадыров. Бір кезде «Қадырұлы» деп те жазып жүрдім. Бірақ жұрттың бәрі «ов» болып жатқанда, менің олардан ала-бөтен жырылып, шыққаным жарамас дедім де «Қадыровка» қайтып келдім.

Қадыр – менің әкем. Еһ, шіркін дүние-ай десейші! «Әке» деген сөзді айтқанда, жүрегім қарс айырыла жаздайды-ау. Қандай жақын, қандай ыстық. Балалар менің әкем өйтті, менің әкем бүйтті, менің әкем ананы сатып әперетін болды, менің әкем мынаны сатып әперетін болды деп, мақтаныш етіп жатады. Ал мен болсам, әкемнің қандай адам екенін де білмеймін. Өйткені, ол майданға аттанғанда мен екі жастамын. Екі жасар ақымақ не біледі, не түсінеді? Сол кеткеннен абзал әкем мол кетті, оралмады...

Еһ! Қайран әкем! Егер сен тірі болсаң, мүмкін, мен бұдан гөрі басқадай болар едім. Кім біледі, жер-әлемді шулатып, сотқар Қожа атанып жүргенім әкесіз жетім өскендігімнен де шығар.

Кімге де болса бір әке әбден керек. Тіпті селкілдеген шалдардың өздері кейде: «Жарықтық, әкем анадай еді, әкем мынадай еді», – деп, еске алып, армандап отырмай ма?

Кейде Миллат мамам әкемнің суреттерін ақтарып қарап отырады да, мұңға батып, бір түрлі егіліп кеткендей болады. Кірпігі жасқа шалынады... Мен сол кезде маматайымды керемет аяп кетем. Бірақ аяғанмен не пайда, білем, сезем неге күйзелетінін...

Ағаттық аяқ астынан

Таңертеңгі шайымды ішіп алғаннан кейін аяндап, мектептің спорт алаңына қарай келе жаттым. Қолтығымда добым бар. Біздің «Спартак» кеше «Қайраттықтардан» жеті де бес болып ұтылған еді. Бүгін оларды қалай да жеңуіміз керек. Команданың капитаны ретінде соған қатты шырығып, іштей дайындықпен келе жатырмын.

Мектептің қасында Жантас ұшыраса кетті. Қолында мөр басылған бір жапырақ жазулы қағазы бар. Соны шертіп-шертіп қойып :

– Қара Көже, мынаның не екенін білесің бе? – дейді.

– Ол не?

– Лагерьге жолдама. Біз лагерьге баратын болдық. Ал сен көшедегі иттерді тәртіпке салуға ауылда қалатын болдың.

Тілінің қыршаңқылығы үшін Жантасты мытып алғым келіп бір тұрдым да, әуелі жолдама жайын тиянақтамақшы болдым.

– Оны саған кім берді?

– Кім беруші еді. Майқанова апай берді. Бірақ сен жоқсың тізімде.

«Неге жоқпын?» Жантастан Майқанованың қайда екенін сұрап едім, мектепте деді.

Бұдан былай біреуді келемеждеп сөйлеудің қандай екенін білуі үшін Жантасты мұрынға сырт еткізіп бірді шерттім де, жүгіре жөнелдім. Сол бойда екпіндеген қалпыммен мұғалімдер бөлмесіне алқынып кіріп бардым. Майқанова бірдеме жазып, жалғыз отыр екен, маған басын көтеріп алып, таңырқаған кейіппен қарады:

– Не болды? Не болды, Қадыров?

– Лагерьге жолдама беріңізші маған.

– Саған бұл жолы жолдама берілмейді. Екінші кезекте барасың?

– Неге?

– Неге болушы еді: барлық оқушыға бірден жетіспейді. Ал, екіншіден, ең әуелі біз лагерьге үлгілі, тәртіпті оқушыларды жібереміз.

– Жантас немене... менен артық болғаны ма?

Майқанова екі бүйірінен біреу қысып қалғандай еңсесін кілт көтеріп алды:

– Сен немене? Мені тергегелі тұрсың ба?

Майқанованың көкшіл көзі шатынай бастады. Оның бір ашуланса шыпылдап, жуық арада толас бермейтінін білем.

– Бермесеніз, қойыңыз, – дедім де, жалт бұрылып, есікті бар күшіммен тарс жауып, жөнеле бердім. Осындай әділетсіздікке қаның қалай ғана қайнамайды. Жантас, біреуді біреуге атыстырып, от тастап жүретін қу, сабақ үстінде сыбырлап-сыпсындағыш; өзі тақтаға шыққанда көрінгенге құлақ түргіш Жантас үлгілі оқушы болғаны да, мен үлгісіз болғаным. Менің сабақ үлгеруім одан көш ілгері екені, екпінділігім ешқандай есеп емес.

Соңымнан ілесе шықты Майқанова :

– Қадыров! Бері кел.

Мен бұрылып та қарамадым.

– Қадыров!

Есіктен жүгіріп шығып кеттім.

Турникке сүйеніп, жылмия қарап Жантас тұр. Зығырданым одан бетер қайнап кетті.

– Немене, жолдама алдың ба? – деп, сиқырланып, жолымды тосқауылдай қалыпты.

– Алдым, – дедім.

– Кәне, көрсетші?

Сарт еткізіп танаудан тағы бірді шерттім.

– Міне.

Түстен кейін төсегімде демалып жатып, ойға қалдым. Бағана Майқановаға істегенім тұрпайылық болды-ау деймін. Әрине, Жантасқа жолдама беріп, маған бермеген оныкі де әділдік емес. Бізамды осы келтірді. Дегенмен Майқанова – мұғалім, сынып жетекшісі. Жә, қазір оқу кезі емес қой. Ол маған не істей алады? Үш айға дейін кім бар, кім жоқ. Мүмкін, жаңа оқу жылында біздің сынып жетекшіміз басқа біреу болар. Онда мен Майқанованың шеніне де жолай қоймаспын...

Біздің кикілжініміз күзде ол осында мұғалім болып келген бетте-ақ басталды. Былай болды. Жаңа оқулықтар, дәптерлер сатып жатыр дегенді естідім де, әжемнен ақша ала салып, самғап дүкенге келдім. Рас, сатып жатыр екен. Бірақ адам деген лық толы. Кезектің соңы далаға шығып кетіпті.

Қайтсем екен деп біраз ойлап тұрдым да, тәуекел деп, ішке кезексіз кірмекші болдым. Өйткені соңындағыларға жетпей қалатын азабы да болушы еді. Сонан соң көрінгеннің оқулығына мінгесіп, жалынасың да жүресің, бұл – күн емес. Өзге ештеңең болмаса да, әуелі оқулықтарың сай болсын. Мен былай деп мақалдаған болар едім: «Оқулығы сай бала – көңілі жай бала».

Сығылысып есіктен енді кіре берсем, бойы менің бойымдай ғана тықылдаған бейтаныс көк көз келіншек алдымды тосқауылдап жібермейді.

Қайда кимелеп барасың? Кезекке тұр, – дейді.

Осы арада тілі құрғыр өтірікті менің еркімнен тыс айтып салды:

Мен оқулық емес, қант аламын, – дедім. Өйткені дүкеннің арғы азық-түлік сататын бөліміне қарай адамдар еркін өтіп жатыр.

Көк көз келіншек мені жіберді. Мен сыр бермейін деген оймен әуелі қант сататын жаққа өтіп кеттім. Бірақ қанттың қазір маған түкке керегі жоқ. Маған қажеті – бесінші сыныптың оқулықтары. Дүкен сөресін жағалап,

адамдардың арасымен ептеп, кітап сатып жатқан жаққа қарай сырғи бастадым. Енді бір ұмтылғанда жетіп те қалатын едім. Кенет әлгі көк көз келіншек желкемнен бүріп ұстап:

Сен адасып барасың. Қант ана жақта сатылады, – дейді.

Сіздің не шаруаңыз бар, қоя беріңіз, – деп жұлқынып қалдым да, дүкен сөресіне бір-ақ барып жеттім.

Көк көз келіншек сатушыға дауыстап жатыр.

Анау сұр кепкалы балаға бермеңіз. Ол кезексіз кіріп кетті.

Ол бұл сөзді айтып үлгергенше Қожекең сұр кепканы қойнына сүңгітіп жіберіп, тақыр бас қара бала болып шыға келді. Балалар ананы-мынаны сұрап, азан-қазан болып жатқанда мен ләм деместен сақ еткізіп, ақшаны сатушының қолына ұстата салдым. Сөйтіп қажетті оқулық-дәптерлерімді бір құшақ етіп алып, шыға бердім.

Есік алдында көк көз келіншек иығымнан қатты ұстап:

Ой, ұятсыз! Қай сыныпта оқисың? – деп бір жұлқыш қалды.

Мен оған жөнімді айтып жатырмын.

Бірнеше күн өткеннен кейін оқу жылы басталды. Мәссаған, керек болса, энеугі маған дүкенде жекіретін көк көз келіншек тыпың-тыпың етіп, қағаздарын қолтықтап, біздің сыныпқа кіріп келе жатыр. Қожекеңнің сол мезет қандай күйге түскенін көрсеңіз. Бірақ бойымды тез жиып ала қойдым да, сыр бермеуге тырыстым. Мүмкін, ол мені танымас деп ойлады.

Жаңа оқытушы бізді оқу жылының басталуымен құттықтады, өзін таныстырды: «Сәбира Майқанова. Мен сендерге қазақ, тілінен сабақ беремін және класс жетекшілерің боламын» деді.

Соңғы сөз Қожекеңді тағы бір сілкіп алды. «Ал, бәлем, сақтана бер» дегендей болдым өзіме-өзім.

Майқанова тізім бойынша бір-бірлеп оқушылармен таныса бастады. Кезек маған келді.

Қадыров.

Мен.

Майқанова тесірейе қарап тұрып қалды.

– Біз екеуміз таныс шығармыз деймін? Мен еріксіз жымыып күлдім.

Мүмкін.

Мен сенімен әлі сөйлесемін дегендей Майқанова:

Отыр, – деді зілді дауыспен.

Міне, осыдан кейін Майқанова маған қымс етсе, қаһарын тігіп тұратын болды. Қанша рет қыс бойы директордың алдына сүйреп алып барды. Ақыры, жыл аяғында тәртібіме де «төрттік» баға қойып отыр.

Осының бәрі мені, әрине, ашуландырады...

Он жетінші тарау

Бір сәтті кез

Кешегі күні бойғы балық аулаудан кейін тұяқ серіппей қатып ұйықтап қалыппын. Әжем жұлқылап оятты.

Қожа, Қожатай, әкем-ау, сен бүгін сабағыңа бармаушы ма едің?

Көзімді ашып алып, қабырға сағатқа қарасам, сегізге он бес-ақ минут қалған екен. Атып түрегеліп, тез киіндім де, беті-колымды шайып жіберіп, бір кесе айранды тікемнен тік тұған күйде қотара салдым. Кеше титықтап келіп, сабақ қарауға мұршам болмап еді. Бүгінгі болатын пәндерді сумкаға асығыс салып алдым да, мектепке жүгірдім.

Қоңырау соғылып кетіпті. Бірінші сабақ орыс тілі болатын. Анфиса Михайловна сыныпқа кіріп барады екен, тасырлатып жүгіріп келе жатқан мені көріп, тоқтай қалды. Мұғалімдердің ішінде бұл өзі – алтын адам. Былтыр біздің мектепке педучилищені бітіріп келген. Жазда барып институтқа сырттай оқуға түсіпті.

Қадыров, немене, ұйықтап қалғансың ба? Тоқта, галстугіңді түзе!

Омырауымды сипалап таппаған галстугім, сөйтсем, иығыма шығып кеткен екен. Бұрып әкеп, орнына қойдым да, зып беріп сыныпқа кірдім. Балалар дүр етіп түрегелді. Маған емес, әрине, артымда келе жатқан оқытушыға құрмет көрсеткендері ғой. Бірақ мен оны басқаша қабылдадым. Бір секундқа кідіріп, мұрнымды көкке шүйіріп, маңғаздана қалдым да, қолымды кеудеме қойып, тәжім еттім. Мұным балалардың құрметіне сыпайыгершілікпен қайтарылған жауап болды да шықты. Балалар да күліп жіберді. Анфиса Михайловнаның қас-қабағын аңдамаққа, артыма жалт бұрылып қарап едім, оның да күлімсіреген жүзін көрдім. «Әй, Қадыров, шығармайтының жоқ-ау» дегендей Анфиса Михайловна жымыып, басын шайқап қойды.

Адам жанын ол керемет түсінеді!..

Мақтанғаным емес, сыныптағы орыс тілін тәуір біледі дейтін оқушының бірі менмін. Өткен жылдың барлық тоқсанында да бұл пәннен ауызша, жазбаша ылғи «бес-тік» бағалар алдым. Анфиса Михайловнаның мені тәуір көретіндігіне, мүмкін, бұл да себеп шығар.

Жаңа сабақты түсіндіріп болғаннан кейін, ол:

Ал, балалар, Пушкиннің «Қысқы кешін» жаттап келдіңдер ғой? - деді.

Жаттап келдік.

Тәтей, мен айтайыншы!

Мен айтам!

Анфиса Михайловна, менен сұраңыз, – деген дауыстар бірін-бірі баса-көктеп, жамырап кетті.

Сендер дәл осы сәттегі Қожекеңнің халін білсеңдер етті. Менің кеше сабақ қарауға мұршам болды ма? Үйге ел орынға отыра келіп жеттік...

«Қысқы кешті» жаттап келмек түгіл мен ондай тапсырма берілгенін ұмытып та кеткен екем. Есіме мұғалім айтқанда ғана түсіп, бүйірімнің түп жағы қып ете қалды. «Масқара! Сұрай қалса, масқара болдым-ау!»

Анфиса Михайловна тақтаға шақырып сұрай бастады. Әуелі: «Балабекова» деп Жанарды атады. Жанар сабаққа дайындалмай келуші ме еді:

*Буря мглою небо кроет.
Вихри снежные крутя, –*

деп бастады да сыдыртып, тоқталмай айтып шықты.

Жарайсың, Балабекова, отыр!

«Жарайсыңды» Жанарға ішімнен мен де айтып жатырмын. «Япыр-ай, енді мені шақырып қалмаса игі еді. Жазған басым кеше осы өлеңді бір жапырақ қағазға көшіріп, балыққа ала кетсем ғой, ерігіп демалып отырғанда, теп-тез жаттап алам».

Тұрсынбаев, – деді мұғалім.

Менің желкемнен қылқиып, арт жағымда отыратын Жантас орнынан түрегелді.

Буря мглою...

Тақтаға шығып айт.

Бәрібір емес пе?

Ох, сұмпайы Жантас! Сұмпайысын қарай гөр. Партаның астына кітап ашып қойып, бір көзі мұғалімде болса, бір көзімен соны сығалап тұрмақшы ғой. Өйтіп көрген күнім құрысын да! Жантастың пасық қулығына жем бола қоятын адам Анфиса Михайловна емес.

Тәртіп жұрттың бәріне бірдей. Тақтаға шығып айт, – деп ол дегенінен қайтпады.

Жантас мұрнын ұқалап, тырп-тырп басып, тақтаға шықты.

Ал енді айт.

Буря мглою... – Жантас осыны айтты да, жым болды.

Дальше?

Мұғалім, мен жаттамай келіп едім...

Анфиса Михайловна Жантасқа біраз қарап тұрды да: Мүмкін, орныңа барып айтатын шығарсың? – деді. Біз ду күліп жібердік.

Отыр, Тұрсынбаев. Осымен, міне, екінші рет «екілік» баға алып отырсың. Үйге берілген тапсырманы орындамай келгеніңмен қоймай, қулыққа басып, мұғалімді алдамақ боласың. Бұның жаман. Білсең, білемін деп, білмесең, білмеймін деп, шыныңды айт!

Сол керек залым Жантас. Кірмегенің қара жер, сауап болды. Біреуді атыстырып, зымияндық ойлағанша, сабақ оқысаң болмас па еді.

Бір ойым осылайша Жантасты табалап, жетісіп жатса, екінші ойым төбемнен тас құлауын күткендей үрейлі халде. «Қазір тақтаға сені шақырса, қайтесің? Сен не деп сылтау айтасың? Сұлтан екеуміз балық аулап, қарақшылық өмірдің қамын жасаумен болдық демекшімісің?»

Жақанов, – деді мұғалім.

Тағы бір қатерден қалғандай «уһ» деп демімді шығардым. Менің байқауымша, әр мұғалімнің сабақ сұрау тәсілі әр түрлі. Мәселен, Майқанова тізімнің басынан төмен қарай қуалап сұрайды. Онысы біз үшін рақат! Өзіңе дейін неше оқушы қалғанын, сенен қашан сұрауы мүмкін екенін біліп отырасың.

Ал Анфиса Михайловна өйтпейді. Алфавитті қумай, тәртіп сақтамай сұрайды. Қазір тізімнің басындағы біреуді атаса, одан соң соңғы жағынан біреуді атайды. Бүгін сұраған адамнан ертең тағы да сұрауы мүмкін. Қысқасы, ол кімнен сұрағысы келсе, содан сұрайды.

Менің ендігі бар үміт артқаным қоңырау үні болды. Шіркін-ай, сол сыңғырлап қоя берсе, жаным қалар еді-ау!.. Келесі жолы «Қысқы кешті» қатырып жаттап келіп, бірінші болып айтар едім. Әне, мұғалімдер бөлмесінің есігі ашылғандай болды. Дәу де болса, бұл шыққан кезекші әйел. Жұдырықтай ғана сүйкімді сары жез қоңырау соның қолында. Қазір сыңғырлап қоя береді.

Жоқ, бұл шыққан кезекші емес көрінеді. Басқа біреу болды. Япыр-ай, қырық бес минут уақыт ендігі өтсе керек еді ғой. Бұл мұнша неғып созылып кетті. Әлде кезекші әйел тысқа шығып кетіп, біреумен сөйлесіп тұрып қалды ма. Өне қоңырау... Жоқ, бұл арба екен өтіп бара жатқан.

Жақанов та зулатып айтып шықты. Бұның бәрі бүгін тез айтқыш болып кеткен екен. Мұғалім еңкейіп, оған баға қойып жатыр. Жаным қылпылдап тырнағымның ұшына келді. «Енді кімді шақырар екен?»

Қадыров...

Төбемнен шатыр етіп, жай түскендей болды. Не істерімді білмеген меңіреу халде орнымнан сүйретіліп турегеле бердім. Маңдайымнан бұрқ етіп, суық терім шығып кетті. Ох, шіркін-ай! Адам өмірінде сипаттап айтуға тілің жетпейтін неше алуан бақытты минуттар бола береді-ау. Соның бірін дәл осы сәтте бастан кештім. Мен ләм деп үлгергенімше, дәлізден қоңырау үні сыңғырлап қоя берген. «Уһ!»

Жарайды, отыр Қадыров. Сенен басқа жолы сұраймын, – деді Анфиса Михайловна.

Буын-буынымнан әл кетіп, орныма сылқ ете қалдым...

Жиырма үшінші тарау

Ағаттықтың азабы

– Келесі сабақта қайсың бақа ұстап әкелесіңдер? – деп сұрады зоология пәнінің мұғалімі Оспанов.

– Мен әкелем, – дедім.

– Қадыров, сен әкелесің. ұмытып кетпе бірақ.

– Ағай, неше бақа әкелейін?

– Бір...екеу әкелсең жетеді.

Мен бір, екеудің орнына тіс порошогынан босаған қаңылтыр қобдишаға толтырып, бес бақа әкелдім. Оның біреуі ғана үлкендеу еді де, басқалары кішкентай ұсақ бақалар болатын.

Бірінші сабақ қазақ тілі. Сыныпқа Майқанова кірді де, сынып журналы мен сумкасын менің алдыма стол үстіне қалдырып өзі тысқа шығып кетті. Қоңырау әлі бола қоймаған. Сол кезде сап етіп, басыма бір қызық ой келе қалды. Кішкентай бақаның бірін Майқанованың сумкасына сүңгіттім де жібердім. Не болар екен?

Қоңырау соғылды, сабақ басталды. Тізім шақырып болғаннан кейін, Майқанова сумкасын ашып, қол орамалын суырып алды. Сол кезде кішкентай қара сұр бақа қол орамалмен қоса секіріп шығып, секемшіл мұғалімнің қолының дәл үстіне қонбасы бар ма. Майқанованың шаңқ еткен даусы бір-ақ шығып үлгерді. Өңі құп-қу болып, сылқ етіп құлап бара жатыр...

Майқанова содан сабаққа екі күн бойына келмеді. Шошынып ауырып қалыпты. Жұмысқа бүгін ғана шығып отыр. Бүкіл мектепті даңғаза қылған бақа оқиғасының мән-жайы, міне осындай.

...Көз байланып кетті. Жоңышқаның төбесінде дөңбекшіп әлі жатырмын. Не істеймін? Қалай көрінемін мамама...

Әр нәрсенің шегі бар, мен қашанғы жата берейін. Тәуекел деп, үйге кірмекші болдым. Қораның арт жағынан жерге түсіп, үстімнің шөбін қағып, бойымды тәртіпке келтіріп алдым. Жүрегім лүп-лүп етіп, алқымыма тығылады.

Есікті аша бергенімде, тынысым мүлде бітіп, жүрегімнің соғуы тоқтап қалғандай болды. Сол кездегі келбетім көлденең көзге тірі аруақ тәрізді қыбырлаған бірдеңеге ұқсар деймін, ауыз үйден әжем ұшырасып:

Сен қайда қаңғып жүрсің? Шешең келді,– деп төргі үйді нұсқады. Сонан соң құлағыма сыбырлап:– Байқа, шешең саған ашулы,– деді.

Төр үйге кірдім. Мамам киімшең күйі өз төсегінде бір уыс болып, әрі қарап, бүк түсіп жатыр.

– Мама.

Мамам жауап қатпады. Мен жақындай түсіп, оның уысында көзіне басып алған қол орамалы бар екенін көрдім. Жүрегімді біреу ұстарамен тіліп жібергендей болды.

– Мама, сен жылап жатырмысың?

Мамам басын жайлап көтерді де, маған қарай бұрылды. Жақсы шыланған қоңыр көздері бір түрлі бөтен, суық.

– Иә, жылап жатырмын, – деді ол. Даусы қарлығып, бітіп шықты. – Қайтейін жыламай... Қу жалғыз, сенен-ақ өлетін болдым ғой. Осы сен не боп барасың күннен – күнге. Бұл не сұмдық? Жүрген жеріңе шөп шықпағыр боп барасың ғой. Ұялмайсың ба, бір мезгіл елден-жұрттан. Қу жалғыз-ау, айтшы, не болды мұнша саған бұзылып? Өлтірдің ғой мына сорлы анаңды. Ел бетіне қарағысыз қылдың ғой. Қайтем сені? Қайтем?! Неге тыныш жүрмейсің. Осы саған не жетпейді?

– Маматай, қойшы! Ендігәрі...

Маматай менің жалбарына созған қолымды қағып жіберді:

– Жолама! Мамам деуші болма мені. Құдайдың сендей бала беріп, азапқа сап қойғанынан да, қу бас тастағаны артық еді ғой.

– Қойшы, маматай...Ең соңғы рет кешірші! Ант етемін!...

Мамамның тізесін құшақтай жығылған қалпым еңіреп жылап жібердім.

«Түбі адам болатын бала»

Жұмыр жер күндегі дағдысы бойынша тынбастан зырлап, кіндігін және бір айналып шықты. Тарих тағы бір тәулікке ұзарды. Осы бір тәуліктің, яғни жиырма төрт сағаттың ішінде мынау ығы-жығы күнәһар дүниеде кімнің басынан не көшіп үлгермеді дейсің. Қанша адам өмірге жаңадан келіп қосылды, қанша адам оларға орын босатып, о дүниедегі мәңгілік мекендеріне сапар шекті. Осы бір тәуліктің ішінде қаншама бақытты кеудеде қуаныштың оты маздап жанбады, қатал тағдыр қаншама басы жұмыр пендесін қайғының кара суығында бүрсеңдетпеді. Осы соңғы топқа мен де қосыламын.

Мен өзімнің он үш жыл өмірімнің ішіндегі ең бір қатыгез күнді бастан кештім.

Тыста қараңғы, ауыл үсті тыныштық. Ақымақ иттер ғана әр жерден әуп-әуп үріп басылады. Көшенің басынан бір ит шәу ете қалса, соңынан оған басқа бір ит үн қосады...

Мамам алдында біреу шылым шегіп тұр. Мен оны көкшіл аспан айнасындағы келбетінен анадайдан таныдым – Ахметов. Галифе шалбар киген жіңішке аяқтары сидиып, шашы қақ жарыла желбіреп, қаздиып тұр. Сізді күтіп отырмыз деп, мамамды қолтықтап дереу ішке әкетті. Маған өзіміз шақырамыз, осы арада күте тұр деді.

Мен сол арадағы тақтай орындықта тосып отырдым.

Осы кезде үй пұшпағынан біреудің келе жатқан тысыры естілді. Тырп-тырп басқан аяқ дыбысына тық-тық қадалған таяқ үні қабаттасты. Көп ұзамай аяқ пен таяқтың қожасы да көрінді. Мектеп күзетшісі – Сәйбек қарт. Сәйбек кілт тоқтай қалып, шекарадағы сақшыдай қатал үн қатты:

– Бұл кім?

– Мен ғой, ата. Мен Қожамын.
– Мұнда неғып отырсың?
– Педсоветке келдім.
– Онда сенің не шаруаң бар?
– Мен жөнінде мәселе қарап жатыр.
– Мәселе. Қандай мәселе? Сені мұғалім етеміз дей ме?

– Директор етеміз дейді.
– Онда тіпті жақсы. Жалақың көп болады. – Сәйбек менің қасыма келіп отырды. – Әй, Қожа. Сенің әкең марқұм азамат еді ғой... Бірақ оған тартпағансың.

Мен сенің әкеңе қарыздыгер адаммын. Менің мойнымда оның тиын емес, теңге емес, бақандай бір қарасы жүр. Қалай дейсің ғой. Міне, былай, алғаш колхоздасқан жылдың күзінде мен, – оның келіскен бір жорға күрең аты бар еді, ол кезде жұрттың көбі қара жаяу – соны диірменге мініп барып, сазға батырып өлтіріп қойдым. Суып, қаңсып тұрған атты суармай отқа қоям деп, өзімнен болды. Аяғы шідерлеулі еді. Су ішем деп барып, опшаға түсіп кетіпті.

Ертеңгісінде қарасам, суға сүңгіген үйректтей арт жағы ғана көрініп, тоңқайып жатыр. Он шақты жігіт жабылып, арқан сап әрең суырып алдық. Міне, басқа біреу болса соны қыңқ еткізбестен төлетіп алар еді ғой. Ал Қадыр марқұмның кеңпейілдігі соншалық, сіз қас қып өлтірген жоқсыз ғой, ажалы солай тура келген шығар деді. – Сәйбек осыны айтты да сәл ойланып барып: – Ал, сен... сен ғана емес-ау, қазіргі осы оқып жүрген балалар, көбің ақымақсың, – деді. – Неге дейсің ғой. Ақымақ емей немене, тәртіпті жүр, оқуыңды жақсы оқы, адам бол десе, сендер соның бәрін керісінше істейсіңдер.

Осы кезде іштен Оспанов шығып:

– Қадыров, қайдасың? – деп дауыстады.

Директор кабинетіне осы мектепте бір оқушы ең көп бас сұқса, сол мен болармын деймін. Майқанова талай сүйреп әкеп, ендігәрі қой аузынан шөп алмай жүруге талай рет уәдемді берген үйреншікті орын ғой. Бірақ бұл жолы мен мұнда шын мәнінде күйзеліп, тебіреніп кірдім де, босағадағы суық голлен пешіне сүйеніп тұрып қалдым. Тәрде сарғыш шашы қақ айырыла желбіреп Ахметов отыр. Түсі өрт сөндіргендей, қасының арасынан қатарынан тіке тартып түскен екі сызық әдеттегіден терең де қалың.

– Берірек кел, – деді ол қолындағы автоқаламымен бөлменің ортасынан нұсқап. Алдыма қақпан құрулы тұрғандай жыбырлап бір-екі аттадым. Екі жақ қабырғада тізіліп отырған мұғалімдердің барлық көзі жан-жағымнан найзадай түйреп қадалып барады. Әсіресе оң жақта директорға таман отырған Майқанованың сұсы қатал да сұрапыл көрініп кетті.

– Қадыров, сені біз мұнда не үшін шақырып отырмыз, білесің бе? – деді Ахметов.

– Білемін, – дедім.

– Не үшін шақырып отырмыз?

– Тәртіпсіздігім үшін шақырып отырсыздар.

Екі-үш жерден мырс етіп күлген үндер естілді.

– Сені мектеп өмірі тойдырды ма? Бұдан былай оқығың келмей ме? – деп сұрады Ахметов.

– Жоқ, оқығым келеді.

– Ендеше неге қоймайсың тәртіпсіздікті?

– Қоямын енді... кешіріңіздер!...

– Бұл нешінші... Жүзінші рет уәде беруің бе? – деп кейіп кетті Майқанова.

– Бұдан былай ешқашан да тәртіп бұзбаймын...

Менің қазіргі талқыға салып отырған тәртіпсіздік қылықтарымның қай-қайсысының да себебі бар еді. Бақаны мен сумкаға Майқанова талып, жығылып қалсын

деп, оның соншалық шошымал адам екенін біліп салған жоқпын. Салғым келді – салдым. Осындай бір ақымақтық кейде ақылға мұрша бермей дедектетіп әкететіні бар. Істеп алып, әмәнда соңынан бармағыңды тістейсің.

Осының бәрі осылай бола тұрса да, мен өзімді ақтап, бір ауыз сөз айтпадым. Ақталудың тіпті қисыны бар ма? Бәрін мойындадым. Бір айтқаным: «Кешіріңіздер! Соңғы рет тағы бір кешірім жасап, сынап көріңіздер. Бұдан былай қарай тәртіпсіздік істейтін болсам, қандай жаза қолдансаңыздар ризамын!»

– Жоқ, Қадыров түзелмейді. Ол уәдесін бізге талай берген. Қадыровты оқудан шығару керек, – деді Майқанова.

Маңдайдан буым бұрқырап есік алдына шықтым. Сәйбек көрінбейді. Омырауымды ағытып, желпініп, ойланып тұрмын.

«Не деп шешер екен? Мектептен шынымен-ақ шығара ма?»

Қайта барып, есіктегі кілттің орнына құлағымды тосып, мұғалімдердің не айтып жатқанын тыңдағым келеді. Әрине, Майқанова мені құрту, оқудан шығару жағында болар. Ал басқа мұғалімдер не айтады? Анфиса Михайловна, Оспанов, Дәуірбаев... бұлар мені жақсы көретін мұғалімдер емес пе? Ахметовтың өзі де осыдан он шақты күн бұрын ғана аудандық оқу бөлімінен келген инспекторға мені:

«Мынау біздің мектептің ақыны, болашақ Сәбит Мұқановымыз» деп дәріптемеді ме? Сөйте тұрып, мені оқудан қалайша шығарады?

Есікке барып тыңдағаным жарамас, мұғалімдердің біреуі шыға келуі мүмкін ғой деген оймен үйді айналып, педсовет өтіп жатқан бөлменің терезесіне келдім. Үйдің бұл ойпаң тұсы, фундаменти биік. Терезеге бойым түгіл, ұсынсам қолым әзер жетеді.

Форточка ғана ашық тұр, не сөйленіп жатқаны күм-бірлеп жөнді естілмейді.

Терезенің тұсында мектептің бағы бар. Осыдан бес-алты жыл бұрын өз қолымызбен отырғызылған кайың-теректер бұ күнде қолдың саласындай тізіліп, асқақтап тұр. Шарбақтың көп кетігінің бірінен зып беріп осы баққа кірдім де, бір теректің басына маймылша өрмелеп, шығып алдым. О, бұл арадан мұғалімдер үйінде не болып жатқаны сайрап көрінеді: эне, Ахметов сөйлеп тұр. Екі қолын кеңінен сермеп, ара-тұра жұдырығымен столды ұрып та қояды. Басын біресе оңға, біресе солға бұрып сөйлейді. Егер мен оның желкесінен қарап отырмасам, не айтып жатқанын мүмкін емеуінен түсінген болар едім...

Ахметов сөзін бітіріп отырды. Мамам түрегелді. Балажан байғұс анам, мен үшін отқа да, суға да түседі шырылдап. Оның қазіргі кейпі: айналайындар, баламды оқудан шығара көрмендер, тағы бір жолға кешірім жасаңдар деп, жалбарына сөйлеп тұрған тәрізді.

Мен мамамды ғажап аяймын. Ойпыр-ай, неге мұндай тынымсыз, сотанақ болып тудым! Темір секілді жер қозғалса да қозғалмайтын, маңқиып жайына жүретін момын болып неге тумадым?

Майқанова сөз алды. Оның не айтатыны маған былай да белгілі. «Қадыровты шығару керек мектептен! Мұндай баукеспе оңбағанға біздің тату ұжымымыздың арасында орын болмауға тиіс!» Отырғандардың бәрі күлді. Тісі жарқырап мамам да езу тартты. Неге күледі? Иығы селк-селк етіп, Анфиса Михайловна басқалардан өзгеше мәз. «Мысыққа – ойын, тышқанға – өлім» деген осы да.

Тағы да мамам тұрып, басын изеп, мақұлдап, бірдеңе айтты. «Шығарсандар, шығарындар мектептен! Кетсін қаңғып. Менің де жүйкемді жүн етіп, құртып бітті бұл оңбаған!»

Сөйлеушілердің не деп жатқанын мен өзімше осылай жорамалдаймын.

Педсовет аяқталды, жұрт тарай бастады. Мен ағаштан тезірек түсіп кетпекші болып едім, бір бәтеңкем екі бұтақтың арасына кептеліп қалып, шыға қойсайшы. Жұлқи тартып калғанымда, мәссаған, табаны дыр етіп, қақырап түсті...

Мұғалімдердің алды тысқа шығып та үлгерді. Дымымды ішіме бүгіп, теректің діңіне жабысып, қаттым да қалдым. Ахметов пен Майканова оқшауланып, бермен қарай бұрылды. Екеуі мен тұрған теректің түбінен өтіп бара жатыр.

Қадыров түбінде адам болатын бала, – деді Майканова.

Оты бар, – деп қостады Ахметов.

Екеуі былай ұзай беріп, мен жөнінде тағы бірденелерді сөйлесіп бара жатты, бірақ мен анықтап ести алмадым. Әлгі естігенімнің өзі қолқа-жүрегімді солк еткізгендей әсер қалдырды. Мен Майқанованы қас дұшпаным санап жүрсем, ол мені «түбінде адам болатын бала» деп, директорға мақтап бара жатқаны калай? Апайқын, тап осылай деді. Міне, жұмбақ...

Бәріне өзім айыптымын!

Астын-үстіне келтіріп дауыл сапырған көк теңіздің тепкісінде жалғыз қайықшы қаңғалақ ойнайды. Бірінбірі тықсырған арқырауық ақжал толқындар әлгіні бірде жаңқадай ұшырып, аспанға алып шығады да, бірде теңіздің шыңырау түбіне тастап келіп жібереді...

Мен өзім соңғы күндері бастан кешкен халімді көз алдыма осылай әкелемін. Дауыл сапырып өтті, жан қалды. Енді ес жиып ойлануыма, өзіме-өзім есеп беріп толғануыма болады!

Әрине, бәріне өзім айыптымын. Осының бәрі тәртіпсіздіктің, мінез-құлқымның нашарлығының кесепаты.

Әйтпесе ана Темір құсап өзімді-өзім үлгілі ұстап тек жүріп, тек тұрсам, мұндай жағдай болар ма еді? Жоқ, жетеді! Ақымақтықты енді доғаруым керек!

Бұл менің түзелемін деп, өзіме-өзім бірінші рет уәде беруім емес. Талай рет уәде бердім, шындап бердім. Бірақ қанша тыныш жүрейін деп тырыссам да, олай болмай шығады. Не ет қызуымен, не басқа бір себеппен тәртіпсіздік істеп қойғанымды өзім де байқамай қалам. Жоқ, енді олай болмауға тиіс.

Таңертең мамам жайлауға қайтпақшы болды. Атын әкеп ерттеп бердім. Ол менің басымнан сипап тұрып:

– Ал, Қожатай, ақылың бар баласың. Бәрін өзің түсінуің керек. Егер сен тағы бір шу шығаратын болсаң, онда маған өкпелеме... Әкеңнен қалған үй-мүлікке өзің ие бол, мен бұл үйден кетемін, – деді...

Мамамды құшақтай алдым:

– Жоқ, маматай, кетпеші, жаным мама! Ендігәрі тәртіпсіздік істесем, оңбай, көгермей кетейін... – Көңілім босап, көзіме жас қаймақшып келіп қалды.

Мамам қолын иығыма салды.

– Сен жақсы жүрсең, мен ешқайда да кетпеймін... Мен үшін сенің адам болғаныңнан артық ешқандай бақыт жоқ, – деді мамам.

Мамам жайлауға жүріп кетті. Мен мектепке келе жатырмын. Көңілім көтеріңкі, бойым сергек. «Мен үшін сенің адам болғаныңнан артық ешқандай да бақыт жоқ» деген сөзі құлағымнан кетер емес. «Сенші маған, маматай! Адам боламын. Мен енді кешегі Қожа емеспін, басқа Қожамын. Өзгерген Қожамын. Бүгін – менің жаңа өмірімнің бірінші күні».

Нұри кемпірдің үйінің алдында қара қаншық сүйек кеміріп жатыр. Оған байқатпай, жерден жұдырықтай тас жіберіп қалмақшымын. Кенет сап етіп бір ой келді басыма: «Япыр-ау, бұл ит маған не істеді? Мен оны неге

ұрамын? Сосын үйден иесі шықпай ма жүгіріп? Қарғап, тілдемей ме мені? Тәртіпсіздік деген міне осындайдан туады екен ғой».

Қолымдағы тасты былай лақтырып тастап, өзімді-өзім іштей сөгіп, жөніме кете бардым...

* * *

Кешкі астан кейін төр үйге кіріп, үстел шамды жақтым да, сырттан ештеңе көрінбестей етіп, терезе перделерін түсірдім. Бұрышта кісі бойы үлкен айна тұр. Үстелдімді соның дәл алдына жақын қойдым да, дүниені шулатып, сойқандап жүрген қылмыскер Қожамен бетпелі келіп отырдым.

– Қадыров Қожаның жеке бас құпия кеңесі ашық деп жариялаймын. Күн тәртібінде бір-ақ мәселе: тәртіпті, үлгілі оқушы болу үшін мен бұдан былай не істеуім керек?

Күн тәртібін хаттамаға мәнерлеп жаздым да, қылмыскердің жүзіне қарадым:

– Ал сөйле, батырым?! – Ол арсыз мұның бәрін қалжың деп ойлайтын болу керек, күледі маған қарап. Көзін бағжытып, ернін шығарып, аузын қисайтып, келекелейді өзімді. Оның бұл қылығына менің ызам келіп, ашуым қайнап кетті. Қабағымды қарс түйіп, Ахметовке еліктеп үстелді тарс еткізіп қойып қалдым:

– Түрегел!

Батырыңа жан керек екен, ұшып түрегелді.

– Отыр!

Қайта отырды.

– Неге шақырдың, Қожатай? – деп әжем кіріп келе жатыр.

– Сіз емес... Жайша. Мұнда құпия кеңес өтіп жатыр. Бөгет жасамаңыз.

– Кеңесі несі?

– Кеңес дегеннің не екенін түсінбейсіз бе? Жиналыс, жиналыс өтіп жатыр.

Әжем бір сәтке аңырып, үрке қарап қалды.

– Әкем-ау, мынау не айтады? Жиылысы несі? Үстелді айнаның алдына неге қойдың?

– Ту, жарықтық-ай! – деп кейідім мен. – Өзіңізге тиісті емес нәрседе не шаруаңыз бар. Мен құпия кеңес өткізіп жатырмын. Сізге қатысуға болмайды.

Әжем менің қасыма келді. Шарасы қызғылттанып, жасаураған қоңыр көздері өңменімен өтіп барады.

– Қожатай, шыбыным... Сен бисмилла деші. Бисмилла деші шыбыным... Түнде де ұйықтап жатып, жиылыс ашық, талқылаймын деп, бірденелерді айтып шығып едің, шошымалданып жүрсің ғой деймін. Бисмилла деші.

Ыза болғаным соншалық:

– Бисмилла! Бисмилла! Бисмилла! – деп нығырлап үш рет айттым.

– Болды ма? Жоқ, тағы айтайын ба?

– Шыбыным, жалғыздан-жалғыз отырып та жиналыс өткізе ме екен? Түн болса, сарылып көп оқисың. Осы сенің ұйқың қанбай жүр ғой деймін?

Мен орнымнан ұшып түрегелдім.

– Айналайын әжетай, барыңызшы! Бөгет жасамаңызшы! – Тартыншақтағанына болмай әжемді шығарып жібердім де, есікті іліп алдым.

Құпия кеңесі бір сағаттай уақытқа созылды. Ақыры төмендегідей тұжырымға келіп, бір ауыздан қаулы қабылданды.

Қаулы. Қадыров Қожаның жеке бас тәртібіне байланысты мәселені талқылай кеп, құпия кеңес мынадай қаулы алады:

Бірінші. Тәртіпсіздік кісіні жексұрын көрсетеді екен. Оған көзім жетті. Әрі бұл адамның келешегі үшін зиян.

Сондықтан қалай еткенде де тәртіпті болуым керек. Ол үшін:

а) Бұдан былай ешкімге тиіспей жайыма жүремін. Досым болсын, қасым болсын, бейбіт қатар өмір сүруге тырысамын.

Ескерту. Егер тиісуші мен болмай, басқа болса, оған: «Аулақ жүр. Жақсылық көрмейсің» деген тәрізді ескертпелер жасауым керек. Онда да тындамай баса-көктеп келе жатса, мұндай жағдайда, қажет деп тапсам, қол да жұмсау арқылы қорғануға еріктімін деп санаймын.

ә) Осыдан былай ешқандай тәртіпсіз, тұрпайы сөзді аузыма алмаймын. Үлкенді аға, кішіні іні деп тұрам.

Екінші. Әрбір тәртіпсіздік қылығым үшін дер кезінде аяусыз жазаланып тұруым тиіс. Жазаның түрі төмендегіше болады:

а) Егер біреуге өзім тиісіп шатассам. ол күні мезгіл ас ішпеймін.

ә) Біреуді жазықсыз тілдейтін болсам, кезекті демалысымда ешқандай қия басып шықпаймын, үйде отырамын. Яғни өзімді-өзім үйге қамаймын деген сөз.

б) Сабақ үстінде тыныш отырмағандықтан мұғалімнен ескерту еститін болсам, ол жолғы үзілісте тысқа шықпай, орнымда отырамын.

в) Егер біреу-міреудің лақ-қозысы, тауық, қазы, иті біздің үйдің маңына жолап кетсе, аямай таспен ұрып қуалайтын жыным бар. Алмастың қызыл қоразын сөйтіп өлтіріп қойдым. Бұным да жарамайды, жай айдап жіберуіме де болушы еді ғой. Ендігәрі бұндай қылықтарым қайталанса, екі рет жүгіріп барып келем.

Үшінші. Сұлтанмен жолдастық қарым-қатынасым бұдан былай үзіледі. Ол екеуміздің сертіміз бүгіннен бастап күшін жояды. О дүниедегі қызыл ошақ жайына келетін болсақ,.. мені дозақ оты да сескендіре алмайды.

Төртінші. Сабақты жақсы оқу – үлгілі оқушының бірінші белгісі. Мен осы тоқсанның ішінде қалай өткенде де озат оқушылардың қатарына қосылуым керек. Ол үшін:

а) Сабақтан бір сағат та себебсіз қалмаймын.

ә) Үйге берілген тапсырманы мезгілінде орындап отырамын.

Бесінші. Жоғарыда қабылданған міндеттемелердің мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз ету үшін күн сайын ұйықтар алдында өзіме-өзім есеп беріп, жақсы-жаман қылықтарымды осы дәптерге жазып отырамын.

Осы айтылғандарды жүзеге асыру – мен үшін ұлы сын. Егер осы сыннан өте алмайтын болсам, онда маған бұдан былай оқу оқып қажеті жоқ. Анам байғұсқа күйігімді тартқыза бермей, адам болатын басқа бір жолды іздеп жоғалуым керек.

Қаулы бір ауыздан қабылданды.

Осы кезде ауыз үйден тысырлаған аяқ дыбысы, біреулердің сөздері естілді. Есікті тартқылап қаға бастады.

– Қожатай, аша ғой, шыбыным!...

Түрегеліп барып есікті аштым. Әжем мен Әубәкір шал тұр. Көзқарастары бір түрлі үрейлі, жұмбақ.

– Салаумәләкем, қария!

– Сәламат бол, балам! Сен, немене, жападан-жалғыз есікті іліп алып отырғаның?

– Жайша.. сабақ оқып отырғаным ғой.

– Қожатай, мына атаңа тамырыңды ұстатшы, шыбыным, – дейді әжем.

Шошып қалдым.

– Неге? Не бопты?

– Түнде ұйқысырап, сөйлеп шығып едің, кім біледі..

Мына атаң ұстап көрсің тамырыңды. Өзің де бір түрлі балбырап тұрған тәріздісің. – Мен еріксіз күліп жібердім.

– Әй, әжем, қараңғы әжем, мені ауру ғой деп тұрмысыз? Ауру түгіл дәнемем де жоқ. Сап-саумын.

– Әжемнің әжімді маңдайынан шөп өткізіп бір сүйдім де, жүгіріп тысқа шығып кеттім. Шіркін, бүгінгі кеш қандай әсем еді! Ай жарық. Аспанның түп-тұнық көк жібек шатыры бар жиһазын тағынып мөлдіреп тұр, клуб жақтан гармонь үні, балалардың шуылдап ойнаған дауыстары естіледі. Бойымда керемет бір жігер оты лапылдап, солай қарай бет алдым. Ай нұрынан орнаған күміс көпір белдеулеп бет алдымда ауылдың дәл іргесінде өзен жатыр жарқырап. Мөп-мөлдір мына ғажап дүние! «Ұш! Самға!» деп, қолтығымнан қанат бітіретін, арман нысанасына қарай алып ұшатын тәрізді. Лаула! Лаула жігер оты! Самға қиял құсы! Асығатыным да, аңсайтыным да ертеңгі болашағым...

1. Өздеріңе қандай есімдер ұнайды? Ат қою туралы қандай озық дәстүр білесің?
2. Майқанова жайында Қожада теріс пікірдің қалыптасуына не себеб болды?
3. Оқулық сатып алудағы Қожаның ісі дұрыс па, оның орнында өздерің болсаңдар қайтер едіңдер?
4. Қожаның лагерьге жолдама сұрауына кімнің ісі желеу болды, тілегін орындамағаны үшін оның сынып жетекшісін кінәлауы дұрыс па?
5. Сәйбек қарттың әңгімесі Қожаға қалай әсер етті, неліктен? Екеуінің тіліндегі зілсіз әзілді қалай түсінесіңдер?
6. Қожа Майқанованың «Түбінде адам болатын бала» деген сөзін естігендер неге таң қалады?
7. Қожа анасына соңғы рет қандай уәде берді, қайтсе тентектікті тежеуге болады екен?
8. Қожаның құпия кеңесін әжесі неге жорыды, одан нені аңғаруға болады?

1. Сабаққа дайындалмай келген Қожаның көңіл күйі мен дайындығы мықты болмаса да, өзін көрсеткісі келген мақтанқұмар Жантастың ісін салыстыра әңгімелендер.
2. Қожаның ісіне мұғалімдер наразылығын жазушы бірде күлкілі, бірде үкімдей қатаң, бірде ызалы, уытты сөздермен бергіндігін ескеріндер.
3. Қожаның «Осындай бір ақымақтық кейде ақылға мұрша бермей дедектетіп әкететіні бар. Істеп алып, әмәнда соңынан бармағынды тістейсің» деген сөзінің мәнін түсіндіріңдер.
4. Қожаның құпия кеңесі, онда Қожаның өзін-өзі сынауымен алынған міндеттемелерге көңіл аударыңдар.
5. Хикаятты тұтас оқып шығыңдар, Қожа мен Жантасқа мінездеме беріңдер.

Повесть туралы

Баяндау түрінде қара сөзбен жазылған оқиғалы көркем шығарманың түрін **повесть** (хикаят) деп атайды. Ол көлемі жағынан әңгімеден ұзақтау, романға жақындау болады. Бірақ романдағыдай қат-қабат шиеленіскен оқиғалар тізбегі бола бермейді. Мәселен, әңгімеде көбіне өмірдің бір мезеті, қысқа оқиғалар суреттелсе, романда аса күрделі әрі көлемді, бүкіл бір кезеңнің оқиғалары тұтастырыла суреттеледі.

Ал повестегі оқиғалар жинақы, сюжеттік желі негізінен бір арнада өрістейді, кейіпкерлер саны да аса көп болмайды. Оған Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесін оқи отырып, көз жеткізуге болады.

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ

(1931–1976)

Мақатаев Мұқағали (Мұқаметқали) Сүлейменұлы (1931–1976) – қазақтың әйгілі ақыны. Туған жері Алматы облысының Нарынқол ауданындағы Шалкөде ауылы, топырақ бұйырған жері – Алматы қаласы.

Балалық бал дәурені соғыс жылдарының ауырлық тауқыметімен тұспа-тұс келеді. Әкесі Сүлеймен соғыста қаза болып, анасы Нағиман Мұқағалидың өкшесін баса туған үш ұлды өзі асырап, жеткізген. Орта мектепті интернатта жатып бітірген Мұқағали еңбекке ерте араласып, ауылдық кеңестің хатшысы, жеті жылдық мектептің мұғалімі болады. Содан Нарынқол аудандық газетіне орналасып, қаламгерлікке ден қояды. Мұнан соң қазіргі «Егеменді Қазақстан», «Мәдениет және тұрмыс» (Қазіргі «Парасат»), «Жұлдыз» журналдарының редакциясында, Қазақстан жазушылар одағында қызмет атқарады.

Мұқағали Алматыдағы қазақ әдебиеті мен өнерінің қаймақтары шоғырланған ортада өткерген аз ғана жылдар ішінде өзіндік дара әнін, суреткерлік қайталанбас дарынын танытып, өнімді еңбектене біледі.

Оның «Армысыңдар достар», «Қарлығашым келдің бе?», «Мавр», «Аққулар ұйықтағанда», «Шуағым менің» атты жыр жинақтарын көзі тірісінде жариялап үлгереді.

Мұқағали поэзиясының қайнар көзі, шабыт тұғыры – туған елі, өскен жері, Отан тағдыры, замана тыны-

сы, замандастарының арман-аңсары. Осының Мұқағали жас дарынға тән қайталанбас шеберлікпен түсірді, таңдайынан төгілгендей поэтикалық мінсіз үйлесіммен, өр жүрекпен тіл табысар сыршыл да шыншыл сезіммен нағыз поэзияға ғана тән бейнелі образдармен бедерлеп, өлмес өнер деңгейінде туындатып отырған. Ол өз шығармалары арқылы қазақ поэзиясын жаңа биіктерге көтеріп, мазмұнын байытты. Мұқағали поэзиясы тек өнер үшін туындаған өнер деңгейіндегі ғана құбылыс емес. Оның өлмес өнері, қанатты поэзиясы қазақ халқының сезімін байытып, кісілігін биіктетіп, парасатын кемелдендіре түсті.

Туған жерге

Таныс өлке.
Таныс аймақ,
Таныс маң,
Анау жерде – құрбылармен алысқам,
Анау жерде – құрбы жанмен табысқам.
Алба-жұлба ақша бұлттар жарысқан,
Таулар әне, ұйықтап кеткен данышпан.
Жолдар анау, шұбатылып шаңы ұшқан,
Таныс өлке, таныс аймақ, таныс маң.

Шабындықтар,
Егістіктер,
Тоғайлар.
Төбелердің төбесінде – көк айдар .
Ақ сағыммен араласып, аулаққа
Сағым болып бара жатыр көп айлар.

Бір тынбайды шегірткенің шырылы,
Жел қозғаған ақ шилердің сыбыры.
Бәрі таныс – кісінеген құлыны,
Ін аузында шаңқылдаған суыры.

...Айналайын!
Ата мекен, ақ мекен!
Қандай қазақ іздеп сені тапты екен?!
Туған өлке тәтті екен ғой, тәтті екен.

1. Өлеңді мәнерлеп оқындар. Ақынның туған жерге деген сүйіспеншілігін суреттендер.
2. «Туған жерім», «Туған ауылым» тақырыптарының біріне шағын шығарма жазындар.
3. Өлеңді жаттап алындар.

Арман қуып...

Айтпашы,
Айтпасаң да білем, білем,
Білемін де күлемін, ренжимін,
Әзірге көзім де ашық, көңілім де ашық,
Жыланды ажыратам жылы өндіден.

Мүмкін, қақым бар шығар мақтануға,
Алайда, асып-тасып ақтарылма.
Кімдер болып, ал кімдер болмай жатыр,
Аумалы да төкпел шақта мына.

Бақытты бол, жұлдызың жанған шығар,
Кез емес қой, бірақ та арман тынар.
Бір арманның желіне мінгеніңмен,
Бір арманың бұлаңдап алдан шығар.

Адам, сірә, бақытын місе еткен бе,
Армандайық, армансыз кісі өткен бе.
Байламы жоқ бақытқа құлдық ұрмай,
Не жетсін арман қуып, іс еткенге.

Көңілімізді бақытпен алдандырып,
Арман қуып келеміз, арман қуып.
Арман барда, арманға тоқтау бар ма?
Жан бар ма екен арманға салған құрық?!

1. Ақынның өлең өрнектеріндегі асқақ арманын, шынайы сезімін түсініп оқындар.
2. Арман дегенде нені ұғасындар? Өзара диспут өткізіңдер.
3. «Менің арманым» тақарыбында шығарма жезындер.

Табиғат лирикасы

Табиғат лирикасы – лирика жанрының бір түрі, ақынның ішкі жан-дүниесі оның әр түрлі табиғат құбылыстарын сезінуі, бейнелеп суреттеуі арқылы танылатын өлең-жырлар. Табиғат лирикасының алғашқы белгі, нышандарын фольклорлық поэзиядан байқауға болады. Өйткені қашанда адамзат табиғатпен етене жақын. Сондықтан айнала қоршаған орта және оның түрлі жаратылыс сырлары адамның назарын өзіне аудармай қоймаған. Осындай жағдайда ақындар табиғатқа арнап лирикалық өлеңдер жазып отырған. Біреулер табиғаттың пейзаждық суреттерін жасаса, енді бір ақындар сол табиғат арқылы қоғамдық өмірді, адамның ішкі көңіл-күйін астастыра жырлаған.

ШЕРХАН МҰРТАЗА

(1932 жылы туған)

Шерхан Мұртаза 1932 жылы Жамбыл облысының Жуалы ауданында туған. Мәскеу университетін бітірген. Оның «Табылған теңіз», «Белгісіз солдаттың баласы», «Қырық бірінші жылғы келіншек» т.б. хикаяты оқушы қауымға кеңінен танымал. Жазушының «Қара маржан», көрнекті мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың өмір жолына арналған «Қызыл жебе» атты романдар циклы бар.

ТҰТҚЫН БАЛА

(«Қызыл жебе» романынан үзінді)

Баланың Алматы абақтысынан қашқанына жылға жақын уақыт болды. Бірақ миына сіңіп қалған дағдыдан әлі арыла алмайды. Темір сылдыр етсе, кісен сылдырлағандай көрінеді. Тәуірірек киінген адам кездесе, Саймасайдың жақындары сияктанып елестейді. Пагон таққан, қылыш асынған ұшырасса, Приходько мырзаның жұмсаған жендеті екен деп қалады.

Ара екеш араға дейін масандап, мамырлаған көктем. Құрқылтай жерге түспей шексіз кеуек аспанды шарлаған көктем. Кеше Мықаң аулына Меркеден екі салт атты келді. Бірі – қазақ, бірі – орыс.

Әлгілер әкірендеген әкім емес, мұғалімдер екен. Меркеде орыс түзем мектебі ашылады екен. Жанында интер-

нат дегені бар дейді. Осы алдағы күзден бастап оқу басталады екен. Соған мына екеу ауыл-ауылдан оқуға баратын балалардың тізімін алып жүргенге ұқсайды.

Мұғалімдер жағалап Қырғызбайдың үйіне келді. Аттан түсті.

Ассалаумағалейкүм!

Әліксалам! Қай балаларсыңдар? Жол болсын? – дейді Қырғызбай. Жапалақ көз жарықтық бұл да атқамінерлерден запыста. «Әлдене болып қалды» деп қипалақтап тұрды.

Әлей болсын. Оқуға түсетін балалардың тізімін алып жүрген, – дейді Әліпбек деген қазағы. – Оқу жасында балаларыңыз бар ма?

Шал ойланып қалды. Өз кіндігінен оқуға түсер бала жоқ. Ал Тұрардың оқуға дер шағы. Бірақ оны жұрт көзінен тасалап жүргенде, жария етіп не жаны бар?

Қандай оқу, қарағым?

Оу, отағасы, естімеп пе едіңіз, таяуда Әулиеата оязының өзі келіп, жеті болыс Меркеге арнап орысша-мұсылманша мектеп аштырып кетті ғой. Мектеп үшін Айбарбайдың түңкелі үйін сатып алды.

Ал оқу не береді?

«Не береді?» Балаңыз сот, прокурор болады.

Шал сескеніп қалды. Сот, прокурор болады. Оған шатасар жайы жоқ.

Бізде оқуға беретін бала жоқ, қарағым, – Қырғызбай қипақтай береді..

Бұл әңгімені естіген Салиха бәйбіше меймандарға құйып отырған қымыздың ожауын шараға шалп еткізіп тастап жіберіп, ернін сылп еткізіп, бетін шымшыды.

О не дегенің, байғұс-ау, алжиын дегенсің бе? Тұрарды қайтесің? Ол бала емес пе екен?

Шал кемпіріне алақандай көздерін алартып, ернін қымқыра тістеді.

Қой әрі! – деді Салиха оған айылын жимай. – Аруақ, құдай алдында күнәға қалма. өзі тірі жетім байғұсты

тумай жатып ку құдай қыспаққа алғаны аздай, о несі-ай... Оқысын. Өз қолы өз аузына жетіп, адам болып кетсе әжеп емес. Басын байлама баланың!

Салиха ақ шарадағы қымызды ожаумен шамадан тыс атырыла сапырып-сапырып жіберді. Қымыздың көбігі бұрқырады.

Басқан ізіңнен садаға кетейін, мырза аға! Қайда ғана жүр екенсің жалғыз жәдігеріңді жаутаңдатып бізге тастапкетіп... – Салиха «аһ» күрсініп алды.

Болды енді қай-қайдағыны көйбетпей, – деп Қырғызбай орнында отыра алмай қопандай берді. – Мейлі оқыса оқысын, бәле шақырып зарламашы.

Бала қайда? – деді бұл түсініксіздеу шайпасудан секем алған Әліпбек.

Мен шақырып келейін, – деп Салиха орнынан оқпан құстай ордандай көтеріліп далаға шықты.

Тұрар! А, Тұрар! Қайдасың, жуәрмек? Шапшаң кел үйге!

Сөз тірі болса да, зілі жоқ, кескін-кейпі келеңсіздеу келсе де, кеудесінде мейірлі шуағы көп кемпірдің «жуәрмегін» кек көрмей, Тұрар қамыстың арасынан шығып, үйге беттеді.

Міне, бала оқытсаңдар, – деді Салиха Тұрарды қолынан «қашып кетпесін» дегендей, мықтап ұстап тұрып. – Орысшаңа да, мұсылманшаңа да ағып тұр. Байғұсқа тіл-көз тиіп кетпесе, болайын-ақ деп тұр.

Тұрар.

Әкесінің аты кім?

Кемпір жақсы көретін қайнысының атын атай алмай, амалсыз тілі байланып тұрып шалына:

Айтсаңшы, ей! – деді.

Қырғызбай, әкесінің аты Қырғызбай, – деп шал шамадан тыс асыға айтты.

Салиха бетін шымшып:

Байғұс-ау, о не дегенің? – дей беріп еді, Қырғызбай қопалақтап бой бермеді.

Қырғызбай деп жаз, қарағым.

Бала сазарып қалды. Бұл ел оның әкесінің атын атаудан да қорқады.

Туған әкесіне опасыздық жасағандай бір беймаза сезім жауқазын жүрегін жаралап, жөңгедей қадалды да қалды. Әкеңнің атын айта алмай күмілжіген не қорлық!

Орыс мұғалім Тұрардың өзіне қарап:

Жасың нешеде? – деп орысша сұрады.

Он бірде, – деді бала да орысша мүдірместен.

О, сен шынында зерек шығарсың, Турар Киргизбаев, – деп орыс мұғалім сүйсінгендей болды. – Алдағы күзден бастап Меркедегі интернатта жатып оқитан боласың. Ал, көріскенше, сау тұр!

Сөйтіп, Тұрар «Киргизбаев» болып тізімге ілігіп кете барады.

* * *

Күзде оқу басталды. Мұғалім тізімі бойынша шәкірттерді тексеріп шықты.

Нұршанов!..

Сармолдаев!..

Токбаев!..

Қырғызбаев!

Ешкім орнын тұра қоймады.

Қырғызбаев! – деп дауысын қатайта қайталады орыс мұғалім. Ешкім тұрмады. Балалар бірі үрпиіп, бірі таңданып жан-жақты қарасты.

Қырғызбаев бар ма? – Бұл жолы орыс мұғалім тіпті айқайлап жіберді. Тұрар терезе алдындағы теректен көзі еріксіз тайып кетті, айқайлаған дауыс құлағына енді жеткендей, мұғалімнің кімді шақырып тұрғанын түсінбей, жан-жағына қарай берген. Сонда қара мұртты қара мұғалім Тұрарға қолын шошайтып:

Әй, бала, Қырғызбаев сен емеспісің? – деді. Сонда барып санасын көмескі бір сезік селт еткізді.

Ә, иә, мен...

Мектеп меңгерушісі Иван Владимирович Андреев пен мұсылман пәнінің мұғалімі Әліпбек жазда балалардың тізімін ала барғанда Қырғызбайдың үйінде осындай бір түсініксіз жағдай болып еді. Сол қайталанып тұр. Иван Владимирович көзілдірікке сенбестен алтын жиек әйнекті қоңқақтау мұрнының үстіне нығарлай түсіп, Тұрарға таяп келіп, ұзақ қадалда.

Дас-с, – деді баланың сәбиге тән емес, ерекше байсалдылығын аңдап алып.

Жасың нешеде?

Он бірде, – деді Тұрар таза орысша.

Басқа балалар енді бұрынғыдан бетер таңдана, ауыздары аңқайып қарап қалды.

«Бірінші сынып үшін он бір жас ересектеу, – деді ішінен Иван Владимирович. – Бірақ он беске келгендер де отырғой осында. Ал мына балада бір құпия бар. Не екен? Бұл орысшаны қайда жүріп үйренген?»

Мұғалім үнсіз, бала да үнсіз. Сынып сілтідей тынып қалған. Осындайда тағдыр шешіледі. Түйіннің ұшы қазір мына орыс мұғалімнің қолында «Осы сен шыныңды айтшы, шырағым. Рас, Қырғызбаевпысың?» – десе, бітіп жатыр. Ар жағын жасыра алмайсың. Меркенің приставына¹ бір сыбырлап қойса болды. Қош бол, мектеп. Содан соң қой бағып, бұзау бағып, анадан қанша асыл тусаң да, білімсіз болсаң, топастау тор шолақтың санатында салпақтап ғұмыр кешесің...

Балалар, – деді орыс мұғалім шәкірттерін түгендеп болған соң, – сендер Мерке Мерке болғалы осында тұңғыш рет түземдерге арнап ашылған мектептің алғашқы қарлығашысыңдар. Қадамдарың құтты болсын!

¹ *Пристав* – патша өкіметі кезіндегі полиция қызметкерінің шені.

Әліпбек оның сөзін қазақшалап шықты.

Сендер бұл мектептен әліппені үйренесіңдер, хат танысыңдар. Одан соң тарих, ана тілі, орыс тілі, география, арифметика сияққы ғылымдарды меңгересіңдер. Сөйтіп, өз еліне қызмет ететін, халыққа сәуле шашатын азамат болып шығасыңдар. Іске сәт!

* * *

Әлгінде Иван Владимирович айтқан «тарих», «география», «арифметика» деген сөздер шәкірттердің көбінің құлағына тосын еді. Ал Тұрар бұларды түрмеден білетін. Бірінші сыныптықтар «а»-ны, «б»-ны жазып, оның мәніне түсініп болмай жатқанда, Тұрар іші пысып терезеге қарап отырды.

Қырғызбаевтың сабаққа селсоқ екенін аңғарған Иван Владимирович оның партасына таяп келіп, алдындағы дептеріне үңілді. Қара тақтадағы «а», «б» деген белгілерді балалар көшіріп жазуға тиіс болатын. Ал Тұрардың дәптерінде жеке әріптер емес, сөздер жазулы екен. Мұғалім дәптерді қолына алып, шала сауатты адамдай әлгі бейтаныстау сөздерді ежелеп оқып шақты: «Аспара, Қызыл Жебе, Көке».

Өзің жаздың ба?

Иә, – деді Тұрар орнынан тұра беріп.

Мұны қалай түсінуге болады? «Аспара» – таудың аты. Ал «Қызыл Жебе», «Көке» дегендерің не?

«Қызыл Жебе» деген ерен жүйрік еді, Иван Владимирович. Ауылдың балаларымен жалаң аяқ жаяу жарыста мен де жүйрік болдым. Содан мені балалар «Қызыл Жебе» – деп атап кетті. Ал «Көке» дегенім – сол Қызыл Жебеге мініп көкпар шапқан кісі.

Жазуың өте сұлу, Қырғызбаев. Мұны кімнен үйреніп жүрсің?

Наташа деген орыс қызы үйреткен...

Иә, бауырым, саған бірінші сыныпта отыру, әрине, іш пыстыратын жұмыс. Амал не бізде әзір екінші сынып жоқ. Бірақ сен дандайсып кетпе. «Қайталау– білімнің анасы» деген бар. Әрі десе мектепте сабақ жүйелі түрде жүреді. Кәне, тақтаға шықшы.

Тұрар тақтаға шыққанда, бүкіл сынып тына қалды. «Не болар екен?» – деген сұрақ бәрінің көзінде жазулы тұрған сияқты.

Бор ал, – деді мұғалім, – Жаз. Жоғарыдағы әріптерді қайталап жаз.

Бала оң қолын көтеріп, «а», «а» деген әріпті әдемілеп, мұғалімдердікінен айнытпай сызып жатқанда арт жақтанда жырқ-жырқ күлген дауыс шықты.

Мұғалім көзілдірігін қолымен демеп тұрып, әлгі күлегешке:

Тұр орныңнан! – деді.

Тайқы маңдай бадырақ көз қара бала сүйретіліп әрең-мәрең тұрды.

Сен, ұмытпасам, Айбаровсың ғой?

Бала: «Иә» – дегендей басын жалқау изеді.

Неменеге күлдің?

Жай, әншейін, ананың шынтағына қараңызшы, – деп Тұрарға қолын шошайтты.

Көне бешпенттен байғұс баланың шынтағы көрініп тұр екен.

Оның несі күлкі, – деді Иван Владимирович. – Орыстың Ломоносов деген асқан ғалымы өткен. Кедейден шыққан. Немістің бір менмен профессоры Ломоносовқа бірде дәл сен құсап қолын шошайтып күліпті. Ломоносов: «Неге күлесің?» – дегенде, әлгі неміс: «Шынтағыңыз жеңіңізден жалтындап қарайды», – депті. «Жоқ, шынтақ жеңінен жылтындап қарамайды, оған надандық үңіліп қарайды», – деген Ломоносов. Кәне, Айбаров, тақтаға сен шыға ғой. Атың кім, сенің?

Атамырза.

Ал, кәне, Атамырза, Қырғызбаевтың қалай жазғанын көрдің ғой. Тамаша. Оған мен «бес» деген баға қойдым. Мә, қолыңа шүберек ал, Қырғызбаевтың жазғанын өшір.

Атамырза шүберекпен айбақтатып ары-бері сүртіп еді, тақта тазара қоймады. Атамырза сидіғандау бойшан еді, үстіндегі қара костюмі су жаңа әдемі тігілген. Қолын ебедейсіз ербеңдетемін деп, жеңіне бор жағып алды. Тазара қоймағанына ызаланып тақтаға түкіріп-түкіріп жіберіп, қайта сүрте бастағанда, балалар ду күліп жіберді. Бетінен ешкім қағып көрмеген саудагердің асау мінез баласы аяғын тепсініп:

Неменеге ыржақтап күлесіңдер! – деп айқайлап жіберді.

Е, бауырым, күлген қандай екен? Ұнамады, ә! – деп Иван Владимирович шүберекті алып тақтаны өзі сүрте бастады. Атамырза «А», «а» деген әріпті арбитып, арық түйенің өркешіндей етіп ерең сызды.

Отыр, – деді мұғалім селқос қана.

Тұрарды мақтап, мұны мақтамағаны Атамырзаға ұнамады.

1. Тұрар оқуға қалай алынды?
2. Ол орысша оқуды кімнен үйренген?
3. Неліктен жалған фамилияда оқыды?
4. «Қазақ та өз атына ие болар, Тұрар. Ол заман да туар», – деген мектеп директорының сөзі қашаннан бастап жүзеге асты.

МҰХТАР МАҒАУИН

(1940 жылы туған)

Жазушы, әдебиет зерттеушісі, ғалым Мұхтар Мұқанұлы Мағауин 1940 жылы ақпанның екінші жұлдызында Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында туған. ҚазМУды 1962 жылы бітіріп, осы университеттің аспирантурасын 1965 жылы бітірген. 1965–86 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінде бөлім меңгерушісі, «Жазушы» баспасында, «Жалын» альманағында бас редактордың орынбасары болып қызмет істейді. Әдебиет және өнер институтында, ҚазПИде аға ғылыми қызметкер, доцент, «Жазушы» баспасында бас редактор қызметтерін атқарған. 1988 жылдан «Жұлдыз» журналының бас редакторы. «Кешқұрым» атты тұңғыш әңгімесі «Жұлдыз» журналында жарияланады. Соғыстан кейінгі ел өмірі бейнеленген «Ақша қар», «Бір атаның балалары», «Көк кептер» әңгіме, повестер жинақтары мен «Көк мұнар», «Шақан шері» атты романдары басылып шығады. Ол «Алдаспан», «Бес ғасыр жырлайды», «Ай, заман-ай, заман-ай» атты ақын-жыраулар шығармаларының антологиясын құрастырып, жарыққа шығарады.

Бір атаның балалары

(Повестен үзінді)

Бастау

– Ал, ағайын, тегіс жиналсаң, сөзіме құлақ сал, – деді басқарма. – Өздерің білесіндер, мен жұмысшы әкелем деп кеттім. Ақыры былай болды. Өкімет біздің ауданның тоғыз колхозына елу төрт бала жіберген екен. Жер аяғы шалғай, мен барғанша ересектерін бөлісіп әкетіпті. Соның өзі жақсы болды. Жетісіп отырған ешкім жоқ, түгел кем-кетікпіз. Төрт-бес жұмысшы қосылғаннан азаматтың орны толмас деп, ең ұсағынан таңдап алдым.

Жұрт дабырлап кетті. Басқарма мен есепші екеуі бір арба бала әкелді дегенді мана, жұмыс басында естіген. Рас болып шықты.

– Сабыр, сабыр, ағайын, – деді басқарма қолын көтеріп. – Менің әкелгенім алты-ақ бала. Бәріне жетпейді. Және қазір бауырыма салдым деп алып, ертең өгейсітіп жүрсек тағы қазақшылыққа жатпайды. Мүмкін, үкімет әлі де жіберер, сонда қалғаныңа тиеді. Әзір қолда барын құдай жолымен бөлем. Ай, бәйбіше, – деді сонан соң дауыстап. – Тамағын ішіп болса, балаларды алып шық.

– Қазір, ақсақал, – деген дауыс естілді киіз үй ішінен.

– Ал былайырақ тұрыңдар, балаларға орын беріңдер, – деді басқарма. Жұрт жапырыла шегініп, есік алдын қоралай тұрды. Орталарын ашқанымен, кимелесіп, мүмкіндігінше алға шығуға тырысады. Бірі қызық көрмек, бірі үміт жетегінде.

Ақыры басқарма әйелінің ақ шаршысы көрінді. Бірақ сыртқа шықпай, көтерме киіз есікті жамылған күйі бөгеле берді.

– Жүріңдер, айналайындар, бері жүріңдер.

Аппақ қаздың бауырынан тұрған сары үрпек балапандай, шашы сап-сары бала көрінді. Жұрттың дабыры пышақ кескендей тиылды. Артынша бірінің соңынан бірі тізіліп, қара шашты, қоңыр шашты, жирен шашты балалар өріп шыға бастады. Күнге шағылысты ма, әлде жадау киінген жат топтан именді ме, бәрі есік алдына ұйлығып қалды.

– Өй, қалқабастар, қорықпандар, бері жүріңдер, – деді басқарма. Қолынан бір-бірлеп жетектеп әкеп, киіз үйдің күнес жақ қабырғасына қатарлап тұрғызды.

Жаңа сілтідей тына қалған жұрт балалар ішінен қоңырқай өнді қара көздері барын андаған соң күбір-күбір сөйлесіп, гуілдеп кеткен.

– Ал, Дәуренбек, – деді басқарма екі қолын кеудесіне айқастырып, алдыңғы қатарда сіресіп тұрған қара галифе шалбар, әскери гимнастеркалы жігітке қарап. – Дүкіметінді оқы, балалардың мән-жайын айт.

Дәуренбек солдат етігімен сарт-сұрт басып, екі-үш қадам алға шықты да, бас бармағы мен жарты шынашағы бар сол қолымен қармалап, төс қалтасынан төрт бүктелген бір жапырақ қағаз алды. Бес саусағы да бүтін оң қолымен қағаздың бүктемесін жазып, ернін жыбырлатып, ішінен оқып аз бөгелді. Содан соң шолақ қолының кеміс шынашағымен балаларды санап шықты. Қағазына тағы бір қарады да, балаларды орнын алмастырып, қайта тұрғызды. Тамағын кернеп екі-үш мәрте жөткірініп алып, қағазды мұқият бүктеді де, қайтадан қалтасына салды.

– Басекен дұрыс айтады, баланың саны алтау, – деді содан соң. – Смирна тұрып, внимательно тындандар. Мен таныстырып шығайын. Тылдағы еңбекшілерге көмекке жіберілген жолдастар төмендегіше. Стройдың басында тұрған екеу – қазақ балалары, үлкені сегізде,

кішісі алтыда, мынауы – Нартай, анаусы – Ертай, екеуі ағайынды. Бұлардан соң татар баласы, аты Рәшит, жетіде. Көзі сығырайған жалпақ бет, тақыр бас қара – қыз бала, қалмақ, я дүңген, жасы алтыда. Қасындағысының аты Яков, тоғызда, қолағаштай мұрнына қарағанда жойыт тәрізді, бірақ документте орыс деп жазылған; қайдан кеп, қайдан тұрғаны белгісіз әрі мылқау. Ең соңындағы – жаңа алдымен шыққан қасқа, жетіде. Сіздерден жасыратын несі бар, тегі жаман неміс. Бұл баланың орны детдом емес еді, әке-шешеден бірдей айрылып, панасыз қалған соң алынған екен. Өкіметтің кеңшілігі көп. Енді осы араға келіп тұрған жайы бар.

– Сонда қалай? – деді біреу.

– Не қалай?

– Мына бала...

– Қай бала?

– Мына балалар... не... алған адам... алам деген адам... нетіп...

– Мен бәрін де айттым, – деді Дәуренбек. – Тағы қандай сұрақ бар?

Ешқандай сұрақ болмады.

– Түсінікті, – деді Дәуренбек. – Мен болдым. Басеке, сөз өзіңіздікі.

– Сөз дейтін не сөз бар... Осы ауылдан соғысқа сайдың тасындай қырық үш азамат кетіп еді. Әзірге оралғаны екеу-ақ. Дәуренбек қолдан, Берден аяқтан айырылып қайтты. Жиырма төртіне қара қағаз алдық. Хабарсыз қаншама. Тегіс жетімбіз. Жетім болмасақ, әліпті таяқ деп білмейтін Тоқажан колхоз басқара ма. Жетім болмасақ, жетпіске келген Ахмет күндіз мал қарап, түнде күшкөлік баға ма. Әйтеуір артының қайырын берсін... Сөз дейтін не сөз бар, біз баладан айрылсақ, мына алдарында тұрған – атадан айрылған жетімдер. Екі жар-

ты – бір бүтін... – Даусы жарықшақтанып, мұрты селтендеп, бұдан ары сөйлей алмады.

– Тоқта! – деді сол аяғына көнетоз саптама етік, оң аяғына былғары тысты жаңа протез киген сырма күртелі қара мұрт. Бұл бригада Берден еді. – Тоқта, осы тұрған жұрттың көбі бала алғысы келеді. Мен де, ана Ақаң да, мына Тілеубай да, өзіңіз де құр қалмассыз. Тегіс сәби жасындағы кішкентай балалар көрінеді. Шыққан жерін ұмытып, ертең-ақ етбауырымыз боп кетеді. Өз қолыңызбен үлестіріп беріңіз.

– Ләббай, – деді қайтадан қатайып алған басқарма, – мен бөлмеймін, өздерің таңдаңдар. Тек ретін айтайын. Реніш-өкпе болмасын. Ақа! Жол сіздікі.

Тысы тозған сеңсең тымағын құлағын қайырып, бір жақ шекесіне қисайта киіп, жұрттың басынан аса қарап, ат үстінде тұрған Ахмет шал қарына қыстырған құрығын лақтырып тастап, жерге ырғып түсті. Қимылы ширақ.

– Таңдаған балаңызды алыңыз.

Ахмет ысырылып жол берген жұртты киіп-жарып балалардың алдына барды да, қалт бөгелді. Қайсысын алсам екен деп ойлағандай. Жетімдерді жағалай шолып шықты да, ең баста тұрған ағайынды қазақ балаларының қасына келді. Екеуі біріне-бірі тығылып құшақтасып тұрған. Қолдарынан тартып еді, айырылмады. Ақаң тізесін бүгіп екеуін бірдей бауырына басты. Кезек-кезек маңдайларынан сүйді. Содан соң орнынан көтеріліп балаларды бастарынан жағалай сипап өтті де, ең шетте тұрған неміс баласының қолынан ұстады.

– Мен осы мықтының өзін қаладым.

Жұрт ду ете түсі.

– Еркіңіз білсін, – деді басқарма.

– Баланың аты кім? – деді Ахаң Дәуренбекке қарап.

– «Жауды аяған жаралы» дегенді білмеуші ме едіңіз? – деді Дәуренбек ызбармен.

– Әй, не шатып тұрсың, мен сенен ақыл сұрадым ба! – деді Ахаң морт кетіп.

– Сақалыңыздың ағында жаңсақ іске аяқ бастыңыз, – деді Дәуренбек. Ақсақалға емес, әлдеқайда алыстағы егін жайға қарайды.

– Құйысқанға қыстырылмай, қой, шырағым, – деді Ахмет. Екі бүктеп, білеулей ұстаған қамшысының сабымен тымағын түзеп киді. – Еміске сен үш саусағыңды берсең, мен үш ұлымды бергем. Мына жұртты бөгемей, баламның атын айт.

– Зигфрид Вольфганг Вагнер. Қарық болдыңыз, – деді Дәуренбек мырс етіп.

– Зекпри Болыпкен... Қалай, қалай?

– Зигфрид Вольфганг Вагнер.

– Е, жөн-ақ, – деді Ахмет ақсақал. – Келісті жақсы ат екен. Айналайын, жүр, үйге кеттік. Апаң күтіп отыр. Жұрттың сөзін ұрғаның бар ма, жүр үйге.

Қызыққа жиылған балалардың ересектеу біреуі шылбырынан ұстап тұрған атына барды да, Зигфридті аяғын тарбита көтеріп алып жерге отырғызды. Еңкейіп жерден құрығын алып, сол жақ қарына қыстырды. Үзенгіге аяғы тиер-тиместен лып етіп өзі де ат үстіне қона кетті. Күміс қасты қазақы ер, екеуі де сыйды: алдында – жалбыраған ұзын сары шашты, көккөз сары бала, артында – ширатылған ұзын бозғыл мұрт, шоқша сақалды, өңі жел мен күнге тотыққан ақ сұр шал.

Иесінің жүріс маршруттарын жатқа білетін жирен қасқа ат оңға, колхоздың соқаға, тырмаға жегер, егін шабуға, қырман айдауға пайдаланар күш-көлігі жайылып жүрген қыр жаққа қарай беттемек еді, шал тізгінді тартып солға қарай бұрды да, қатты тебініп қап, бұрын өзінде жоқ, тіпті қазақта болмаған әдетпен ауылды қақ

жарып шаба жөнелді. Абалай қосылған иттерден арылып шетке шыққан соң ғана аяңға көшті. Оңашарақ тігілгені болмаса Ахметтің өз үйі де осы ауылдың шетінде еді. Төбесі көрініп тұрған.

Ұзағынан сүйіндірсін, – деді үйіне жетіп, атынан түскенге дейін Ахметтің артынан қарап тұрған Тоқажан. – Шоғырлы жердің шоқысы болған аруақты атадан қалған қара шаңырақ еді. Ал жұмысқа шығу керек, жол да, жөн де сіздікі.

– Рақмет, Тоқажан шырағым, – деді Бәкең аталған кішкентай қара шал таяғының ұшын шошаң еткізіп. – Тілеп алған жалғызды маңдайыма сыйғызбаған құдай басқаның зәузатынан¹ опа бермес. Рақмет пейіліңе. Көр аузына тақап отырмыз, бір рет ата-анасынан айрылып аңыраған баланы екінші қайтара жетім қалдырып, күнә арқалағым келмейді.

Осыдан соң жұрттың көңілі басылып қалды. Абыр-дұбырсыз, у-шусыз келісті. Басқарманың өзі әдеппен кезек күткен соң ешкім кеуделемеді. Бала алғандар да, құр қалғандар да риза болысты. Тек бөлінер кезде ағайынды Нартай мен Ертайдың шырылдап жылап, айырылмай қойғаны ғана жанға батты. Ертерек ойламаған екем, өкпе, аразға қарамайтын ем деп басқарма өкінді. Әйелдер көзіне жас алып, еркектер үнсіз тұнжырап, үйді-үйлеріне тараспай көп тұрды. Бірақ Ертайды алған бригадир Бер-ден де, Нартайды алған орақшы Тілеубай да баладан айрылғысы келмеді. Қатты сөздерге барып, төбелесер-менге тақады. Ақыры үлкендер басу айтып қойғызды. Балаларыңның бауы берік болсын, бүгін жылайды, ертең қояды, бәрін ұмытады десті. Сол сөзді медеу қып қалғаны да тарқасты.

¹ *Зәузатынан* — баласының деген мағынада.

Ертеңіне Ахмет көрші ауылдан Жақан молданы шақыртып, неміс баласының тілін кәлимаға келтіріпті деген сөз тарады. Молда сыйға лақ сұраған екен, Ахаң шарт етіп ашуланып, ішіп отырған шайдың да аяғын күтпестен үйден қуып шығыпты. Хазіреті Қали мың сан кәпірді дінге кіргізгенде кімнен лақ алып еді, азған атаңның аузы деп боқтап, алды-артына қаратпай атына мінгізіпті де, ауылдың шетінен асырып айдап тастапты. Араға күн салмай кеңсе басына барып, көптен бері сыртқа шығудан қалған Сейітбек қожаны алып кеп, баласын сүндетке отырғызған көрінеді. Жұрт тағы бір сойқанды күтіп еді, ондай шетін хабар естілмеді. Қайта керісінше Ахаңның үйіне қатысы бар әйелдер қожа қозылы қой алып кетіпті десті.

Кешіне Ахаң бүкіл ауылды баласының асық жілік ұстар тойына шақырды. Көптен қызылсырап жүрген жұрт үлкен-кіші, кәрі-жас демей, тайлы-таяғы қалмай тегіс жиналды. Ахаң жалғыз ісегін сойған екен, бас-сирақ, ішек-қарынға дейін асыпты. Молынан жетті. Семіз ет пен нәрлі сорпаға лық тойған жұрт шай келгенде дастарқанға төгілген ірімшік, құртқа қарай алмады. Тек шөлдерін басу үшін бір-бір шыны ақ су ішті.

Астан соң бригадир Берден ертең жұмыс барын еске салып еді, басқарма тоқтау айтты. Отырып көңілдерін көтерсін деген. Әйелдер жағы қосылып өлең айтты. «Бір баладан» басталған ән әуені көп ұзамай мұңға ауысты. «...Қай жерімнен келеді ойын, күлкі, Жеті арал жерім-ай, сауықшыл елім-ай...» Осыдан соң-ақ кім шығарғаны, қайдан тарағаны белгісіз, сөзі де қораш, әуені де олақ, бірақ жұрттың дәл қазіргі күйіне сәйкес жаңа әндер айтыла бастады.

Ересектер жағы шыдай алмай сыртқа шығысты. Не істерін білмей, ананы-мынаны әңгімелеп, күңкілдесіп тұр. Көзге түртсе көргінсіз қаранғы түн. Биікте сансыз жұлдыздар жымындайды. Бұдан бес, он, жиырма жыл бұрынғыдай. Жас. Қайғы-мұңсыз.

Іште әйелдер жамырай сұңқылдайды. «Ахау айдай ақыным, – Армияда жақыным, – Қолдан келер қайран жоқ, – Алла білсін ақырын...» Ән емес, дауыс айтып жатқандай.

– Ау, не тұрыс, күреспеймісіндер, – деді Тоқажан.

Белсенуші болмады. Өншең кәрі-құртаң. Ақыры бірін итеріп, бірін сүйреп, қаумалап, ортаға екі шалды шақырды. Әуелде амалсыздан жай ғана ұстасып жүр еді, көтермелеген айғаймен қыза-қыза шын күресіп кетті. Бірі іштен шалып тастағысы келді, бірі жамбасқа салмақ болды, әйткенмен ештеңе өнбеді, ырсылдап, күрсілдеп, ұзақ жүрді, ақыры екеуі де шаршап, тұрған орындарына құлай кетісті. Қалғандары қарқылдап күліп, дабырласып барып тоқтады. Сол кезде ғана андады, үйдегі әйелдер әлі зар айтып жатыр екен. Дауыстары манағыдай жамырап шықпайды. Бәрінің қайғысы, бәрінің тілегі бір арнаға құйылған.

– Балаларды күрестірейік, – деді біреу.

Балалар әйелдердің әнінде де, шалдардың күресінде де шаруасы жоқ, үй сыртында асыр сап жүрген. Үлкендердің кейбірі солай қарай ойысып еді.

– Көкпар тартайық, – деді әлдекім. Орақшы Тілеу-бай екен.

– Ойбай, жетіқаранғы түнде...

– Жер жағдайы белгілі ғой, бірақ серке қайда, – деді Тілеубай.

«Бүгін тартылмаған көкпар сірә де тартылмайды» деп ешкімге ырық бермеді. Белдеуде қаңтарулы тұрған аттардың біріне мінді де, жас теріні тақымына басып алып, қырға қарай қиқулап, тасыр-тұсыр шаба жөнелді.

– Қап, мына жүгермектің істегені-ай!.. – Бұл – бригадир Берден еді. – Өзі өлсе ештеңе етпес, атты жазым қылатын болды-ау. Қайт-ей, қайт кейін! – деді айғайлап.

Тілеубай әудем жердегі белеске шыға бере, көлденеңдеп тұра қалды. Жұлдызды аспанның аясында сұлбасы¹ ғана қарауытады.

– Қайтпаймын-ау! – деді ол айғайлап. – Бәріңді жерге қаратып осы бетімде ауылға тартам. Тез енді. Ұзатып аласыңдар!

– Шыдап көр қорлығына, – деді Берден, астына мінгені қай ат?

– Көкдомбақ.

– Құртқан екен ғой. Оған бұл арада Ахаңның жирен қасқасынан басқа ат жетпейді. Әкел бермен, қарасын үзбей тұрғанда. – Біреу белдеуден жирен қасқаны шешіп әкелді.

– Тез мінгізіп жіберіңдер.

Екі-үш адам сүйемелдеп, атқа мінгізісті. Бұл кезде Тілеубай да жөнеле берген еді.

– Не екі аяқты бірдей ағаш қылам, не көкпарды алып қайтам, – деді Берден. – Айт, шуу, жануар!

Келесі сәтте қырқадан асып жоғалды.

Кенет жұрт жау шапқандай абыр-сабыр болды да қалды. Бірі белдеуде тұрған аттарға, бірі ертемен жұмысқа жегілмек, қазір таяу маңда жусап жатуға тиіс жылқыға қарай жүтірді.

Кейде өр жақтан, кейде ой жақтан шыққан топырлаған тұяқ даусы, қиқулаған үзік-үзік айғай түннің бір уағына дейін басылмады.

¹ Сөлбасы — бейнесі.

Жылы қымтаулы төсекте жатқан, ет желініп бітпей-ақ ұйқыға кеткен Зигфрид Вагнер ертеңіне таңертең Зекен Ахметұлы Бегімбетов болып оянды.

1. Шығармада соғыс зардабы, ауыл адамдарының көнбіс тіршілігі кімнің сөзімен қалай берілген?
2. Ахмет пен Дәуренбек арасындағы түсінбеушілік неден басталды?

1. Мәтінді оқып, мазмұнына, тақырыбына көңіл аударыңдар.
2. «Сыртқы түр-перде. Ішін айт, пиғылын айт» деген Ахмет сөзіне терең бойлаңдар.
3. Кейіпкерлер сөзінен адамдардың бір-біріне «халық жауы» деп жала жапқан баяғы 1937–1938 жылдардың елес беріп қалатындығына мәтіннен мысал келтіріп, өз бағаларыңды беріңдер.

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ

(1937–1967)

1956 жылдың тамыз айы болатын. Төлегенмен кездесудің сәті түсе кетті. Қанша сөйлесем де, біраз өлеңдерін тындасам да, аңғарғаным – оның өлеңге деген шексіз махаббаты! Қайсы өлеңін тындасам да тілінің байлығы, ойының тереңдігі, өлеңінің тереңдігі жұрт айтқандай, мені бір таң қалдырды. Төлегеннің тағы бір өзгешелігі – қайсы өлеңі туралы сөз болса да, «оқып берді» деген тіркесті қолдануға болмайды екен. Оған тән қасиет ол өз өлеңін тек қана жатқа айтып береді.

Елдің айтуынша, Төлеген өлеңді жас кезінен шығара бастапты. Оның табан астында шығарған өлеңдерін жатқа айтып жүрген үлкенді-кішілі кісілерді көп кездестірдім.

Төлегенмен кездескен кейбір жастар «Ақын болғым келеді. Ол үшін қандай болу керек?» – деген сұрақты қоятын көрінеді. Мен Төлегеннен «Сен оған қандай жауап бердің?» – деп сұрадым. Сонда ақынның берген жауабы былай екен:

*Ақын боп өмір кешіру оңай деймісің, қарағым,
Аузында болу бұл өзі сыздаған барлық жараның.
Көкірегіңе құйып ал әлемнің асқақ бар әнін,
Қосудың арпалысы бұл – тоғыспас жолдар торабын.*

Осыдан-ақ Төлегеннің «ақын» деген келелі атты аса қастерлеп, үлкен жауапкершілікпен қарайтынын сездім. Маған ақын деген халықтың жүрегін, жан дүниесін

өзгеден бұрын түсінетін барометр сияқты болып көрінді. «Ақын іштен туады, шешен жаттығудан болады» – деген мақал Төлегенге дәл айтылған сияқты. Тап осы екі үлкен қасиет Төлегеннің тал бойынан табылатындығын онымен сөйлескен, пікір алысқан кім болса да күмәнданбайды. Ойлана оқысаң, оны қандай өлеңі болсын – тұнып тұрған ой.

Тілші-әдебиетші ретінде байқағаным – ол өз туындысының тіл шеберлігіне аса көңіл бөледі екен. Сөз байлығы мол, шығыс әдебиетімен де, соның ішінде қазақтың асқақ ақындарын өзіне пір, үлгі тұтатындығы бір байқалады. Ол бір өлеңінде былай дейді:

*Оқысам тарау «Абайдан»
Хабардар болам талайдан.
Тілімнің өңі бұзылса,
Сияқты қарар шар айнам.*

Қарақалпақтың бір шетінде, Қоңырат деген ауданында туып өскен қазақтың қаршадай қара баласы «Тілімнің өңі бұзылса, сияқты қарар шар айнам» деп ұлы Абай атасына әрі еліктеп, әрі пір тұтып жатқандығы менің де жүрегімді қозғап жіберді.

Әзиза Нұрмаханова

Адамдар

О, адамдар, біргемін мен сендермен,
Ықыласыңа ешнәрсені теңгермен.
Сендер менің бақытымның бұлағы,
Сендер менің дарыныма жел берген.

Өздеріңмен өмір шыңын бірге астым,
Жарты құртты бөліп жедім, сырластым.
Дүниеге келгенім жоқ шет жүріп,
Рақатын ойлау үшін бір бастың.

Гүлістанға айналдырған тақырды
Болат қолдар, алғыр милар ақылды,
Сүйемін мен, сүйемін мен сендерді
Алар демім қалғанша ақырғы.

Менің үшін бірдей тілің, жынысың,
Көбің ана, көбің аға-інісің.
Достық өскен, ерлік өскен ортаңа
Енген сайын кеңі түсер тынысым.

Не кездесе өздеріңмен көрмекпін
Қарапайым адамдары еңбектің!
Барлығың да бағыштар ем сендерге
Махаббатын маған берсе жер-көктің.

1. Өлеңді нақышына келтіре оқып шығындар.
2. Ақынның адамдарға деген жан сезімін, махаббатын өз сөздеріңмен баяндаңдар.
3. Өлеңді жаттап алындар.

Арал толқындарында

Қарайтын барша құмартып,
Теңіз бе, ей, мынау тулаған.
Сыңғырлап келіп сыр айтып,
Сыпсыңдап жатыр су маған.

Етегі-жеңі далиған,
Осы ма шуға толы әлем!
Теңіз боп тусам дариға-ай,
Көрші кеп қонған болар ем.

Көркіңе жұртты таң қылып,
Жатсың ба, ұлы бекзатым.
Өзің бол менің мәңгілік,
Туысым менен жекжатым.

Шаттансын жүрек нұр алып,
Әкем боп қолды бұлға сен.
Інім боп жетсең құба-құп,
Ағам келсең бұл да әсем.

Ақиығындай арқаның,
Нағашым болсаң басы аппақ,
Сый қылып саған тартамын,
Мәрттік пен жырды қосақтап.

Тебірен достық аты боп,
Ізгілікпенен жалғасса.
Теңіздің маған жаты жоқ,
Шіріген көлдер болмаса.

Арманға қанат қақтырсаң,
Тас болсам да егер жұмсарам.
Шынымен теңіз боп тусаң,
Татады кінә кім саған.

1. Өлеңді сөздердің мағынасына зер сала оқып шығындар.
2. Әке, іні, аға, нағашы туыс атауларының ақын өлеңінде қолданылуының орны қандай?
3. Кешегі Арал мен бүгінгі Аралды салыстырындар.
4. «Арал тағдыры-менің тағдырым» атты тақырыпта шағын шығарма жазындар.

РАХМЕТОЛЛА РАЙЫМҚҰЛОВ

(1913–1978)

1913 жылы 11 мамырда Ташкент облысы Бостандық ауданындағы Қараманас ауылында дүниеге келген. Алматыдағы журналистика институтын бітірген.

1933–1974 жылдарда қазіргі «Егемен Қазақстан» газетінің әдеби қызметкері, «Жұлдыз» журналының жауапты хатшысы және «Қазақ әдебиеті» газетінің бөлім меңгерушісі. Әдебиетті жан-тәнімен сүюі Рахметолланы шығармашылық өнерге жеткізеді. Алғашқы әңгімелер жинағы «Уәде» 1958 жылы жарық көрді. Кейін «Жасыл белес», «Түйелі адам», «Перделі пенде», «Балдақты адам», «Бұрылыстар», «Қыз айна», «Бала жігіт», «Жапандағы жаңғырық» сондай-ақ, «Ашынған жандар», «Болаттың сыныбы», «Мөлдір аспан», «Бұған сенбе – ертегі» сияқты әңгімелер мен пьесалары жастарды отан сүйгіштікке, табиғатты қорғауға, қажырлы еңбек етуге шақырады.

Ана құшағы

(«Жасыл белес» повесінен үзінді)

Өз ізінен қарап қалған Көсебай туралы жақсы ойда бара жатқан Дарқанның көңілі де, жүрегі таза еді. Езуінде, балғын бетінде қуаныш күлкісі бар.

Ымырт жабылып, біреуді біреу жақын келмесе, танымастай уақыт болып қалды. Терезелерден жылтыраған

шамдар да көріне бастады. Осы кезде Дарқан, манағы өзгедегі оқшау тұрған, іргесіне биік ағаштар өскен қораға жетті. Жүрек дүрсілі күшейіп барады. Оған қосымша, желмен ойнап күбірлескен көп жапырақ иесінің өзі келіп қалғанын сезіп, «қош келдіңіз» –деп те жатқандай. Дарқан жан-жағына еріксіз қарайлай берді.

Сабағынан үзіліп түскен бір тал жапырақ оның бетіне келіп тиді де, сусып барып, жағасына ілініп қалды. Дарқан жапырақты қолына алып, бейне өмірінде бірінші рет көрген заттай қарады. Ағаш басынан сытырлап үзіліп, қалтылдап барып жерге түсіп жатқан сары ала жапырақтар оған мұңын айтып, арыз жасағандай. Дарқанның көз алдынан кеше ғана өз басынан өткерген басқа бір өмір кенет жалт беріп өтті. Бар дүние аһ ұра, зікір салып, күйреп жатқан майдан даласы елестеп кетті. Артиллерияның снаряді тигенде, бомба, миналар түсіп жарылғанда қарап қалған талай орман ағаштарын көргені бар еді. Қобырай төгілген жапырақтар сол кездерді есіне бір мезет қайта түсірді.

Бұл Дарқанның әкесінен қалған, үлкейе келе өз қолымен де егіп өсірген әрқилы ағаштары. Жігіт бойын жиып алды. Енді үйіне қарай беттей бергенде, тіпті жақыннан ат тұяғының сілке басқан күшті серпіні естілді. Ат үстіндегі әйел екен. Дарқанның үйі жаққа жалт етіп бір қарады да, өте шықты.

«Мынау Ақтоты ғой!» – деп Дарқан ышқына жүгіре беріп, кілт тоқтады. Рас, ол Ақтоты еді. Жігіт жан даусымен «Ақтоты!» деп айқайлап үлгергенше қақпа жақтан:

– Ауыл малының бәрі келгенде бұл қасқаға не болған! – деген жастайынан таныс бір үн құлағына сап етті. Ана үні. Дарқан жалт бұрылды. Өзіне қарай қаннен-каперсіз Раушан келе жатыр.

Ана ойында бір ғана нәрсе. Соңғы күндері сиыры өрістен кеш қайтатын болып жүрген. Ол соны ойлап, сол туралы сөйлеп келеді. «Көбірек жайылады. О несі екен,

даланың оты азая бастағаны-ау, шамасы. Әукім, әукім!» – дейді Раушан.

Бес жыл көрмеген баласынан бес қадамдай ғана жерде тұр.

«Ақтоты!» – деп айғай сала жаздаған жігіт жым болды. Жүрегі алқымына тығылды. Небәрі қас қаққандай уақыт ішінде басына талай ойлар оралып өтті. Соның бәрін жалғыз ауыз сөз, бір ғана қимыл жеңіп:

– Апа! – деп, Дарқан құшағын жая жүгірді.

Мұндай кенет бақыттан қапы жүрген Раушанды бір ауыз жылы үн селк еткізді. Не болғанын түсінбей, есеңгіреп тұрған ана замат өзіне қарай асыға басып, құшағын жайып келе жатқан баласын көрді. Ол:

– Я, тәуба! – деген сөздің аузынан қалай шыққанын да байқамады.

– Апа!

– Я, жасаған! Құлыным!

– Апатайым!

– Жалғызым! Жарығым!

– Апатайым!

– Ұлым!

Бірте-бірте екеуінің де айтары бітіп, үнсіз еміреніп, айқасқан құшақтары көпке дейін жазылмады. Бір кезде Раушан баласының құшағынан сусып барып, жерге отыра кетті. Қолтығынан сүйемелдеген Дарқанның тіліне «апа», «апа!» – дегеннен басқа сөз оралмай жан даусы шықты. Раушанда үн жоқ. Дарқанға: «Қорыққан мен қуанған бірдей дейтін еді, жүрегінің қабы жарылып кетпесе еді!» деген ой келді. Анасының айналасында құйындай үйіріліп безек қақты. Бір-екі сөзді қайта-қайта сұрай берді.

– Апатай, не болды, не болды! Зәуреш аман ба? Айтшы, аман ба, сөйлеші, сөйлеші деймін, апатай!

Дарқан қатты шошыды. Оның әскери құтышасында су бар еді. Туған жердің қызығына қарайлап келе жатып

шөлдегенін де білмеген. Қазір сол суы есіне түсіп, құтышаны анасының аузына апарып, жайлап тамызды. Раушан бір-екі рет жұтты да, кеудесін кере күрсініп, тыныс алды.

– Құлыным, көргенім шын ба? – деп орнынан тәлтіректей көтеріліп, баласын қайта құшақтап, екі бетінен кезек-кезек сүйе берді. – Жоқ, мен өлмеймін.

Енді шын пейілмен күлімсірей бастаған Дарқан Зәурешті және сұрады.

– Аман жаным, аман. Үйде ғой ол, – деп Раушан қақпаға қарай жүрді. – Зәуреш, Зәурешжан!

Осы кезде біреулердің дабырлаған дауыстары тіпті жақыннан естілді.

– Айтып едім-ау, тегін емес деп, бәсе! – дейді біреуі. – Бағбан баланың нақ өзі!

Рас сол! Дарқанжан ғой!..

Бұлардың бірі-Раушанның сырлас құрбысы Қалима. Екі баласының үлкені мен күйеуі соғыста қайтыс болған, қам көңілділеу әйел; екіншісі Ақылбике дейтін зыпылдап тұрған сөзшең келіншек-ті.

Әр күні осы кезде Ақылбике ең кем дегенде ауылдың жартысын аралап шығатын да, естіген, білгендерін әрқилы саққа жүгіртіп, құбылтып айта жүретін. Бүгін де Ақылбике ел кезіп келе жатқан-ды. Жұмыстан шаршаңқырап қайтқан Қалимаға көшеде кездесе кетті де, бірден қамқорси қалды.

– Шешей-ау, күн батқанда қайдан келесіз?

– Қайданы несі?– Салқын жауап Берген Қалима азкем томсырайып тұрып: – жұмыстан келемдағы, – деді.

– Өзіңізге сонша не болған, шешейжан? Жұрттың бәрі бағана-ақ қайтып кеп қалған еді ғой. Сізді колхоз жұмысына біреу желімдеп қойған шығар деймін.

Қалима үйіне тез жеткісі келіп, Ақылбикеге әуелі онша ыңғай көрсеткен жоқ. «Сыры мәлім келін ғой» деп

ойлап, үндемей құтылғысы келді. Бірақ келіні тым зерігіп қалған екен, тоқтау қайда, қайта қыза түсті.

– Тұқымы құрсын бұл тіршіліктің. Дүние кімге ортақ дейсің, шешей-ау, – деп, Қалиманың іші-бауырына кіре сөйледі. – Кеше ғана жүрген күйеуіңіз, көзіңіздің ағы мен қарасындай балаңыз қайда? Кісіге дүние дос болса, солар аман келмес пе еді? Шүкір, әйтеуір құр алақан емессіз. Ана бір тентегіңіз аман болсын. Жаныңызды қартайғанда қинай бермеңіз, шешейжан!

Бітеу жараның аузын тырнап алғандай, Қалиманың жүрегі дір етті де, көзінің жасы тамшылап кетті. Ішінен: «Құдай-ай, осы қамқоршыға қайдан кез келіп ем»-деп ойлап, зекіп бір тастағысы келіп, Ақылбикеке тіктене қарады. Әлде өтірік, әлде шын, ол да бұл кезде көзін сүртіп тұр екен. Қалима үндеген жоқ.

– Адырам қалсын бұл алдамшы дүние, – деп күрсінеді келіні. Сөйте, тұра және бір хабарды жеткізіп үлгірді.

– Дәл осы жаңа, әлгі маңғаз шешейге бара жатыр едім, жолда өзі жолыға кеткені. Айтпақшы, өзіңіз де көрдіңіз ғой. Ол кісі сиырын іздей шыққан екен. Сөзден сөз туып кетті емес пе! Қызыңқырап тұрып, әуелі байқамай қалыппыз. Ыңылдап ән салып бара жатқан бір салт атты алдымызды кесіп өте берді. Бақсам өзіміздің жылқышы қызымыз – Ақтоты екен. Өркөкіректігіне жыным қозып кетті де: «Әй сұлу қыз, сәлемдесуден де қалғансың ба? Яки бізді елемейсің бе?» – деп қағыта сөйледім. Пәле, ақылды қу ғой: «ғапу етіңіздер, қараңғыда»... – деп, кілт бұрылып келіп амандасты. «Сонша не, ит қуды ма?»... десем: «Жол жүріп барамын» – деп сызылып тұр. «Көп болса, Бертай шығар асыққаның. Ол жігіт менің інім екенін білесің бе, қазір жанымда емес пе? Фермаңа барды ғой ақыр!» – деп едім, қыз не дерін білмей састы.

Ақылбике соңғы сөздерін зор бір жеңіске жеткен жандай, мақтана айтты.

Туған баласындай көретін Ақтотыны әлдекіммен шатастырған келінін Қалима жаңа әзірдегісінен де қатты жек көріп қалды. Ол біраз жерге дейін үндемей барды. Бірақ шыдамады.

– Аузың жеңіл-ау, келін. Жас адамның соңынан өсек іліккіш болатынын неге ұмытасың? Тым болмаса, құрғырды, Раушан көңіліне келіп қалар-ау дегенің қате екен, – деп еді, Ақылбике өршелене түсті.

– Бертайды фермаға шақыртқан ол қыздың өзі екені рас. Раушан шешейдің енді Ақтотыда жұмысы жоқ. Баласы әскерден аман оралса, ондай қыздың әкесін тауып алады.

Қалима да шынына көшті.

– Ақтоты шақырмай-ақ, Бертайды сол қыздың маңына жеткізе алмай жүрген сенің күйеуің Жүлдебек болатын. Оны мен түгілі, Раушанның өзі де біледі, – деп салды.

– Менің күйеуім дейсің бе-ей, сен кемпір?

– Дәл солай. Піштеу, жігітіңе. Дарқанның тырнағына да тұрмайды.

– О, алжыған кәрі қаншық. Сен не білем дейсің. Дарқан біздің председательдің қазіргі әйелі Меңсұлуды сүйеді екен. Егер тірі келе қалса, оның сайтаны Ақтотыға емес, ең алдымен Меңсұлуға түсер. Сонда мені әулие екенсің дейтін мұндардың бірі өзің боларсың, әлі!

Осыдан кейін бұлар томсырайыса үнсіз келе жатты.

Расында Ақылбикенің інісі Бертайды жылқы фермасына жылқышы еткізген де өздері болатын. Қыз Дарқанды сүйеді. «Енді ол келгенше мойнын бұрып ал», – деп жіберген. Колхоз председателі Көсебайды да көндірген. Оған Дарқанды мықтап жамандап, тіпті Меңсұлуды бір кезде жақсы көрген жігіт екенін де әртүрлі саққа жүгірте айтқан. Ақыры өз адамдарының тілегін Көсебай далаға қалдырған жоқ. Дарқанды ішінен жек көріп жүрді. «Ол туралы, әсіресе, Меңсұлудан бір ауыз сөз естісем қалай болар екенмін» – деп кейде ойлап кететін Көсебай.

Үнсіздікті Ақылбике бұзды.

Өкпелемеңіз, шешей. Аяндай жүріп сөйлесейік... Сіз жаңа «жас адамның соңынан өсек іліккіш келеді» – дедіңіз. Дұрыс-ақ. Бірақ ойлаңызшы, інімді де өсекке қалдырғым келмейді. Ол Ақтотымен, айта берсеңіз, тіпті қосылып та қойған. Шешей-ау, сізге өтірік маған шын, көгершіндей айналасып тұрғандарын талай рет көргенмін. Оны енді өзіңізден несін жасырайын. Мейлі екеуі де жас емес. Көңілдері жарасса болғаныдағы... Кеше бұл сырымды Раушан шешейге де айтқанмын. Ол кісі «балам аман болсын» деді де қойды.

Қалима қатты ойланып келе жатқан. Оның көз алдында Бертай. Соғыс басталар алдында осы колхозда істеген. Соғысқа да осы жерден кеткен. Майданнан демалысқа келіп, басқа бір колхозда тұратын ағасы Асылбай дегеннің жәрдемімен елінде біржола қалып қойған жігіт. Өзін айлакер ағасы үңгірде сақтаған деген де қаңқу бар. Ене, міне қызық! Енді Ақтотыны иемдене бастапты!

Задында иі жұмсақ Қалима кім болса соның сөзіне сенгіш, аңқау да адам еді. У жұтқандай іші әлем-жәлем аши тұра, даусы дірілдей жауап қатты.

– Келін-ау, мынауың шын болса, сұмдық екен. Раушанның бұл тірі өлгені ғой. Ол түгілі қазір менің де төбе шашым тік тұрып келеді. О, бейбақ! О, тәңір!.. Алда қу қарай, Дарқанды шынымен-ақ ұмытқаны ма?

Екеуінің көз қыспайы тіпті соғыстан бұрын-ақ басталған еді. Оның несі бар екен. Бертай кімнен кем? – деп, Ақылбике бастырмалата берді.

– Не дейді, байғұс-ау?

– Ие, ие, шешей. Түк те байғұсы жоқ!..

Бұлар Дарқанның үйі алдына жақындап қалған-ды. «Құлыным!..» «Апатай!..» «Жоқ, мен өлмеймін!» – деген сөздер анық естілді. Дарқанның келгенін екеуі де сезіп, бұрылды. Дабырлап сөйлей де келді.

Дарқанға құшағын жая жүгірген Қалима, өз баласын көргендей қуанды. Оны қапсыра құшақтап, сүйіп алып босатты да, әлі де «өнім бе, түсім бе» – деп есеңгіреп тұрған Раушанды бара сала сілкілей берді. Ақылбике болса, басқаның бәрін ұмытып: «Сүйінші, сүйінші!» – деп Раушанды жүндей түтіп, қолындағы білезігі мен сақинасын сыпырып та үлгірді.

Осы шаң-шұнды үйде отырып естіген Зәуреш далаға жүгіре шыққан. Қақпа табалдырығынан аттай беріп ойда жоқта, табан астынан кезіккен қуаныш оның буындарын босатып жіберді де, соның әсерінен екі рет сүрініп, екі рет домалап алды. Сонда да тоқтаған жоқ. Сонда да домалап түскенінен қарғып тұрғаны жылдам боп, құстай ұшты. Сол бойы Дарқанның мойнына орала кетті. Дарқан да қарындасын құшағына көміп, маңдайынан иіскеп, кеудесіне қатты-қатты қысып тұр.

– Аманбысың, жарығым? Сағындым ғой, жүдә!

– Ағатайым?!

Осындай қарбалас кезде Ақылбике енді Зәурешті де жұлқылай бастады.

Әй, ерке қыз. Ағанды көріп көңілің хош болды ғой. Сүйіншім қайда, сүйіншім!

Раушан Дарқанның келгеніне кәміл сеніп, енді шын күлді. Ақылбикенің жұлқылағанына да қарамай, ағасын құшақтап әлі де жібермей тұрған Зәурешке ол да жақындай беріп еді. Дәл құлағының түбінен «м-ме!» деп, қапыл шыққан үннен шошып кетті. Өрістен қайтқанын күнде бір белгімен сездіретін өзінің қызыл қасқа сиыры екен.

– Тәйт! – деп, Раушан оның тұмсығына нұқып қалды. Күндегідей сылап, сипаған жоқ.

Иесінің бүгінгі сыйы осыдан артық болмасын байқағандай, қасқа сиыр да артық еркелік жасамай, ақырын шегінді де, аяқтарын сырт-сырт басып, бұзауы тұрған жаппаға қарай кете барды.

– Ау, шешей-ау, осылай тұра береміз бе? Егер үйлеріңнен су шығып, безіп кеткен болсаңдар, барайық сонда! – деп зыпылдады Ақылбике.

Осыдан кейін бәрі үйге беттеді.

1. Дарқанның туған жерге деген ыстық ықыласы мен сүйіспеншілігін жазушы қалай суреттеген?
2. Ана мен баланың сүйіспеншілік сезімі шығармада қалай суреттелген?
3. Жазушының кейіпкерлерді суреттеудегі шеберлігі қандай?

1. «Қорыққан мен қуанған бірдей дейтін еді, жүрегінің қабы жарылып кетпесе еді!» деген сөйлемнің мағынасын түсіндіріңдер.
2. Жазушының суреттеуіне сүйеніп Көсебайға, Дарқанға, Ақылбикеге, Ақтотыға, Раушанға мінездеме беріңдер.

Образдың түрлері

Образдың түрлерін белгілеудің бірнеше (әдістік, тектік, тәсілдік) факторлары бар. Көркемдік әдіс тұрғысынан келгенде, образ екі түрлі *романтикалық образ*, *реалистік образ*. Әдеби тек тарапынан келгенде, образ үш түрлі: *эпикалық образ*, *лирикалық образ*, *драмалық образ*. Ал жалпы жасалу тәсілдеріне бақсақ, образ тағы да бірнеше түрлі: *юморлық образ*, *сатиралық образ*, *фантастикалық образ*, *трагедиялық образ* т.б. Осылардың әрқайсысына тән ерекшеліктері бар, оны білу әдебиетшіге ауадай қажет.

ҚАЛДЫБЕК СЕЙДАНОВ

(1941 жылы туған)

Қалдыбек Сейданов 1941 жылы Ташкент облысы Жаңажол ауданы Шоралысай ауылында дүниеге келген. Орта мектепті 1958 жылы үздік бағалармен бітіріп, 1959 жылы Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика институты «Қазақ тілі және әдебиеті» бөліміне оқуға түседі. Мамандығын терең меңгерген жас шәкірт Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы Тіл және әдебиет институтының «Әдебиеттер байланысы және аударма» бөлімінде аға ғылыми қызметкер болып жұмыс атқарады. 1969 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясы Тіл білімі және Әдебиет пен өнер институтының ғылыми кеңесінде «Қазақ-өзбек халықтары достығының екі ел әдебиетінде бейнеленуі» атты кандидаттық диссертациясын сәтті қорғаған.

Әдебиет зерттеушісі ретінде оның тырнақ алды шығармалары 60-жылдарда газет-журнал беттерінде жарияланады. Ол көп жылдар бойы қазақ-өзбек халықтарының тарихи тамырластығын, достығы мен ынтымақ бірлігін сипаттайтын «Адабий қардошлик», «Мухтор Аvezов ва қардош халқлар адабиёти», «Адабий Хамкорлик», «Достық әуендері», «Дўстлик куйлари», «Ўзбек-Қозоқ адабий алоқалари тарихидан», «Әуезов және Орта Азия әдебиеті» т.б. ғылыми еңбектерімен танымал. Сондай-ақ, жалпы орта білім беретін мектептерге арналған бірнеше оқулықтардың авторы.

Қалдыбек Сейданов шығармашылығының қайнар-көзі – махаббат, өскен жер замана тынысы, жастардың арман аңсары. Оның «Ана арманы», «Махаббат машақаты», «Ерте үзілген гүл», «Жалқау бала», «Жылы-жылы сөйлесең», «Керемет келін», «Ақ қыз», «Мұндайлар да бар», «Армысың ақ таңым», «Өзбек бауырларыма», «Мен ақынмын», «Жақсылар жүр жаныңда», «Тәуелсіздік таңында» т.б. өлеңдері мен әңгімелері оқушы қауымға кеңінен танымал.

Ақын аударма саласында да толымды еңбектер тындырған. Ол Әділ Яқубовтың «Жоғалған жұлдызым», Таһир Маликтің «Еркін», Өткір Хашимовтың «Мен қалай жындандым» атты шығармаларын қазақ тіліне аударған.

Қалдыбек Сейданов 1981–1987 жылдары Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика институты «Қазақ филологиясы» кафедрасында меңгеруші, 1993–2003 жылдар аралығында «Нұрлы жол» газетінде бас редактор қызметін атқарады. Ол «Шухрат», «Тәуелсіздік», «Астана» медальдарымен марапатталған.

Өзбек бауырларыма

Туысқан, бауыр – өзбегім,
Арнадым жыр мен сөз кенін.
Тынысым бір – ауам бір,
Ұқсайды саған өз демім.

Жырын оқып Науаидың,
Әнін тыңдап Абайдың,
Ішіне ендік сиқырлы,
Өлең деген сарайдың.

Он жылдығың бұл күнде,
Татиды он ғасырға.

Табыстарым молайып,
Жеңістің бол басында.

Қырда малың маңғырып,
Мақтаға толсын қырманьң.
Қазақ-өзбек мәңгілік,
Ұқсас өлең, жырларым.

Өлеңнен қамшы өрейін,
Алтыннан гауһар терейін.
Өзбек бауырым әрқашан,
Биіктен сені көрейін.

Жарқын мінез-кең пейіл,
Зиялы қауым-қаймағым.
Достық туын дамытып,
Желбірей берсін байрағың.

1. Ақын өзбек пен қазақ достығын қалай суреттейді?
2. Тәуелсіз елдің жетістіктерін қалай сипаттайды?
3. Ақынның бұл арнау өлеңін мәнерлеп оқып, көңілге түйгендеріңді жаттап алыңдар.

Ана арманы

(Әңгіме)

Өткен түннен нөсерлете жауған жаңбыр, таңға таяу бәсеңсіп барып басылғанды. Айналаға тамылжи түскен күн нұры, ағаш жапырақтарындағы жаңбыр тамшысымен шағылысып, жап-жасыл жапырықтарды жалтырата түскен. Жер-ана күн нұрын құмарлана жұтып, кер маралша керіле, маңғаздана көсіліп, жан біткенге өз мейірін төге түскен. Табиғаттың бұл сақилығына дән риза болған Пәтима шешей ойлы пішінмен терезе форточкасынан баяу ғана енген балауса ауаны, мейірлене жұтып, көгіске ұзақ қарап тұрды.

Терезеден айналаға сүйсіне қараған Пәтима шешейдің бар ойын, есіктен асыға кірген келіні – Рахиманың дауысы бөліп жіберді.

– Апа! Неғып ойланып тұрсыз? Тыныштық-па?

– Иә, жәй қарағым. Тыныштық-қой. Таза ауамен дем алып тұрғаным-ғой, – деп еңкіш тартқан ап-арық дене-сімен бұрыла, байсалды қимылдады да, орындыққа жәйімен ғана жайғаса отырды. Енесінің жанына келген келіні, қуанышты үнмен:

– Апа, бүгін тәуелсіздік мейрамы ғой. Үйге қонақтар келеді. Мен базарға барып, базар-ошар қылып келейін. Мейрамбекке қарайлап, отыра тұрыңызшы, тез барам да келем, – деп Рахима Тәуелсіздіктің үшінші жылы, нақ мереке күні дүниеге келген үш жасар баласын, енесіне дайындаған бойы, тысқа суыт шығып кетті.

Рахима базардан оралған бойда, үй шаруасын жай-ғастырып, стол, стулдерді реттестіріп, орын-орнына қойып жатты. Стол үстінен түрлі тағамдар мен конфеттер, қазы – қарталар өз орындарын алып жатты.

Қонақтар да, бірінен соң бірі қатарласып жүріп, қолтықтаса келген ерлі-зайыптылар, стол айналасына келіп, қоршалай отырады. Олар арасында ұзын бойлы, ақсарыдан келген, арық денелі Пәтима шешей, отырған жастарға аналық мейірімін төге қарап, оқтын-оқтын жөткірініп де қояды.

Диванда отырған Пәтима шешейге, қарама-қарсы отырған орта жастағы, қара торылау, әдеміше келген, топ-толық, орта бойлы Нұрсұлу:

– Апай, бірер ән немесе күй тартып беріңізші? Жұрт сізді тамаша әнші, шебер күйші дейді-ғой, – деп өтіне түсті. Оны естіген жиындағылар да өтіне сұрап, қартқа домбыраны ұсына түсті. Жастайынан-ақ ән шырқап, күмбірлете күй тарта білетін Пәтима апай күрсініп алды да.

– Е, шырақтарым мені не көрмеді дейсің. Тек өлгенім жоқ, өлгеннен басқаның бәрін көрдім ғой. Мен бір жүрген батырақтың қызы едім. Сен қызынды «бермеймін» деп айтасың, әкем марқұмды ұрды-соқты. Сібірге жер аударды. Мен сонда он гүлімнен бір гүлім ашылмаған, енді ғана он үшке шыққан қыз баламын. Шешем байғұс отын-су тасушы, кір жуушы, кейбір ауқаттылау адамдардың қара домалақ балаларын жұбаттушы болатын. Байдың кесір, пір атқан балалары жұбатқанға көне қоя ма. Бір күні шешем байғұс әбден ашуы келіп, ыза кернеген болса керек: – «Ей, құдай-ай! Бізге дегенің көп-ақ екен ғой. Біздің де көз жасымызды көрер күн болар ма екен?... Жоқ пәниден жылап-сықтаумен өміріміз өтер ме екенбіз?» – деп, бесіктегі баланы тербете түскенде, бай есіктен кіре бере:

– Алда ғана оңбайтын пір атқан-ай! Не деп сандалып отырсың. Өшір үніңді!... – деп келе Қызыл жұдырықтың астына алғаны. Өш-пәш дегенше шешем жазған есінен танып, құлап қалады. Мен қорыққанымнан керегенің көгіне жабысып, шыңғырып жылап тұрмын. Әлігі, Бейсенбай тобылғы сапты қамшымен сұлап жатқан шешемнің арқасынан осты келіп, осты келіп. Бұл аянышты халді көрген мен, шешемді қорғамақ болып, «Қойыңыз ата, қойыңыз, – деп етегіне орала түстім. Безілдей жылаған мені мәнзүр қылмаған Бейсенбай «Көрмейсің бе, жетесіз иттің баласының қырсығын. Қамшыма жабысқысы бар. Е, оңбаған, оңбаған», – деп ақыра кеп: Қайтеді мынау, тырмыстай тырысқан неме! Қабырғамды сөккісі келе ме? – деп нақ желкемнен кеп көр шеңгелін салды да, төрден есікке қарай лақтырды кеп. Бара есік босағасына соғылғанымды бір-ақ білем. Сүт пісірімдей уақыт талып жатыппын. Көзімді ашсам шешем жазғанның көзінін жасы бетін жуып, ішінен езіліп, солқылдап отыр екен. Жаныма жақындауға Бейсенбайдан

қорықса керек. Тек көзімен ғана ұрлана қарап, егітіле жылап, дәрменсіздігін аңғарта түсті.

Сол күні түн ауа, әкем мен шешем мені жетектеген бойда, қою қараңғыға сүңгіді. Айнала жым-жырт, оқта-текте ауыл төбеттерінің үрген даусы ғана естіледі.

Қойшы, содан Ташкент маңында, орналасқан ауылға барып қосылдық. Барында, жалғыз ат пен бес-алты тұяқ. Жоғында жоқ. Қылатын кәсіптері – жер жертып, шығырмен су шығарып егін егу.

Арадан жыл жарым болмай-ақ, біздің осында екенімізді есіткен Бейсенбай, әкеме біткен жалғыз атты көре алмай, сабаудай үш аттылыны, жалғыз атты даулауға жіберіпті. Әкеме «ұры» деген ат тағып, келген үш жігіт жарыса сөйлеп дүрсе қоя берді.

–Алда оңбайтын неме-ай! О, несі! Қашаннан бері саған ат бітіп еді. Қой былай! Ат біздікі. Немене, аттан айрылғың келмей ме? Атты жақсы көрсең, анау отырған қызыңды бер. Кәне, қайсыған көнесің? Атты ма, жоқ әлде қызды ма? – деп жымсиған көзімен әкеме тесіле қарады.

Оны естіген әкем, ашу-ыза керней:

– Атты да, қызды да бере алмаймын! Айта бар сол аспанды тіреп тұрған болса да бермеймін! Қорқынышым жоқ, – деп булығы сөйлеп әрең басылды.

Шешем байғұс көзінен аққан қанды жасын сүрткілеп:

–Жоқ. Болмайды, әуре болмаңдар! – деп без ете қалды.

Шешеме қосылып, мен де егіле жылап отырмын.

Арадан біраз уақыт өтер-өтпес, әкеме жалпақ бет, шойтым қараға бар денесімен бұрыла қарап:

– Әй «жансыз»! Өлтірсең мен де құлынымды бермеспін! Жоғал! Мені құл етіп, әйелімді күң етіп, енді Пәтимаға түстіңдер ме? – деп сөзін доғарды.

Не керек, екі жақ бітіспей, ашу-араз әрең тарап, келгендер тісін қайрай-қайрай кері қайтты.

Бір күні шешем екеуіміз, иыққа қап салдық та, тезек тергелі мал жайылымына бардық. Шыққаннан-ақ жүрегім сұлап, шүкілік атып, мазасыздандыра түсті. Оны шешеме білдірмей тезек тере бастадым.

– Пәтимаш берірек келші! Мынау біреулердің жүрісі жайсыздау-ғой, – деп қалды жәйлау сөйлеп.

Анамның айтуы-ақ мұң екен, үш аттылы атылған оқша бізге кеп қадалды. Келе, шешеме тігіле:

– Әй қатын! Қызыңды бер? Әйтпесе өлесің!– деп ат бауырына ала түсті. Әдеміше келген ұп-ұзын қос бұрымды, білегіне орай ұстаған баяғы жалпақ бет шойтым қара, шешеме қамшысын үйіре түсіп:

– Кәне бол! Беремісің қызды? Жоқ, бермейсің бе? Әй, тілің кесілгір-ау, тілің кесілгір. Неге үндемейсің?! –деп атын тебіне, омыраулана бастады.

Шешем бейшара, шыр-пыр болып, еңірегінде етегі толып:

– Жоқ! Жалғыз қызым үшін жаным садаға! Не қылсаңдар да, бере алмаймын! – деп жылап-еңірей, бөліп-бөліп айтты.

Содан жалпақ бет шойтым қара, астына мінген қарагер атына мені өңгерген бойда, күн бата Бейсенбай ауылына әкеп, есік алдына сылқ еткізіп тастай салды. Жерге түскен мені су бүркіп, жұлмалап жүріп, орнымнан әрең тұрғызып, үйге кіргізді. Ұрынып қалған денем, қозғалтар емес. Сол күні-ақ Бейсенбай қартқа үшінші әйел етіп қосты. Әрі-бері бұлқынып бақтым, болмады. Қолдан келер дәрмен жоқ. Сол кезде жасым нақ он бесте болатын. Жылап-сықтаумен талай күндер мен түндер өтті. Бірнеше рет қаштым да. Есер Бейсенбай өлтіре ұрып, талай рет есімнен де тандырды.

– Міне, қандай тамаша заман! Жаңа заманның бақытты перзенттерісіңдер! Отан–ана! Бұл Отан алдында бәрің де қарызсындар. Осы Отанды аялап, оның ардақты ұлдары мен қыздары бола біліңдер! Алла сендерге оңай бостандық әперді. Ешкімге қарам емессіңдер. Мұны біз қанша жыл арман еттік. Ал сендер өз тағдырларыңды өздерің шешіп, міне енді арқа-жарқа боп жатырсындар. Бұдан артық сендерге не керек? Жасаңдар, жас ұландарым! Өз сондарыңда мәңгілік өшпес із қалдыруға ұмтылыңдар, – деп талдырмаштай ғана ашаң денесін еркін ұстады да, қолындағы домбыраны етсіз саусақтарымен шертіп-шертіп, Құрманғазының «Сары арқа» күйін күйкылжыта тарта жөнелгенде, тыңдаушы жұртшылық іштей «Бәлі апай, бәлі апай. Бәрекелді», – деп жатысты...

1. Әңгімені оқып, онда кімдер туралы және қай кезеңдегі оқиға баяндалатынына көңіл аударыңдар?
2. Әңгімені баяндаушы кім?
3. Өз бостандығы жолында ананың күресі әңгімеде қалай суреттелген?
1. Ананың арманын жазушы қалай суреттеуіне көңіл аударыңдар.
2. «Тәуелсіздік тұғырың», «Жақсыда жаттық жоқ» тақырыбына арналған сұқбат өткізіңдер.
3. Озбырлық пен қатыгездікті, адамгершілік пен адалдықты жеңгендігіне көңіл аударыңдар.

ӨЗБЕК ӘДЕБИЕТИ

Өзбек әдебиетінің ежелгі дәуірлерден басталатын ұзақ та қызықты тарихы бар, әсіресе халық ауыз әдебиеті мейлінше бай әрі түрлі жанрлы болып келеді.

Ауыз әдебиетінде өзбек халқының тұрмыс-салтына байланысты жырлар-наурыз өлеңдері, бесік жыры, үйлену салтына, көктемде егін алу, күзде егін жинау мереке-леріне байланысты айтылатын өлеңдер, сондай-ақ мақал-мәтелдер, ертегілер, лиро-эпостық және батырлар жыры кең орын алған.

Орта Азия мен Қазақстанда мекен еткен басқа да түркі тектес халықтар әдебиетінде де кездесетін батырлық эпостардың ерлік бейнелері өзбек фольклорында жеке-жеке дастан түрінде жырланған. Олар: біздің эрамызға дейінгі VI ғасырда Орта Азия халықтарының шетел басқыншыларына қарсы күресін басқарған, әйелдер арасынан шыққан қолбасшы Тұмар патшайым «Томарис» дастаны, Дарк I (521–485 ж) патшаның әскерін барса келмес шөлде адастырып жіберіп, өз еліне басқыншылардан қорғап қалған қойшы жігіт Шырақтың ғажайып ерлігін жырлаған. «Шырақ» эпосты ерлік пен махаббат тақырыбына арналған «Зарина және Стрпангия» дастаны т.б.

ӨЗБЕК ӘДЕБИЕТИ

Қарбыздың үш шекілдеуігі

Баяғыда бір кедей өмір сүріпті. Оның шамалағаны жері болады. Ол күні-түні дем алмай, еңбек етіп, сол жерді кәдесіне жаратады.

Бірде көктем шыққан соң, кедей жер жырта бастайды. Аспанға көз тастап, ұшып бара жатқан көк құтанды көреді. Көкқұтан жыртылған жерге жақындап келіп, қиқулап, төмен қарай құлдилап жөнеледі.

Шаруа оның қасына жүгіріп келіп, көкқұтанның қайырылған қанатын қарап, оны емдей бастайды. Ол жаралы құсты көп уақыт бағып күтеді. Ақыр соңында көкқұтанның жарасы жазылып, ұшып кетеді.

– Бұл құс ұзақ жасап, ешқандай бейнет көрмесін! – деп кедей оның соңынан қарап тұрады.

Келесі жылы көктемде кедей жерді жыртып болып оған тұқым себуге шығады, кенеттен баяғы өзі емдеген көкқұтан ұшып келіп, жерге қарбыздың үш шекілдеуігін тастап кетеді.

Кедей қарбыздың шекілдеуігін алып оны жерге себеді.

Бірнеше күннен кейін қарбыз өркен жайып, жасыл жапырақтары шығады, шашақтары тарап гүл жарады.

Кедей дамыл таппай еңбектенеді, дер кезінде оны түптеп, суарады. Оның өнімін жинайтын уақыты да елеусіз келіп қалады. Қарбыздың соншалық үлкен болып өсуі. Ондай қарбызды бұл өңірде ешқашан да көрмегенді. Кедей үш қарбызды сабағынан үзіп, үйіне алып келеді.

– Мұндай қарбызды маған жалғыз жеуге болмайды – дейді ол.

Сөйтіп кедей өзінің бар туыстары мен өзі сияқты жарлы-жақыбай достарын қонаққа шақырады. Үйіне достары мен туыстары жиналады. Бұрын-соңды көрмеген қарбызға бәрі де қайран қалады.

Кедей қарбызды алып, турауға ыңғайланады бірақ оған пышақты өткізе алмайды. Ол екінші қарбызды кесіп көрді оған да пышақ өтпейді. Үшіншісі де осылай болады. Кедей де, келген меймандар да бұған таң-тамаша болады. Ақыр соңында ол қарбызға пышақты құлаштап кеп, бар пәрменімен түйрейді. Қарбыз жарылып кетеді. Ал оның ішінде шекілдеуік пен қарбыз жұмсағының орнына алтын теңгелер болады. Теңгелер еденге сылдырлап сау ете түседі. Басқа екі қарбызда да осындай алтын болады.

Кедей қуанып, барлық алтынды алып, меймандарына таратып береді. Бұған риза болған меймандар қуана үйлеріне қайтады.

Кедей өсірген үш қарбыздың әрқайсысының сабағында он қарбыздан өседі. Ол қалған қарбыздарды жинап алып, оларды жарып, бір үйме алтын жинайды. Сол күннен бастап ол жақсы тұрмыс құрады.

Ал онымен көрші бір бай тұрады. Кедей көршісінің байып кеткенін көреді де, оның қалай байығанын білгісі келеді. Бай кедейге келіп:

– Сен қалай байып кеттің? Не істеп байыдың? – деп сұрайды.

Кедей оған жасырмай, болған жайдың бәрін баяндап береді.

«Шіркін, менің де осыншалық алтыным болса!» – деп армандаған сараң бай көкқұтан іздеп, дала кезеді.

Ал көкқұтан далада емін-еркін жайылып жүреді.

Бай жасырынып, бұғыл оған жақындайды да, оңтайлы сәтте көкқұтанды аяғынан ұрады.

Көкқұтан қаңқылдап, жерге құлап түседі.

Бай жүгіріп барып оны ұстап алады да, үйіне алып келеді. Көкқұтанның аяғын байлап, оны емдей бастайды. Бірнеше күннен кейін көкқұтан жазылып, ұшып кетеді.

Бай көктемде далаға шығып, көкқұтанның ұшып келіп, оған ғажайып қарбыздың шекілдеуігін әкеп беруін асыға күтеді.

Ол осылай күнде далаға шығады, басын көтеріп, көкқұтан ұшып келе жатқан жоқ па екен деп, асыға аспанға қарайды.

Бірақ көкқұтан сол кеткенінен үшті-күйлі келмей қояды.

Сараң өзінің үйіндегі барлық ісін ұмыт қалдырады. Ол ұзақ тосып жүреді, осыншалық жоғалып кеткені үшін көкқұтанды балағаттайды.

Ақыр соңында көкқұтан ұшып келеді де, байға қарбыздың үш шекілдеуігін лақтырады.

Бай қуаныштан қалшылдап кетеді. Ол шекілдеуікті алысымен-ақ, жерге отырғызады.

Көп кешікпей ол өсіп, үлкен-үлкен жапырақтар жая бастайды, жердің бетін өрлей ұзын жасыл сабақтар тарап, гүл жарады, кейіннен бұған қарбыздар өседі.

Қарбыздар піскен кезде бай өзінің жақын туыстарын қонаққа шақырады. Оның үйінде туыстарымен өзі сияқты әлді достары жиналады. Қарбызды пышақпен жарып қалғанда, ішінен бір ұя ара шыға келеді. Тіпті араның ірілігі жаңғақтай бар. Аралар ызындап ұшып байды да, оның туысқандарын да талап, шаға бастайды. Бәрінің де шекелері ісіп, көздерін жауып кетеді, еріндері дүрдиіп, бәрі де айқай-шуға басып жан-жаққа қашып кетеді.

1. Кедейдің бойында үлгі боларлық қандай қасиеттер бар?
2. Ертегі мазмұнынан қандай ой қорытуға болады?
3. Ертегі мазмұнын өз сөздеріңмен баяндандар.
4. «Ертегі әлемінде» атты тақырыпта өз ойыңнан ертегі жазып көр.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЕТИ

«Қырық қыз» – қарақалпақ халқының батырлық эпосы. Дастанның негізгі идеясы – туған елді шет елдік басқыншылардан азат ету, сыртқы жауға қарсы күрес, достық пен махаббатқа адалдық.

Дастанда қалмақ ханы Сұртайша мен қызылбас ханы Назирашаның жер қайысқан қалың қолы қарақалпақ елінің ежелгі қалалары Саркөп пен Хорезмге тұтқындап шабуыл жасап, халқын қалай қырғынға ұшыратқаны, елін танығаны, зорлық, зомбылық көрсеткені зор шеберлікпен баяндалады.

Жырда Саркөп қаласының батыр қызы Гүләйім мен оның серіктері қырық қыздың жауға қарсы күрестегі жанкешті ерлігі баяндалады. Сондай-ақ, Хорезм қаласының батыр жігіті Арыстанның шеттен келген басқыншыларға қарсы аяусыз күрестегі ерлік істері, ғажайып адамгершілік қасиеттері, достық пен махаббатқа адалдығы қаһармандық эпосқа тән жүйемен жырланады. Қымбатты шәкірттер! Сендердің назарларыңа туған елін сыртқы жаудан қорғауға қатысқан халықтың батыр ұлдары мен қыздарының бірлескен күші, ынтымағы мен достастығы тартымды сюжеттер негізінде баяндалады.

«Қырық қыз» дастаны

(үзінді)

Алқиса сөзін тындаңыз,
Соғыс іздеп жұлынған
Сұртайшадай зұлымнан
Шыршықтан өтіп Сұртайша
Қаһарын елге төгеді;
Қырық мындай әскермен
Саркөпқа сапар шегеді.
Алты ай жүріп арада,
Саркөптың шығыс жағына
Астыртың келіп жетеді,
Шатырларын тігеді.
Сұртайшадай қалмақтың
Көңілі судай тасады;

Күшін жинап үш-төрт ай,
Айтулы мекен жасады
Сұртайшаның бұл ісін
Саркөптің халқы сербеді;
Күшін жинап қалмақтар
Жеңістің қамын көр деді.
Енді хабар берелік
Гүләйімдей арудан
Миуалыны жайлаған,
Қырық қыз ертіп соңына,
Соғыс белін байлаған.
Гүләйімдей перизат
Бедеулерін баптаған,
Қаруларын сайлаған.
Қырық күншілік жорыққа
Бір күн сапар шегеді.
Шынықтырып аттардың
Ащы терін төгеді.
Кетерінде Гүләйім
Құлып салды қорғанға;
Жолшыбай жүйрік жүгіртіп,
Тайпалды не бір жарғақ да.
Неше күндей жол жүріп,
Қырық күнге толғанда
Қырық қызымен Гүләйім
Медет қылып құдайын,
Шатыр тігіп бекелдеп,
Жатты бір тауды мекендеп.
Ендігі сөзді естіңіз,
Талайды жерге жалматқан
Сұртайшадай қалмақтан.
Кеткенін біліп қыздардың,
Құтылды ауыр салмақтан.
Шаң көтерді далада,
Қан ағызды қалада;

Найза салды жазықсыз
Шырқыраған балаға.
Таң сәрісі болғанда,
Сарқаптайын шаһардың
Бір шетінен тиеді.
Сұртайшаның әскері
Қабағын қатты түйеді,
Ел ұйқыдан тұрғанша,
Төңірек отқа күйеді.
Бейғам жұрттың өлігін
Тау-тау қылып үйеді.
Аллаярдың алты ұлы
Ел болып атқа мінбеді,
Үкілі найза алмады
Үстіне сауыт кимеді,
Жалмауыздай емініп
Тау шетінен тимеді.
Абыройдан айрылды,
Әншейінде сыйлы еді.
Бастарымен әлек боп,
Сүрінді де жығылды;
Буындары босады,
Тізелері бүгілді,
Құстан қашқан қояндай
Әр тесікке тығылды.
Қыза түсіп зор майдан,
Көкіректе қалай жан
Қанды-қасап сел болды;
Төңірек түкті көрсетпей
Көздің алды шел болды.
Арқадан найза бойлатып
Алты күн өтті арадан.
Желкеден найза бойлатып,
Қалмақтың ханы Сұртайша
Қарқылдап бұған күледі...

Қайтадан күшін байқасты,
Қайтадан олар айқасты,
Бірін-бірі жеңуге
Қарт бурадай шайқасты.
Бір уақыттар болғанда,
Басталғалы бұл айқас
Алты күнге толғанда,
Қалмақтың көңілі тасады,
Қаһарын зәр қып шашады,
Гүләйімдей батырдан
Аруағы асады.
Сұртайшадай қалмақтың
Бойына қызу жел кірді.
Жолың болды жануар деп,
Қарагер атын желдірді.
Гүләйімдей батырдың
Басына қатер төндірді.
Атаңа нәлет, қу қалмақ
Маңайға көзін салады,
Қаһарланып қарады,
Гүләйім қызды көтеріп,
Қаңбақтай жұлып алады.
Достары қыздың қапалы
Ашылмас қатқан қабағы,
Сұртайшадай сұр қалмақ,
Әккі болған қу қалмақ
Көтеріп қолға алған соң
Гүләйімдей батырды
Жерге атып ұрады.
Әлсіреп есі тансын деп,
Қайырып мойнын бұрады.
Атып жерге ұрса да,
Айла әрекет қылса да
Жеңілмеді Гүләйім.

Таныды қалмақ сынайын
Қаһарланып бір кезде
Қайратын жинап алады.
Қан тілеген қалмаққа
Қаймықпай қолын салады.
Табанын тіреп тапжылмай
Қапсыра белден алады.
Қалмақтың қайтып қайраты,
Басылды зэрлі айбаты,
Ыза боп тісін қайрайды;
Тілін де тістеп шайнайды...
... Сұрша өлді, кетті әскері таралып,
Арашықта қалды көбі қамалып,
Түркістанның барлық малын әкеткен,
Енді іздеп біз соларды табалық.
Сөйлейді сонда Гүләйім:
– Талап алған залым жаулар елімді.
Тындамады жетім-жесір шерінді.
Шөлге қамап қасиетті халқымды,
Шаңдақ етті гүлге оранған жерімді.
Өшімді алдым зұлым дұшпан-малғұннан,
Елім азат, үрікті жау алдымнан.
Рух беріп, халқым, мені қолдадың,
Сонын үшін, елім, саған жан құрбан.
Құлақ салып барлық айтқан сөзіңе.
Риза болып қалдым батыр өзіңе.
Жүр, барайық, әскеріне Сұршаның,
Көрсетейін көкелерін көзіңе.
Арыстандай болса-дағы айбатым,
Жалғыздығым батып еді жанға тым.
Ал, достарым, қалмаққа ат қояйық,
Зұлымдарға зығыр салсын қайратым.
Арыстан сонда сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
– Ат мойнына таққан тіллә тұмарым,

Сен қысылсаң таусылады шыдамым.
Тілегімді берсең енді, Гүләйім,
Қалмақтармен соғысқа мен шығайын.

1. Дастанда туған елді шетелдік басқыншылардан азат ету қалай суреттелген?
2. Жырда қалмақ ханы Сұртайшаға қарақалпақ қызы Гүләйімнің батырлық ерлігі қандай әрекеттерден көрінеді?

1. «Қырық қыз» дастанын қазақтың лиро-эпостық жырларымен салыстырындар.
2. Дастанды мазмұндық тұрғыдан өз сөздеріңмен баяндандар.

ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТИ

Қырғыз халқының «Манас» жыры мазмұн байлығы, көлемі мен көркемдік жыр кестесі жағынан да әлем халықтары әдебиетінің алтын қорынан ойып тұрып орын алатын батырлық эпос. Онда алып Манас батырдың дүниеге келгенінен бастап, бүкіл үрім-бұтағымен жалғасқан батырлық, ерлік дәстүр қосыла жырланады. Эпос аса ауқымды көлем құрайды. Ол – тек қырғыз халқының ғана емес, күллі түркі халықтарының тарихы мен салт дәстүрінен, рухани әлемінен мол мағлұмат беретін энциклопедия тектес мұра. Онда қазақ халқының тарихына қатысты оқиғалар да кеңінен қамтылып отырады, қазақ жырларымен сарындас тұстар да жетерлік. Манасшылар күнді-күнге, айды-айға қосып жырлайтын алып жырдың көркем табиғатына кезінде қазақтың ұлы ғалымдары Ш. Уәлиханов, М.Әуезовтер ерекше көңіл аударып, оның алғашқы зерттеушілері болған. Сендердің назарларыңа, балалар, Манастың алғашқы ерліктерін бейнелейтін ықшамдалған тарауы ұсынылып отыр.

Манастың балалық шағы

Күндерден күн өтіпті,
Күн мезгілі келіпті.
Айлардан ай өтіпті,
Ай мезгілі келіпті.
Сөйте жүріп Манастың
Жетіге жасы толыпты.
Қойылған аты «Дәу жынды»
Болпиган балғын Манастың
Шері екенін кім білді.
Балаша шырқап шапқан жоқ,
Аяғын нығап басқан жоқ.
Белгілі аты «Дәу жынды»,
Манас деп атын кім білді...
Сегізге жасы жеткенде
Жанып тұрған от болды,
Күллі қырғыз ішінде
Ондай тентек жоқ болды.
Қаһары келіп қарамаса,
Шыңғырып, балалар жылады.
Қарулы қолмен қинаса,
Көзінің жасын тимады.
Қырық баланы қырық үйден
Бір күн Манас жинапты.
Зор Алтайдың бауырында
Шуылдасып ойнапты.
Қара қытай, мәнжуден
Сексен бала барыпты.
Сес көрсетіп қырқына
Селтендесіп қалыпты.
Сексен бала ішінде
Боз қалмақтың зор ұлы
Әрі ноян, әрі өтті,
Манасты сол торыды.

Өзгесі де оңбады:
«Бұрт баласы бұлар» деп
Барлығын да қорлады.
«Тентіреген бұрттарды
Тепкілейміз тезекше,
Келгеміз, – деп, – құртқалы»
Сексенінің барлығы
Қырық балаға жабылды.
Қырық баланың талайы
Телмендесе бүгілді,
Көп баланың алдында
Келін болып жүгінді.
Кейі жанып сауғалап,
Кейі жаннан түңілді.
Қарап тұрса талайы
Салдырапты білегі,
Талайы ұшып барады,
Жарыла жаздап жүрегі.
Манасқа да тұр батып
Көп тентектің бұлары.
Қырық баланы қиратып,
Жалынса қоймай ұрғаны.
Талай бала сытылып,
Зымырай қашты ойбайлап,
Манас шықты ұмтылып,
Қалмақтарға қой-қойлап.
Қой-қойласа қойған жоқ,
Ұрудан олар тойған жоқ.
«Қой-қой!» деген Манастың
Балалар жетті қасына,
Жеті шоқпар, төрт жұдырық
Батырдың тиді басына.
Жеті шоқпар жегенде,
Қыдыра жанға қарамай,
Қыраның соғыс көрсетті,
Қыршын жанын аямай.

Тепкілеуді көрсетті,
Тартынып және қала алмай,
Қуырған бидай түстеніп,
Екі көзі мұнартып,
Қаһарын шаша тістеніп,
Әрқайсысын бір тартып,
Шықырлап қасқа тістері,
Тісінің бөлек түстері,
Қасқара қарсы барыпты.
Қырық балаға дем беріп,
Қырқын бастай жөнеліп,
Қызық шайқас салыпты.
«Айдарлы қара қалмағым,
Тимегенді тек қоймай,
Түсті жаман салмағың.
Қағынсаң, түпке жетейін,
Қағынса егер қалмақтар,
Қырқысып мен де кетейін!»
Осылай Манас ақырып,
«Қырғыз!..» – деп ұран шақырып,
Қара дағы жонында,
Қара шоқпар қолында
Балаларға жетті бір,
Шоқпары ойнап өтті бір.
Сексен бала шырқырап,
Алды-артына тырқырап,
Быт-шыт болып кетті құр.
Сасқандары одан көп,
Жаны қалмай дедектеп,
Қашқандары одан көп,
Жаны қалмай дедектеп.
Тоқтай алмай кейбіреу
Домаланды жығылып,
Пырылдады кейбіреу
Басы сазға тығылып.
Қалмақ қашып бергенде,

Манас қуды долданып,
Қырық баласы қырғыздың
Қырға шыға долданып,
Қалмақтың сексен баласын
Түгел қамап қалыпты.
Қойғыласқанның Манас та
Қолын жұлып алыпты...
Бала әкесі бай Жақып
Мал өрісін шалыпты.
Боз айғырмен қонжиып,
Үстінен шығып қалыпты.
Қырық баланы қайырып,
Манасты ұстап алыпты.
«Теңін таппас балалық,
Тентектікке сын да жоқ.
Сендер сойыл соғарлық
Теңіз қырғыз мұнда жоқ.
Тегімізді біл, балам,
Тентіреп келіп Алтайға
Тентектігің тыймаған
Жетеді екен талайға!
Тентектікті қоймасаң
Түрткі түсті ұйқыма.
Ертең мәнжу шаппай ма
Өрістегі жылқы ма!?
Қатты толғау сол маған,
Сен шашарсың малымды,
Төктірерсің, қу балам,
Қалмақтарға қанымды,
Қиналуға қимаған
Аямассың жанымды!»
Жақып аузын жиғанша,
Ашып көзді жұмғанша,
Ақбалта ағаң ақжолтай,
Ақылы терең дария,
Қалың қырғыз ішінде

Қадірі артық қария,
Қайырыла тұрып сәл тоқтап,
Қынжыла айтқан сөзі бұл:
«Жылқыңмен Жақып жерге кір,
Бізге сүйеу бел болар
Білемін осы жалғыз ұл.
Еркек болса, шоқ болсын,
Мал бағар ұл болғанша,
Бар болмасын жоқ болсын...
Аман болса, бұл балаң
Даладан жияр көшінді.
Алып берер бұл саған
Әркімде кеткен өшінді.
Зарлады Жақып әкесі:
«Жалғыз ұлым, Манасым,
Қырғынды қатты бастадың,
Күніміз қараң, қарашы,
Қошқыны жығып тастадың.
Тереңдеп қаздың орымды,
Қайнатар болдың сорымды.
Ордалы жұртқа ұрынып.
Тонатпақ болдың тонымды!»
Ақбалта кірді араға,
Ашуы келмей қалар ма:
«Кейіме, Жақып, жөні жоқ,
Кейіген адам оңар ма?!...
Аман болса бұл бала,
Өшкенінді жандырар,
Өлгенінді тірілтер.
Аман жүрсе бұл Манас,
Өз басыңды тең етер.
...Айтқанымды ұқ, Жақып,
Малды аямай шашалық.
Медеу қылып Манасты,
Қырғыз жаққа қашалық.
Бұл Алтай тұрғанда,

Не мұратқа жетелік.
Кеудеде жан барында,
Қырғызға кіріп кетелік!»
Ақбалтаның сөзімен
Көңілін жұрт демдесті.
Шашау жүрген аз қырғыз
Кету жайын кеңесті...
Кәрілер ойға батқанда,
Қаперсіз ауыл жатқанда,
Батырлар ойға батқанда,
Ауылдар бейбіт жатқанда,
Көктегі ай тұтылып,
Көрмей Манас қалыпты...

* * *

...Манас – Манас болды енді,
Манас атқа қонды енді.
Ақ қалпақты киді енді,
Алшайып атқа мінді енді,
Екі тізгін бір шылбыр
Өз қолына тиді енді.
Орнықты бекем ер болды,
Он екі мүше тең болды.
Күллі қырғыз құрметтеп
Күтіп алар шер болды.
Толқыса, қара қалмақтың
Тауын бұзар сел болды.

1. Манас пен Алпамыстың балалық шақтарында қандай ұқсастықтар бар?
2. Манастың адамгершілік, ерлік, батырлық мінездері қандай әрекеттерінен көрінеді?

1. «Манас» жырын қазақтың батырлар жырымен салыстырыңдар.
2. Оқулықтағы мәтін бойынша жырдың мазмұнын өз сөздеріңмен баяндаңдар.

Біреуге ор қазба – өзің түсесің

Баяғыда бір кедейдің баласы болыпты. Ол төрт жасқа жеткенде әке-шешесі өліп, жамағайындарының қолында қалыпты. Жетімнің көрген күні оңа ма, тамағы тойып ас ішпейді, иіні жылтырап киім кимейді. Жұрттан қалғанды ішіп, қатқан нанды дария жағасына апарып, суға шылап жейді. Нанның суға түскен ұсағын бір жайын жеп, жетім балаға әбден үйренеді. Бала айыбы жетім демесең, ақылды, қайратты жігіт болып өседі.

Күндердің күнінде бір дәулеті асқан бай базарда, шаршы топтың ортасында: «Қырық күн бағып, бір күн жұмыс істетемін, кім келіседі?» – деп жар салады. Мұны әлгі жігіт естіп, байдың алдына келіпті.

– Егер қабылдасаңыз, мен сіздің жұмысыңызды істейін, – дейді.

– Бай жігітті үйіне ертіп әкеледі. Уәдесі бойынша қырық күн бағып, қырық бірінші күні бір өгіздің мүйізіне жіп байлайды да, жігітке жетелетіп, өзі алты түйе жетелеп жолға шығады. Бір жерлерге келгенде:

– Балам, мына өгізді бауыздап, терісін жыртпай мес қылып сой, – дейді. Жігіт өгізді сойып, терісін бай айтқандай мес қылып шығарады.

– Енді өзің осы терінің ішіне кір де, тесігі жоқ па екен, байқа, – дейді бай. Жігіт терінің ішіне кіреді. Бай терінің аузын байлап, домалатады да тастайды. Өзі түйелерін жетелеп, қашығырақ барып тұрады. Бұл жер Келезау деген биік таудың етегі екен. Тауда ет жейтін жыртқыш құстар көп екен. Біраздан кейін сол құстар келіп, өгіздің қанжынын жеп, терісін көтеріп, тау басына алып кетіпті. Шың басына шыққан соң құстар теріні тесіпті. Тері ішінен шыққан жігіт жан-жағына қараса, таудың ұшар басында тұр екен дейді. Төңірегі толған

өңкей асыл тастар. Төменде бай түйелерін шөгеріп, жоғары қарап тұр екен.

– Байеке, бұл не қылғаның? Енді мен қалай түсемін? – дейді жігіт.

– Қалай түсетініңді кейін айтамын, сен қазір сол тұрған жеріндегі асыл тастарды төмен қарай лақтыра бер, – дейді бай. Жігіт бай айтқандай толып жатқан асыл тастарды жерге лақтыра береді. Бай бағалы тастарды түйелеріне артып алып, алды-артына қарамай бет алады.

– Байеке, енді қалай түсетінімді айтсайшы, – деп жалынды жігіт.

– Таудың үстінде, аяғыңның астында не бар екен? – деп сұрайды бай.

– Адамның сүйектерінен басқа ештеңе жоқ, – дейді жігіт.

– Сол сүйектер де сен сияқты жігіттер болатын. Ол тауға шыққан жан қайтып жерге түспек емес. Енді сен де сондай сүйек боласың, – дейді де бай түйелерін жетелеп кетіп қалады.

Шың басында жалғыз қалған жігіт не істерін білмей жан-жағына қарайды. Тұрған жерінен төмен секірсе, сөз жоқ, күл-талқаны шығады. Терең шатқалдың түбіне қараса көз ұшында жылтырап су көрінеді. «Тау басында құрт-құмырсқаға жем болғанша, осы өзенге түсіп өлейін», – дейді де, секіреді. Сөйтсе, баяғы өзінің таныс жайыны осы жерде күтіп жүр екен, жігітті қағып алып, аман-есен жағаға алып шығыпты.

Бір базарда баяғы бай тағы да жар шақырыпты. Жігіт киімдерін ауыстырып келіп, өңін өзгертіп байға келіпті. Бай мұны танымай тағы да қабылдапты. Қырық күннен соң баяғы жерде тағы да өгізді сойыпты. – Терінің ішіне кір, шырағым тесігі болмасын, байқа, – депті бай.

– Алдымен өзіңіз кіріп көрсетіңіз, байеке, – депті жігіт. – Мен кіруге қорқып тұрмын. – Бұған ашуланған бай:

– Соқталдай жігіт терінің ішіне кіруге қорқа ма екен? – дейді де, өзі кіреді.

Осы кезде бала терінің аузын бүріп, тастай қып байлап тастайды. Өзі қашығырақ барып тұрады. Біраздан кейін жыртқыш құстар келіп, өгіздің қанжынын жеп, терісін тау басына көтеріп әкетеді. Жігіт байдың өзінің істегенін істеп, түйелерді жетелеп құздың астына келеді. Сәлден кейін құстар теріні тесіп, бай тысқа шығады.

– Әй, балам, бұл не қылғаның? – дейді.

– Байеке, өткен жолы мен де сол жерде тұрғанмын, бірақ таудан түсетін жер таппадым. Сен де анау тастарды жерге таста. Түйелерге әбден артып алған соң алды-артына қарамай жөнеле беріпті.

– Ең болмаса, түсетін жерді айтып кетсейші, – деп жалынады бай.

– «Біреуге ор қазба – өзің түсесің» деген мақал осы, – дейді де, бала түйелерін жетектеп, мейірімсіз байға қайырылып қарамастан кетіп қалды.

1. Жетім жігітке, дәулеті асқан байға сендер қандай баға бересіңдер?
2. Ертегінің мазмұны өздерің бұрын оқыған ертегілермен ұқсастығы бар ма?
3. «Біреуге ор қазба – өзің түсесің» деген мақалдың мән-мағынасына зер салындар.

ДЖЕК ЛОНДОН*(1876–1916)*

Әлем оқырмандарына кеңінен таныс американ жазушысы Лондон Джек (Джон Гриффит) 1876 жылы Сан-Франциско маңы, Глен-Эллен мекенінде дүниеге келген. Өгей әкесінің қолында тәрбиеленген. Жас кезінде зауыт, фабрика, электр станцияларында түрлі жұмыстар істеген. Әдеби шығармалар жазумен 17 жасынан шұғылдана бастады. 1893 жылы «Сан-Франциско дауысы» газетінде тырнақалды туындысы «Жапон жағалауындағы Тайфун» атымен басылды. Содан кейін көптеген әңгімелері, повестері, романдары жарыққа шыға бастады.

«Қасқырдың баласы», «Оның әкесінің құдайы», «Аяздың балалары» т.б. жинақтарымен бірге «Қар қызы» романы, жануарлар туралы «Ақ азу» повесі, «Жолда жүрген жолаушылар үшін», «Солтүстік жорығы», «Өмірге құштарлық», «Тыртық адам» т.б. әңгіме, новеллалары жарыққа шықты.

«Темір өкше» (1912) романында жазушы сол кездегі қаржы және өнеркәсіп алпауыттарының әділетсіздігін сынға алса, жануарлар жайындағы шығармаларында

адам мен табиғат және хайуанат дүниесі арасындағы күрделі байланыс жан-жақты суреттеледі. Жазушы шығармасындағы биік белесі – «Мартин Иден» роман-биографиясында автордың өзіндік тұлғасы, қоғам мен қоршаған ортаны тануы, шығарма өнер жөніндегі ойлары көрініс тапқан. Бұлардан кейін «Айлы алқап», «Үлкен үйдің қожасы» т.б. шығармалары жарияланды. Қазақ әдебиетінде Лондонның «Телегей теңіз, аттаныс» шығармасын 1926 жылы «Жаңа мектеп» журналына алғашқылардың бірі болып аударып, жариялаған – Ж.Аймауытов. Кейіннен Лондон шығармаларын М.Әуезов, М.Дәулетбаев, Б.Омаров т.б. қаламгерлер аударған. М.Әуезовтің «Көксерек» повесінен канадалық жазушы Эрнест Сетон-Томпсонның «Винипег қасқыры» мен Лондонның «Ақ азу» атты шығармаларының әсері байқалады. Оның шығармалары қазақ тіліне аударылып, кең тараған. Солардың бірі – «Мексика ұлы» атты әңгімесі.

Мексика ұлы

Ривера өзінің бұл айқаста қалай да жеңуі керек екенін бір сәт естен шығарған жоқ. Оны осы айқаста итермелеген ұлы күштің сыры зал толы көрермендердің бірінің ойына да кіріп шықпайды. Дэнни Уорд ақша үшін, сол ақшаға негізделген жеңіл өмір үшін төбелесетінін терең түсінеді. Оның көз алдына бір сәт туған елінің аянышты тұрмысы, жанары ыза-кекке толы бейнесі ап-айқын елестеп өтті.

Қым-қиғаш көріністер. Компания ләпкесі алдындағы алаң, сол алаңда иін тірескен мыңдаған аш жұмысшылар, солардың төбесінде қамшы ысқыртып, қылыш ойнатқан генерал Росалью Мартинес пен Порфирно Диастың солдаттары, қанды қырған... Осы бір көріністер өмір бақи таусылмастай, жазықсыз төгілген адам қаны мәңгі тау-

сылмастай көрінеді... Қаралы түн, қапас түн! Сол түн құшағында тағдыры үшін тартысқан жандар мүрдесі Вера-Круске жөнелтіліп, акулаларға жем болып жатыр. Өліктер арасымен ілгері еңбектеген ол жеңдеттер айуандықпен азаптап өлтірген ата-анасының парша-парша мәйіттерін ғана тапты. Әсіресе кеудесін баса тау болып үйілген өліктер астынан басы ғана көрініп жатқан ана бейнесі санасын семсердей тілгілейді. Тағы... тағы да солдаттар винтовкасы ажал оғын қардай боратты. Сол оқ астымен аш күзендей бүгіле еңбектеп қашқан жетім ұлан жүрегі уланған қасқырдай алас ұрады.

Дауыл толқытқан теңіз шуындай ду соғылған шапалақтар үнінен селт етіп, басын көтерген Ривера айналасында құрдай жорғалаған жаттықтырушылары мен секунданттарын ертіп, орталық алаңмен келе жатқан Дэнни Уордты көрді. Оны қолпаштап соғылған алақандар дауылы бес минут бойы дүрілдеп тұрды.

Ал Ривераға ешкім назар да салмады. Тіпті ешкім оның осы жерде бары-жоғын білмейтін, білгісі де келмейтін тәрізді.

Зал тағы да ду қол соқты. Дэнни қарсыласына қарай беттеген еді. Ол еңкейіп, Ривераның оң қолын екі қолымен алып, зілдене жай сілкіді. Содан соң бетін Ривераның бетіне тақай күлімсіреді. Оның осы бір қалпы көрермендерді таң қалдырып, таңдайларын қақтырды. Ол дәл қазір қарсыласымен емес, туған інісімен кездесіп тұрғандай еді. Көпшілік солай ұғынды. Дэннидің қимылдаған еріндерінен оның сөйлеп тұрғанын байқап, не деп тұрғанын есітпесе де, әйтеуір бір ыстық лебіз білдіріп жатқан шығар деп жорыған көрермендер тағы да дыбырласып, өздерінше дән риза болысып жатыр. Дэннидің сыбырын тек Ривера ғана айқын есітті.

– Әй, Мексика жігіті, – деді ол езуіне мысқыл күлкі үйірген қалпы, ысылдай сыбырлап, – қазір сенің кеудеңнен жаныңды суырып аламын!

Ал Дэнни шешінген кезде әлгілер «пах» деп таңдана таңдай қақты да қалды. Шынында да оның серіппедей бұлтылдаған шақпақ еттерінен дүлдей күштің лебі есіп тұр еді. Аппақ терісі жып-жылтыр, ширақтық пен серпінділік, күш-қайрат тұла бойына сыймай тұрғандай. Иә, ол мұны талай айқаста айқын көрсетті де. Оның суретімен бетін шұбарламаған бірде-бір спорт журналы жоқ.

Спайдер Хонерти Ривераның тоқыма көйлегін басынан сыпырған кезде, зал іші күңіреніп кеткендей болды. Қара торы өңі оны барынша арық та әлжуаз етіп көрсетті. Рас, бұлшық еттері бар болатын, бірақ қарсыласымен салыстыруға келмейтін. Алайда, ала-бұртқан көпшілік оның апайтөс кең кеудесін байқай алмай қалды. Сол сияқты олар Ривераның бұлшық еттерінің әрбір клеткасының кез келген соққыға дайын тұратынын, шаршап-шалдығуды білмейтін төзімділігі де, берік жүйкесі оның денесін қуатты механизмге айналдырып жібергенін де аңғара алмаған. Көпшілік тек қара торы өнді, он сегіз жастағы талдырмаш бозбаланы ғана көрді. Дэннидің жөні бір басқа! Дэнни жиырма төрт жастағы нағыз ер мүсінді жігіт. Бұл айырмашылық, әсіресе екеуі төрешінің соңғы кеңесін тындап, қатар тұрған кезде ала-бөтен көзге түсті. Ривера осы жерде тілшілердің ту сыртында отырған Робертті көрді. Ол әдеттігіден гөрі масаңдау екен, тілі бұрынғыдан бетер күрмеле түсіпті.

– Жасқанба, Ривера, – деді ол міңгірлеп, – есінде болсын, ол сені өлтірмейді.

Ривера оның сөзін есіткен сыңай байқатпады.

– Қарашы, мына томаға – тұйық сайтанды! – деді Роберт көршісіне бұрыла міңгірлеп. Сол баяғы қырсықтығынан жазбайды.

Гонг қағылды да, айқас басталып кетті. Көрермендер бір серпіліп, алға еңтелей қалысты. Шыдамсыздана шиыршық атып тұрған Дэнни екі аралықты бір-ақ аттап,

Мексика баласын екі шайнап, бір жұту мақсатымен дүрсе қоя берді. Ол «ә» дегеннен-ақ Ривераға жұдырықты жаңбырдай жаудырып кеп жіберді. Сөйткенше болмай мексикалық тағы да арқанға соғылды.

Мұны боксшылар айқасына ұқсату да қиын еді. Күші басым ағаның әлжуас ініні бөріктіріп сабағанымен парпар болды. Дэннидің құтырына, екілене жаудырған жұдырығының астынан Ривера көпшілікке әрең-әрең қылаң береді. Бір минут, екі минут өтті. Боксшылар бір сәт ажырасқан кезде ғана көрермендер көзі мексикалыққа түсті. Оның ернін былғары қолғап жырып кетіпті. Мұрнынан қан дірдектеп тұр. Алайда оның салқын қандылығын, суық көзқарасының баяғы мәз қалпында қалғанын ешкім байқай алмады. Ол чемпиондыққа таласқан талай мықтының жұдырығына жанды нысана болғанды. Сондағы табатын табысы жарты доллар еді. Дегенмен, сол жұдырықтар мұны асқан төзімділікке баулып, құрыштай шындапты да.

Осыдан кейін ешкім күтпеген керемет оқиға болды. Жұдырықтар дауылы күрт тынды да, Ривера рингте жалғыз қалды. Дэнни, қаһарлы да даңқты Дэнни шалқасынан түсіпті. Ол теңселіп барып, немесе тізерлей барып, жайлап жантая құламады, мұрттай ұшты. Оны Ривераның серпе ұрған сол қолы баудай түсірген екен.

Дэнни сәл есі кірген кезде барып қимылдады. Бокс жанкүйерлерінің мұндай нокаут кезінде құлатушыны қолпаштап дуласатыны бар ғой. Бұл жолы бәрі тілдерін жұтып қойғандай тым-тырыс. Олар істің бұлайша насырға шабатынын күтпеген еді. Зал секунд санаған төрешінің үнін іштен тына тындап отыр. Осы кезде масаттана сөйлеген Роберттің дауысы естілді.

– Ол екі қолымен бірдей ұра алады дегенім осы ғой сендерге.

Бесінші секундта Дэнни етпетінен аударылып түсті. Ал төреші жетіге дейін санағанда бір тізерлеп дем алып,

«тоғыз» дегенде атып тұруға дайын тұрды. Егер төреші «он» деген кезде тізесі еденге тиіп тұрса, оны жеңілді деп санау керек. Мұндайда тізесі еденнен көтеріле бергенде-ақ, оны тік тұрды деп санап, Ривераның тағы да ұрып жығуға еркі бар. Ривера асығыстық жасағысы келмеді. Ол тек Дэнни тізесін еденнен көтере бергенде ғана ұруға дайындалды. Ривера қарсыласын айналып өте бергенде төреші екеуінің арасына киліге кетті. Ривера оның әр секундты барынша жай санап тұрғанын біліп тұр. Барлығы, тіпті мына төрешіге дейін қарсы бұған.

– Мексикалықтың соққысы неткен күшті еді? – деп сыбырлады жаттықтырушыға Дэнни. Секунданты қара борша болып жанталаса терін сүртіп, желпіп жатты.

Екінші, үшінші раундтарда көзге ұратын сәттер болмады. Айлакер, тәжірибелі ринг королі Дэнни әр түрлі айла-шарғымен уақыт оздырып, бірінші раундтағы қатты соққыдан есін әбден жиып алғысы келіп жүр. Бойына біткен айрықша қайрат пен мінезіндегі қажыр ғана төртінші раундта оны өзіне-өзін келтіргендей болды. Айла– шарғыны да ұмытты. Қарсыласының тартысуын қарашы! Дэнни жинақтаған тәжірибесіне жүгінді. Өзіне әлгідей қатты соққы дарытпас үшін бәсекелесін әбден шаршату тәсіліне көшті. Ривераның бір соққысына үш соққымен жауап беріп жүр. Бірақ бұл нокаутқа түсіруден гөрі кек алуға ұқсайтын еді. Қауіп талма тұстан тиетін жұдырықтың дәлдігі мен салмағында ғой. Екі қолымен де қапталдан қысқа соққымен сілейте алатын мына баладан Дэнни шынымен абайлау керектігін енді түсінгендей.

Қорғаныста Ривера шабуылды сол қолымен қағу әдісін қолдануда. Қайта-қайта өз нәтижесін берген осы әдіс Дэннидің басы үшін қауіпті еді. Бірақ Дэнни талай көксоқтаны көрген сарабдал боксшы ғой. Сондықтан да жұрт оны алдын ала чемпионға балап та қойған. Ол ұрыс әдісін де ойламаған жерден өзгерте алатын.

Жетінші раундта Дэнни да қатты соқты. Ривера теңселіп барып сәл құламай қалды. Есін жиғызбай Дэнни қайта ұрды. Ривера кермеден асып барып репортерлердің ортасына түсті. Олар оны рингке қайта итермеледі. Ривера бір тізерлей отырып ауыр демалуда... Керменің ар жағында бәсекелесі күтіп тұр. Төреші ара түсуді де немесе Дэнниді тежеуді де ойлаған жоқ. Елеуреген жұртта ес қалмады.

Біреу өңешін жырта айғайлады.

– Саудасын бітір, Дэнни!

Жүздеген дауыс ұлардай шулап, қостап кетті. Дэнни қолынан келгенін істеуге дайын тұр, бірақ төреші тоғыз емес, сегіз санағында Ривера кенет кермеден аса секіріп барып, бәсекелесін құшақтай алды.

Ривера буынын бекем ұстады, басының буалдырланғаны да сейілгендей. Солай болуға тиіс қой! Мыналардың бәрі арамзалар емес пе? Тағы да көз алдына манағы суреттер елес болып өтті. Шөлге тартылған темір жол, жандармандар мен америкалық кәсіпкерлер, түрмелер мен полиция қапастары, құдық жанындағы қаңғыбастар... Мұның өзі де винтовка емес пе? Ол өзінің Мексикасы үшін соғысады!

Ривера қалайда жеңілмеуге бел буды. Сегізінші раундта оның қарсыласы әуелгі соққысын қайталағысы келіп әрекеттеніп бақты. Тоғызыншы раундта жұрт тағы да тосын жайға тап болды. Боксшылар бір-бірімен жақындаса бергенде Ривера кілт кейін шегінді де, оң қолы найзағайша жарқ ете түсті. Дэнни құлап түсті. Жұрт сілтідей тынды. Дэнни өз әдісінің құрбандығына шалынғанды. Оң қапталдан төменнен жұмсалатын оның атақты әдісі бұл жолы өзіне жай оғы болып қайтты. Төреші тоғыз санағанда көтеріле түскен Дэнниге ол қайыра шабуыл жасамады. Мексикалық қиын жағдайға тап болғанда тырп етпеген төреші бұл жолы айқасты жалғастыруға жіберер емес.

Оныншы раундта Ривера бәсекелесін иек астынан екі рет оңдырмай ұрды. Дэнни болса долырып кетті. Езуінде кекті күлкі ойнап, ызалана төбелеседі. Ол темірдей тегеурінімен Ривераны бәрібір жасыта алмады. Дауылдай соққылардан жалтара жүріп, бәсекелесін үш рет оңдырмай отырғызды-ау! Енді Дэнни бәсеңсіп, он бірінші раундта сыр бере бастады. Осы сәттен он төртінші раундқа дейін күшін үнемдеп, сақ қимылдады. Кәнігі боксшылардың беделіне нұсқан келтіретін, рұқсат етілмеген құйтырқы тәсілдерді қолдануға да арланар емес. Шынтағымен бәсекелесінің қолғабын қысып та қалды, қолғабымен Ривераның аузы-мұрнын да басты, қапсыра құшақтап жатып, дауыстап балағаттап та қояды.

Арамза қылықтарын көре тұра төрешіден бастап, көрермендер бәрібір Дэннидің жағында.

Күтпеген қарсылыққа кездескен Дэнни ақырғы бір жойқын соққыға үміт артты. Ашынды, жалтарды, бар күшін жиып, төпелей соққылап, тізгінді өз қолына алуға барын салды.

Білегінен әл кетпей тұрғанда Дэнниден оны күтуге де болатын еді.

Ривера соққы үстіне соққы алды. Жұдырық жаңбырша жауды, мейлі, тек кеуде түйістіріп жақын жібермесе болғаны. Дэннидің осы тегеуріні кезінде жұрт түгел аяғынан тік тұрды. Бәрінің көздері қарауытып, естері ауған. Ешкім ештеңе түсінбейді. Тек өздерінің сүйіктісінің мерейін көріп, бар дүниені ұмытқан.

– Айқастан қашпа! – деп аласұра айғайлайды олар Ривераға.

– Ашыл, күшік! Ашыл! Өлтір оны! Дэнни, сенің ісің ақ!

Бүкіл залда салқын қанды жалғыз Ривера ғана. Темпераментке келгенде Риверадан қызу қанды ешкім жоқ, бірақ ол тасқа ұрған теңіз толқынындай шапшыған мына тобырдың жалыны оған кешкі самалдың желпуіндегі ғана әсер ететін алапат дауылдарда шынықты емес пе?

Он жетінші раундта Дэннидің ойлағаны іске асқандай болды. Оның ауыр соққысы Ривераны екі бүктеді. Қолдары сылқ түсіп, тәлтіректеп шегіне берді. Дэнни бақытты сәт туды деп есептеді. Бала қазір оның еркінде. Бірақ Ривера бұл айламен оны ашық қалдырып, жойқын күшпен иектің астынан ұрды. Дэнни мұрттай ұшты. Үш рет көтерілмек болды. Ривера да соққысын үш рет қайталады. Төреші оның мұнысын ешқашан бұрыс деп айта алмайтын еді.

– Билл! Билл! – деп шыжбалақтады Келли төрешіге.

– Мен не істей аламын? – деп кейін жауап берді төреші. – Мен сұлтаурататын еш нәрсе жоқ.

Төреші оның қолғапты қолын алып, ықылассыз жоғары көтерді. Ривераны құттықтаған ешкім болмады. Секунданттар орындық та қоймаған, өз бұрышына жалғыз барды. Ол кермеге арқасын тіреп, кекті көзімен секунданттарға қарады, бара-бара жанары он мың жанкүйер отырған бүкіл залды шарасына сыйғызып алды. Тізелері дірілдеп, әбден қалжырағандықтан талмаусырап кетті.

1. Шығарма мазмұнын қысқаша баянда, одан қандай ой түюге болады?
2. Ривераның намысын жанып, қажырын күшейткен қандай күш?
3. Қазақ әдебиетінде спорт тақырыбына жазылған қандай шығармаларды білесіңдер?

1. Ривера мен Дэнниге салыстырмалы мінездеме беріңдер.
2. «Ер намысы–ел намысы» деген тақырыпта ауызша әңгіме құрастырыңдар.
3. Өздеріңнің сүйікті спортшыларың жөнінде әңгімелеңдер.
4. «Мексика ұлын» Б.Соқпақбаевтың «Жекпе-жек» шығармасымен салыстырып байқандар.

МАЗМҰНЫ

<i>Өзбекстан – өз елім</i>	3
<i>Халық ауыз әдебиеті үлгілерінен</i>	4
<i>XVIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті</i>	67
Бұқар жырау Қалқаманұлы	67
Дулат Бабатайұлы	68
Сүйінбай Аронұлы	70
Ыбырай Алтынсарин	74
Абай Құнанбаев	78
<i>XX ғасырдағы қазақ әдебиеті</i>	86
Ахмет Байтұрсынов	86
Сұлтанмахмұт Торайғыров	89
Мағжан Жұмабаев	93
Сәкен Сейфуллин	97
Бейімбет Майлин	101
Ілияс Жансүгіров	103
Мұхтар Әуезов	107
Ғабит Мүсірепов	128
Әбу Сәрсенбаев	133
Қасым Аманжолов	136
Бердібек Соқпақбаев	138
Мұқағали Мақатаев	166
Шерхон Муртаза	170
Мұхтар Мағауин	178
Төлеген Айбергенов	189
Рахметолла Райымқұлов	193
Қалдыбек Сейданов	202
<i>Туысқан халықтар әдебиеті</i>	210
Өзбек әдебиеті	210
Қарақалпақ әдебиеті	213
Қырғыз әдебиеті	219
Түрікмен ертегілері	226
<i>Әлем әдебиеті</i>	229
Джек Лондон	229

Республикалық мақсатты кітап қоры қаржысы
есебінен жалға беру үшін басылды.

**E. ABDUVALITOV, A. BEKTAYEV,
D. DUYSEBAYEVA, C. DOSIMBETOVA**

ADABIYOT

*Umumta'lim maktablarining
6-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Qozoq tilida

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2013

Редактор *Г. Нышанова*
Баспа редактор *М. Сапаров*
Көркемдеуші редактор *Т. Қаноатов*
Техникалық редактор *Р. Бобохонова*
Корректор *Ө. Байқабылов*
Компьютерде беттеген *Л. Цой*

Басуға рұқсат етілді 16.11.2012. Пішімі 60x90^{1/16}. Офсеттік баспа.
«Time Roman Kaz» гарнитурасы. Кегелі 12; 10. Шартты баспа табағы 13,0.
Есепті баспа табағы 12,2. Таралымы 1088 нұсқа. Тапсырыс № .

«Sharq» баспа-полиграфия
акционерлік компаниясының баспаханасы,
100000. Ташкент қаласы, Буюк Турон көшесі, 41.

Жылға берілген оқулықтың күйін көрсететін кесте

№	Оқушының аты-жөні	Оқу жылы	Оқулықтың алғандағы күйі	Сынып жетекшісінің қолы	Оқулықтың тапсырылғандағы күйі	Сынып жетекшісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Оқулық жылға беріліп, оқу жылының соңында қайтарып алынғанда, жоғарыдағы кестені сынып жетекшісі төмендегі бағалау критерисі бойынша толтырады:

Жаңа	Оқулықтың бірінші рет пайдалануға берілгендегі күйі.
Жақсы	Мұқабасы бүтін, оқулықтың негізгі бөлігінен ажыралмаған. Барлық парақтары бар, жыртылмаған, көшпеген, беттерінде жазулар мен сызықтар жоқ.
Орташа	Мұқабасы мыжылған, едәуір сызылып, шеттері жейілген, оқулықтың негізгі бөлігінен ажыралуы мүмкін, пайдаланушы тарапынан қанағаттанарлы қапталған, түсіп қалған беттері қайта тігілмеген, кейбір беттеріне сызылған.
Нашар	Мұқабасына сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыралған яки түгелдей жоқ, қанағаттанарсыз қапталған. Беттері жыртылған, парақтарын, оқулықты тіктеп болмайды.